

anadolum
e K a m p ü s
ve
anadolu mobil
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOS DESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sistemimde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2392
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1389

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİ I

Yazarlar

Prof.Dr. Ahmet BURAN (Ünite 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Prof.Dr. Ercan ALKAYA (Ünite 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8)

Editörler

Prof.Dr. Ahmet BURAN

Prof.Dr. Mehmet Mahur TULUM

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

ÖĞRENME TEKNOLOJİLERİ AR-GE BİRİMİ

Birim Yöneticisi

Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Kitap Hazırlama Grubu Sorumlusu

Öğr.Gör. Erdem Erdoğan

Öğretim Tasarımcısı

Prof.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Doç.Dr. Nilgün Salur

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Gülce Baraz

Kapak Düzeni

Doç.Dr. Halit Turgay Ünal

Dizgi

Kitap Hazırlama Grubu

Çağdaş Türk Yazı Dilleri I

E-ISBN
978-975-06-2553-4

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
ESKİŞEHİR, Ağustos 2018
2293-0-0-0-1809-V01

İçindekiler

Önsöz vii

Dil, Diller ve Türk Dili.....	2	1. ÜNİTE
DİL VE DİLLER	3	
TÜRK DİLİ / TÜRKÇE	4	
TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ	5	
Yapıları Bakımından Diller ve Türkçe	5	
Kökenleri Bakımından Diller ve Türkçe	6	
Altay Dilleri	6	
Ural Dilleri	7	
Hint-Avrupa Dilleri	8	
Sami Dilleri	8	
Çin-Tibet Dilleri	8	
Bantu Dilleri	8	
Kafkas Dilleri	8	
TÜRK DİLİNİN YAŞI VE TARİHİ GELİŞİMİ	9	
Türk Dilinin Yaşı	9	
Türk Dilinin Tarihi Gelişimi	10	
TÜRK DÜNYASI VE TÜRK DİLİ	14	
Türk Dünyası	14	
Batı Türklüğü	14	
Doğu Türklüğü	14	
Kuzey Türklüğü	15	
Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları	15	
Batı / Güneybatı Türkçesi	16	
Kuzeydoğu / Doğu Türkçesi	16	
Türk Dilini Konuşan Nüfus	17	
Özet	19	
Kendimizi Sınyalım	21	
Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı	22	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	22	
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	23	

Türk Lehçeleri ve Tasnifi.....	24	2. ÜNİTE
TÜRK LEHÇELERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ	25	
TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİ	28	
Türk Lehçe Grupları İçin Kullanılan Adlar	31	
Türk Lehçelerinin Yönlere Göre Tasnifi	31	
Türk Lehçelerinin Tasnifine Esas Olan Ses Özellikleri	31	
Türk Lehçelerinin Ses Özelliklerine Göre Tasnifi	31	
Türk Lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmaları	32	
Türk Lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmalarından Örnekler	33	
Wilhelm Radloff'un Tasnifi	33	
G. J. Ramstedt'in Tasnifi	34	
Samoyloviç'in Tasnifi	35	
N. A. Baskakov'un Tasnifi	38	
TÜRK DİLLERİNİN BATI HUN DALI	38	

TÜRK DİLLERİNİN DOĞU HUN DALI	39
Özet	40
Kendimizi Sınayalım	42
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	43
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	43
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	44

3. ÜNİTE**Azerbaycan Türkçesi..... 46**

AZERBAYCAN ADI	47
AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TARİHİ	48
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ	49
AZERBAYCAN EDEBİYATI	50
AZERBAYCAN CUMHURİYETİ	51
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ	52
Ses Bilgisi	52
Ünlüler	52
Ünsüzler	53
Şekil Bilgisi	54
Çekim Ekleri	54
Yapım Ekleri	63
Sıfat-Fiiller	66
Zarf-Fiiller	66
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	67
Kelime Türleri	67
Zamirler	67
Sıfatlar	68
Zarflar	69
Edatlar	70
Özet	73
Kendimizi Sınayalım	76
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	77
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	77
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	79

4. ÜNİTE**Azerbaycan Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri 80**

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	81
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ	82
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	82
Azerbaycan Latin Alfabetiyle Metin Örnekleri	90
Kendimizi Sınayalım	92
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	93
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	93
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	94

Türkmen Türkçesi.....	96	5. ÜNİTE
TÜRKMEN ADI	97	
TÜRKMEN TÜRKLERİNİN TARİHİ	98	
TÜRKMEN TÜRKÇESİ	99	
TÜRKMEN EDEBİYATI	99	
XX. Yüzyılın Başlarında Türkmen Edebiyatı	100	
Sovyet Devri Edebiyatı	100	
TÜRKMENİSTAN	101	
TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMERİ	102	
Ses Bilgisi	102	
Ünlüler	102	
Ünsüzler	105	
Şekil Bilgisi	107	
Çekim Ekleri	107	
Yapım Ekleri	116	
Sıfat-Fiiller	119	
Zarf-Fiiller	120	
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	120	
Kelime Türleri	121	
Zamirler	121	
Sıfatlar	122	
Zarflar	123	
Edatlar	124	
Özet	127	
Kendimizi Sınavalım	130	
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	131	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	131	
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	132	

Türkmen Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri.....	134	6. ÜNİTE
TÜRKMEN TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	135	
TÜRKMEN TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ	136	
TÜRKMEN TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	136	
Türkmenn Latin Alfabesiyle Metin Örnekleri	142	
Kendimizi Sınavalım	144	
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	145	
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	145	
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	145	

Özbek Türkçesi.....	146	7. ÜNİTE
ÖZBEK ADI	147	
ÖZBEK TÜRKLERİNİN TARİHİ	147	
ÖZBEK TÜRKÇESİ	148	
ÖZBEK EDEBİYATI	149	
ÖZBEKİSTAN	150	
ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ	151	
Ses Bilgisi	151	
Ünlüler	151	

Ünsüzler	152
Şekil Bilgisi	153
Çekim Ekleri	153
Yapım Ekleri	167
Sıfat-Fiiller	171
Zarf-Fiiller	172
Hareket Adları (İsim-Fiiller)	172
Kelime Türleri	173
Zamirler	173
Sıfatlar	174
Zarflar	175
Edatlar	176
Özet	179
Kendimizi Sınayalım	182
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	183
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	183
Yararlanılan ve Başvurabilecek Kaynaklar	183

8. ÜNİTE

Özbek Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri.....	184
ÖZBEK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ	185
ÖZBEK TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ	186
ÖZBEK TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ	186
Özbek Latin Alfabetiyle Metin Örnekleri	194
Kendimizi Sınayalım	197
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	198
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	198
Yararlanılan ve Başvurabilecek Kaynaklar	198

Önsöz

Sevgili öğrenciler

Türk dili, tarihi ve çağdaş lehçeleri ile bir bütündür. Türkiye’de konuşulan Türkçe, Türk dilinin Oğuz kökenli batı koludur ve Türk lehçeleri arasındaki özel adı Oğuz Türkçesi ya da Türkiye Türkçesidir. Türkiye Türkçesi dışında Türk dilinin birçok lehçesi bulunmaktadır. Türk dilinin bütünü hakkında bilgi sahibi olabilmek için tarihi ve çağdaş lehçeleri bilmek gerekir.

Türk dilinin günümüzde konuşulan lehçelerine Çağdaş Türk lehçeleri diyoruz. Bu lehçelerin bir bölümü sadece konuşma dili durumundayken bir bölümü hem konuşma hem de yazı dili olarak kullanılmaktadır. İlk yarıyıl için kaleme alınan bu ders kitabında, çağdaş Türk lehçelerinin bütünü hakkında genel, Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk yazı dillerinden üçü hakkında ise özel ve geniş bilgiler verilmektedir.

Bilindiği gibi Türk dilinin Türkçe, Çuvaşça ve Yakutça olarak adlandırılan üç uzak lehçesi vardır. Bu uzak lehçelerden Türkçe kolunun içinde gelişen çok sayıda yakın lehçe bulunmaktadır. Bu yakın lehçeler de kendi içinde Kuzey/Kıpçak grubu, Doğu/Karlık grubu ve Batı/Oğuz grubu biçiminde üç ana gruba ayrılmaktadır. İki ciltlik seri için seçilen yedi yazı dilinden, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi Oğuz/Batı grubunu, Özbek Türkçesi ile Uygur Türkçesi Doğu/Karlık grubunu, Tatar, Kazak ve Kırgız Türkçeleri de Kuzey/Kıpçak grubu çağdaş Türk yazı dillerini temsil etmektedir. Bu yazı dilleri, Türkiye Türkçesinden sonra, nitelik ve nicelik bakımından Türk dünyasının en önemli yazı dilleridir.

Avrasya coğrafyası başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde Türk dilinin şu ya da bu lehçesi konuşulmakta, öğrenilmekte ve öğretilmektedir. Türkçe, dünyanın en yaygın ve en prestijli dillerinden biridir. Türk dilini tarihi ve çağdaş lehçeleriyle bir bütün halinde bilmek, sadece bir bilgiye ulaşmak demek değil, aynı zamanda maddi ve manevi anlamda birçok imkân ve önceliğe de sahip olmak demektir.

Kitapta genel Türkoloji, Türk dünyası ve çağdaş Türk lehçeleri bilgileri ile birlikte seçilen lehçelerin gramer, metin ve alfabe bilgileri yer almaktadır. Dikkatle okuyup öğrenmeye çalışırsanız, kendimizi sınavalım sorularını yanıtlar, sıra sizde konularını doğru yanıtlar ve açıklar iseniz konular hakkındaki bilgilerinizi pekiştirmiş olursunuz.

Dünyanın geleceğinin dili olan Türkçeyi, çağdaş coğrafyası, çağdaş yazı dilleri ve özellikleriyle öğrenerek kişisel dünyanızın geleceğini bu dilin zenginliği ve güzelliğiyle kurgulamanızı ve başarılı olmanızı diliyoruz.

Editörler

Prof.Dr. Ahmet BURAN

Prof.Dr. Mehmet Mahur TULUM

1

Amaçlarımız

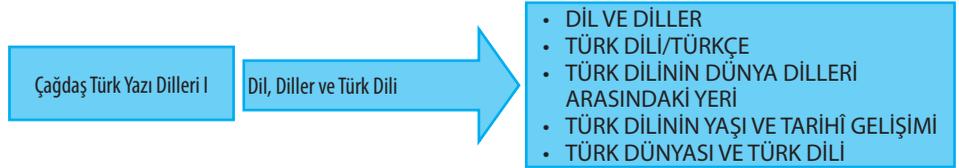
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Dil ve dilleri tanımlayabilecek,
- Türk Dili/Türkçe terimi ile ifade edilen anlamları, en dar olanından en geniş olanına doğru sıralayabilecek,
- Türk Dilinin dünya dilleri arasındaki yerini belirleyebilecek,
- Türk Dilinin yaşı ve tarihî gelişimi konusunu açıklayabilecek,
- Türk Dilinin yayılma ve gelişme alanlarını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dil ve Diller
- Türk Dili
- Lehçe/Uzak Lehçe
- Şive/Yakın Lehçe
- Ağız
- Yapıları Bakımından Diller
- Kökenleri Bakımından Diller
- Türk Dünyası

İçindekiler

Dil, Diller ve Türk Dili

DİL VE DİLLER

Dil, insan-varlık ilişkisinde bilme, insan-insan ilişkisinde bildirişme aracıdır. Bildirişimi sağlayan her türlü gösterge, her türlü araç dil sayıldığı için F. De Saussure dili, “bildirişimi sağlayan göstergeler dizgesi” (Saussure 1998; 46) olarak tanımlamıştır. Doğan Aksan da “dil, düşünce, duygu ve isteklerin bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü çok gelişmiş bir dizge” (Aksan 1985; 55) şeklinde tanımlamaktadır.

Dil, varlığın insan algısı içindeki bilgisini işaret eder ve toplumların eşyayı, varlığı algılamak, anlamlandırma ve anlatma özelliklerine göre değişiklikler gösterir. İnsan varlığı beş duyusuyla algılar. Dolayısıyla beş duyunun her biriyle saymaca bir dil sistemi yaratmak mümkündür. Bu diller, göz dili / *görsel göstergeler*, kulak dili / *işitsel göstergeler*, burun dili / *kokuyla ilgili göstergeler*, dil/tat dili / *tat almayla ilgili göstergeler*, ten dili / *dokunmayla ilgili göstergeler* şeklinde adlandırılabilir.

Dilleri oluşma biçimlerine, kullanılma yerleri ve işlevlerine göre, *doğal*, *yapay* ve *özel diller* şeklinde gruplara ayırmak mümkündür.

Toplum dilbilimsel açıdan diller, *ölçünlü*, *bölgesel*, *toplumsal* ve *işlevsel* dil türleri biçiminde sınıflandırılabilir. Dilleri yazı dili olup olmamaları bakımından da *yazı dilleri* ve *konuşma dilleri* biçiminde tanımlayabiliriz.

İnsan sosyal bir varlıktır. Birlikte yaşayan insanlar, duygu ve düşüncelerini birbirlerine aktarmak isterler. Dil, bu bildirişim ihtiyacından doğmuştur. Bu doğuşa kaynaklık eden şeyin ne olduğu konusunda ise bir birlik yoktur.

Aristo'dan beri kimi araştırmacılar dilin Tanrı tarafından insana öğretildiğini savunurken, kimileri de insana verilen şeyin dili yapma ve kullanma yeteneği olduğunu, sosyal ve kültürel bir üretim olan dilin insanlar tarafından sonradan geliştirildiğini savunmuşlardır. Aynı şekilde Eski Yunandan beri kimi düşünürler, dilin bir mantık ürünü olduğunu, dolayısıyla düşünce ile anlatım, fikir ile şekil arasında bir ilişki bulunduğunu savunurken bir bölümü de dilin düzensiz olduğunu, eşya ile adları/göstergeleri, fikir ile anlatımı arasında doğal bir ilişki bulunmadığını savunmuşlardır. İkinci fikre katılan F. De Saussure, “göstergenin nedensizliği ilkesi”ni, dilin doğasını yansıtan temel bir ilke olarak tanımlamıştır.

Dil, insanın ayırt edici bir vasfıdır. Hem kişilerin hem de toplumların kimliklerini belirleyen ve onları temsil eden bir özelliği vardır. İnsan ile birlikte var olduğu için, dilin tarihini insanlığın tarihi ile birlikte ele almak gerekir.

Dilin kökeni ile ilgili görüşler iki temel anlayış içinde değerlendirilir. Bunlardan birincisi ‘tek kökenlilik’ kuramı, ikincisi ise ‘çok kökenlilik’ kuramıdır. Tek kökenliliği savunan-

lara göre başlangıçta tek dil vardı. Daha sonra bu dilden ağızlar, lehçeler doğmaya başladı ve farklılaşma ilerledikçe bu lehçeler yeni diller haline geldiler. Çok kökenliliği savunanlara göre ise, insanlar farklı coğrafyalarda farklı gruplar halinde yaşamaya başladığı için her grup ayrı bir dil oluşturdu ve daha doğru aşamasında diller farklıydı.

TÜRK DİLİ / TÜRKÇE

Türkçe, Türklerin konuştuğu dilin adıdır. Türkçede dil adları, kavim adlarının sonuna getirilen +cA/+çA ekiyle yapılır. *Türkçe, Rusça, Almanca, İngilizce* gibi.

Türkçe, Türk kelimesinin kavram alanı içinde yer alan bütün boy, soy, oymak ve aşiretlerin konuştukları dilin ortak adıdır. Aradaki farklılıklar lehçe / uzak lehçe, şive / yakın lehçe ve ağız terimleriyle ifade edilir. Bunlar bir dilin çeşitli sebeplerle oluşmuş alt kollarıdır. Türk dilinin bugün üç uzak lehçesi vardır. Bunlar Yakutça, Çuvaşça ve Türkçedir.

Türkçe kolu kendi içinde üç ana gruba ayrılır:

1. **Kıpçak/Kuzey grubu:** Kırgız, Kazak, Tatar, Başkurt, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karaim Türkçeleri.
2. **Karluk/Doğu grubu:** Özbek ve Uygur Türkçeleri.
3. **Oğuz/Batı grubu:** Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçeleri.

Türkçe, Göktürklerden önce de var idi elbette. Ancak yazı dili olarak Göktürklerden itibaren günümüze kadar aralıksız kullanılmış ve adı hep “Türkçe/Türk dili” olmuştur. Bunu tarihi belgelerden tespit ve takip etmek mümkündür. Göktürklerden sonra, Uygurların da kendi dillerine Türkçe, “*Türk tili / Uygur Türk tili*,” dediklerini görüyoruz. Karahanlılar döneminde yazılan eserlerde de bu adlandırma açıkça görülmektedir. Zira, Kutadgu Bilig’in ön sözünde eserin “*Türk dili ile yazıldığı*” belirtildiği gibi, Kaşgarlı’nın büyük lügatinin adı da *Divânü Lügâti’t-Türk*’tür. Selçuklu, Osmanlı, Kıpçak ve Çağatay sahalarında yazılan eserlerin hemen hepsi, aynı şekilde, dillerinin adına *Türkçe/Türk dili, Türki* demektedirler.

Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren Sovyetlerdeki Türk cumhuriyetlerinde “Azeri/Azerbaycan dili, Kazak dili, Kırgız dili, Tatar dili, Başkurt dili...” gibi adlandırmalar kullanılmıştır. Bu ifadelerin her birinde “dili” tamlananı +cA/+çA ekinin yerini tutmaktadır. Türkiye’de de zaman zaman “*Kazakça, Tatarca, Azerice, Türkmence...*” gibi terimlerin kullanıldığını görüyoruz.

Türk kelimesinin kavram alanı ve başlangıcından bugüne yaptığı işlev göz önüne alınırsa, bu kullanımın sakıncaları açıkça görülecektir. Nitekim diğer Türk cumhuriyetleri boy veya coğrafi adla anılırken, Anadolu Türklerinin Türk adıyla anılması, Türk ve Türkçe kelimelerinde bir anlam daralması yaratmıştır. Böylece Türk adı Türkiye Türkleri, Türkçe de Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmıştır.

Günümüzde Türkçe sözü yavaş yavaş gerçek ve genel anlamıyla kullanılmakta ise de, dünyada bu ad yaygın biçimde ‘Türkiye Türkçesi’ karşılığında kullanılmaktadır. Aslında Türkiye’de konuşulan dil, sadece Türkçenin bir lehçesidir ve özel adı ‘Türkiye Türkçesi’dir. Türkçe dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî dili, geniş anlamda ise dünya üzerindeki bütün Türk soylu halkların değişik coğrafyalarda, çeşitli lehçeler halinde konuştukları dilin adıdır.

Türk Dili/Türkçe terimi ile ifade edilen anlamları, en dar olanından en geniş olanına doğru şöyle sıralayabiliriz:

1. Türkçe, Türkiye’de yaşayan Türklerin ana dilidir.
2. Türkçe, Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmi dili olması nedeniyle, Türk kökenli olan ve olmayan bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ortak dilidir.
3. Türkçe, Anadolu ve civar sahalarda; Irak, İran, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Kosova, Sırbistan, Hırvatistan ve ay-

rıca Almanya başta olmak üzere, çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin konuştuğu dildir.

4. Türkçe, Çuvaşça ile Yakutça (ve kimilerine göre Halaçça) dışında kalan Türk lehçelerinin ortak adıdır.
5. Türkçe, Çuvaşça ve Yakutça da dahil, 20'si yazı dili toplam 50 civarında, tarihi ve çağdaş Türk lehçesinin ortak adıdır.

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

Bir dilin dünya dilleri arasındaki yeri ve değeri; *dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil ve yazı dili* olmasıyla ölçülür. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlevselliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak yaşaya gelmiştir. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümüne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında prestijli, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dildir.

Türkçe günümüzde edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eskidir ve daha eski yazılı metinlere sahiptir. Yunan-Latin dilleri hariç, Avrupada Türkçeden daha eski yazılı metne sahip herhangi bir dil yoktur. Ural ve Altay dilleri arasında da en eski yazı dili Türkçedir. Sümerce tabletlerdeki Türkçe kelimeler dolayısıyla, yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı metne sahip dilin Türkçe olduğu kabul edilmektedir.

Türkçe başta Göktürk, Uygur, Arap, Latin, Kiril alfabeleri olmak üzere, 10'dan fazla alfabe ile yazıya geçirilmiş, yazılı metinleri dünyanın çok değişik coğrafyalarında çok sayıda kütüphanede ve müzede saklanan bir dildir. Türkçe yazıya geçirilirken taş, demir, tunç, altın, bakır, pişirilmiş toprak, seramik, ağaç, kap kakak, deri, kâğıt gibi çok değişik eşya ve araçlar kullanılmıştır. Kâğıdın kullanılmaya başlamasıyla birlikte, daha çok, çeşitli türden kâğıtlara yazılan Türkçe, bilgisayarın icadı ve genel ağ (internet) kullanımıyla birlikte sanal ortamda da yerini almıştır.

Bugün yeryüzünde, sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte, en az 3000, en çok 9000 dolayında dil olduğu kabul edilmektedir. Bu diller arasında yapılan artzamanlı ve eşzamanlı karşılaştırmalar, bazı dillerin kendi aralarında yapı ve köken bakımından benzerlikler taşıdığı ortaya koymuştur. Dünya dillerini değerlendiren “*Nostratik teorisi*” Hâmi-Sâmi, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Altay, Dravid dil ailelerinin aslında aynı kökten geldiğini ve bu dillerin daha eski bir ana dilden türediklerini, “*Avrasyatik Teorisi*” ise, Ural, Altay, Hint-Avrupa, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukçi, Eskimo-Aleut dillerinin aynı kökten geldiğini savunmaktadır.

Nostratik ve Avrasyatik teorilerinden başka, dünya dillerini yapı ve köken benzerlikleri bakımından tasnif edip daha küçük gruplara ayıran çeşitli çalışmalar da yapılmıştır. Dünya dillerinin bilinen yaygın tasniflerini ve Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yerini kısaca şöyle tespit etmek mümkündür:

Yapıları Bakımından Diller ve Türkçe

a. Tek Heceli Diller:

Çince, Tibetçe, Vietnamca, Siyamca, Endonezyaca, Baskça gibi diller tek heceli dillerdendir.

b. Eklemeli Diller:

Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca Fince, Macarca, Ugorca, Permce, Estçe gibi Ural ve Altay dil ailelerine mensup diller bu gruba girerler. Ayrıca bu grup içinde yer alan ancak, kaynaştırıcı bir özellik taşıyan Eskimoca, Kızılderili dilleri ve Gürcüce gibi diller de bu gruba dahil edilmektedir.

c. Bükümlü / Çekimli Diller:

Bu grupta yer alan dilleri kendi içinde “*kök bükümlü ve gövde bükümlü*” olarak ikiye ayırmak mümkündür. Genellikle *Hâmi-Sâmi* dil ailesine mensup olan diller kök bükümlü, *Hint-Avrupa* dil ailesine mensup olanlar ise gövde bükümlüdür. Bu grupta yer alan belli başlı diller şunlardır: Almanca, Flemenkçe, İngilizce, İskandinav dilleri, Latince ve onların bugünkü temsilcileri olan, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Rumence, Slav kökenli dillerden, Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe; Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca, tarihî dillerden Hititçe ve Hint -İran dilleri, tarihî Sanskritçe, Avestçe, Orta ve yeni Farsça ile yaşayan dillerden Ermenice. Sâmi dillerinden ise Akadca, İbranice, Arapça, Bantu dillerinden Güney ve Orta Afrika'da konuşulan Bantu dilleri bu grubu oluşturur.

Kökenleri Bakımından Diller ve Türkçe

Altay Dilleri

A. Türk Dilleri

Tarihi Türk Lehçeleri:

1. Orhun/Göktürk
2. Peçenek
3. Kuman/Kıpçak
4. Eski Uygur
5. Çağatay
6. Bulgar
7. Hazar

Çağdaş Türk Lehçeleri:

1. Türkiye Türkçesi
2. Azerbaycan Türkçesi
3. Türkmen Türkçesi
4. Gagavuz Türkçesi
5. Kırım-Tatar Türkçesi
6. Karaçay-Balkar Türkçesi
7. Kumuk Türkçesi
8. Nogay Türkçesi
9. Karaim Türkçesi
10. Tatar Türkçesi
11. Başkurt Türkçesi
12. Altay Türkçesi
13. Şor Türkçesi
14. Hakas Türkçesi
15. Tuva Türkçesi
16. Uygur Türkçesi
17. Dolgan Türkçesi
18. Kazak Türkçesi
19. Kırgız Türkçesi
20. Özbek Türkçesi
21. Karakalpak Türkçesi
22. Yakut Türkçesi
23. Çuvaş Türkçesi

B. Moğol Dilleri

1. Moğolca
2. Buryat
3. Kalmuk

C. Mançu-Tunguz Dilleri*Sibir Kolu:*

1. Evenkçe (Tunguzca)
2. Even (Lamut)

Mançur Kolu:

1. Mançur
2. Çjurçjen

Amur Kolu:

1. Nanayca (Goldca)
2. Udeyce (Udegeyce)

D. Uzak Doğuda Hiçbir Gruba Dahil Olmayan Diğer Diller

1. Japonca
2. Ryukyus
3. Korece
4. Ayn

Ural Dilleri**A. Fin-Ugor Dilleri***Ugor Kolu:*

1. Macarca
2. Mansiy (Vogul)
3. Hantiy (Ostyacı)

Baltık-Fin Kolu:

1. Fince
2. Estonca
3. İcor
4. Karel
5. Vepss
6. Vod
7. Liv
8. Saam (Lopar)

Perm Kolu:

1. Komi-Zıryan
2. Komi-Permyaç
3. Udmurtça

Voljsk Kolu:

1. Mari (Çeremis)
2. Mordov

B. Samoyed Dilleri

1. Nene (Yurak-Samoyed)
2. Nganasan (Tavgiy)
3. Eneç (Yenisey-Samoyed)
4. Selkup (Ostyak-Samoyed)

Hint-Avrupa Dilleri

Bu dil ailesi bugün için dünyanın bilinen en büyük dil ailesidir. Fince ve Macarca hariç, Avrupa'daki dillerin hemen hepsi ile Asya dillerinden Farsça ve Hindistan'daki çok sayıda dil bu aileye mensuptur. Hint-Avrupa dil ailesinin iki büyük kolu vardır. Biri Avrupa, diğeri Asya koludur. Avrupa kolunun içinde Germen dilleri, Roman/Latin dilleri ve Slav dilleri olmak üzere üç büyük kol vardır.

A. Avrupa Kolu

Germen Dilleri:

1. Almanca
2. Flemenkçe
3. İngilizce
4. İskandinav dilleri

Roman/Latin Dilleri:

1. Fransızca
2. İspanyolca
3. Portekizce
4. İtalyanca
5. Rumence

Slav Dilleri:

1. Rusça
2. Bulgarca
3. Sırpça
4. Lehçe
5. Çekçe
6. Slovakça

Ayrıca, Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca, tarihî bir dil olan Hititçe de bu kola giren dillerdendir.

B. Hint-İran Kolu

Başlıca Hint-İran dilleri, Tarihî Sanskritçe, Avestçe, eski ve orta Farsça ile yeni Farsça, Tacikçe, Urduca, Bengalce, Ermenice gibi diller bu ailedendir.

Sami Dilleri

Bu aile Akadca, İbranice, Arapça, Aramice, Fenikece gibi diller ve bunların lehçelerinden oluşur.

Çin-Tibet Dilleri

Çince, Tibetçe, Tayca, Dunganca gibi diller bu aileye mensuptur.

Bantu Dilleri

Afrika'daki en büyük dil ailesi olan Bantu dilleri, Orta ve Güney Afrika'da konuşulan çok sayıda dilden oluşur.

Kafkas Dilleri

Güney Kafkasya, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan şeklinde sınıflandırılabilir. Abazaca, Adigece, Çeçence, İnguşça, Kabartayca, Gürcüce, Avarca, Lezgice gibi diller bu aileyi oluşturur.

TÜRK DİLİNİN YAŞI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Türk Dilinin Yaşı

Sümerce bugün yaşamamakla birlikte, bilinen en eski yazılı metinler Sümerceye aittir. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi* adlı eserinde Osman Nedim Tuna, 168 kelimeyi çeşitli ses denklikleri çerçevesinde ele almakta ve “Sümerlerle Türkler arasında dil bakımından tarihi bir ilgi bulunduğu hususu bu 168 kelime ve gerekli açıklamalarla ispatlanmıştır” demektedir. Bu tespitlerin bir sonucu olarak da “Bugün yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgeye sahip olan dil Türk dilidir. Bunlar Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir” şeklinde çok önemli bir hüküm vermektedir. Tuna, söz konusu eserinde Türklerin MÖ 3500’lerde Türkiye’nin doğusunda bulduklarını ve Türk dilinin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak yayıldığını iddia etmekte ve “Eğer doğuştan Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadarki çözülme hızı sabit ise, İlk Türkçe veya Ana Türkçenin muazzam bir zaman önce yaşamış olması gerekir. Türk dilinin archeology ve glottochronology araştırmalarından hareketle ileri sürdüğüm yaş 8500’dür” demektedir (Tuna 1990; 49).

Sümerce ve Türkçe arasındaki ilgi birçok kişinin dikkatini çekmiş ve bu konuda çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

Bir dilin zenginliği, onun eskiliği, sürekliliği, edebiyat ve bilim dili oluşuyla söz konusu edilebilir. Doğal bir gelişme sürecinden geçmiş ve anormal sayılabilecek herhangi bir durum yaşamamışsa, eski ve sürekli yazılı metinlere sahip olan dillerin, gelişmiş, oturmuş, zengin diller olması gerekir.

Türk yazı dilinin ilk metinleri olarak bilinen Göktürk yazıtlarında tespit edilen kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri, soyut kavramların kullanılışı, oturmuş, düzenli bir işle-yişin varlığı, bu dilin uzun bir süre işlenmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla R. R. Arat, bu dilin başlangıcını o günden hiç değilsen bu güne dek geçen zaman kadar geriye götürmek gerektiğini söyler. Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde* adlı eserinde, ‘Orhun Yazıtları’nda görülen soyut kavramlardaki zenginliği, eşanlamlı öğelerin kullanılışını, çokanlamlılığa sahip oluşu, ileri öğelerin kullanılışını, anlam olaylarının görülmesini, söz sanatlarına yer verilmesini ve genel anlatım özelliklerini/üslubu dikkate alarak bir değerlendirme yapmış ve söz konusu metinlerin dilinin çok işlenmiş, eski bir yazı dili olması gerektiği sonucuna varmıştır. Aksan vardığı sonuçları şöyle ifade etmektedir: “Türklerde o dönemde yerleşik bir yazı sistemi ve bu sistemi kullanan, hitabet kurallarını bilen, hatta sanatlı anlatıma yönelen, eğitilmiş bir zümrenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yenisey yazıtlarında görülen sözcükler, Orhun yazıtlarındaki sözvarlığı, Türkçenin hemen o dönemde oluşmuş bir dil olmadığını, çeşitli gelişmeler ve anlam olaylarıyla çok daha eskiye, birkaç bin yıl öncesine uzanan gelişmiş bir dil niteliği taşıdığını göstermektedir. Kısıtlı metinler olmalarına karşın yazıtlar, Türkçenin soyutlama gücünü ortaya koymakta, kimi Avrupalı bilginlerin görüşlerinin tersine, çok eski ve gelişmiş bir dilin ürünlerini sergilemektedir.

Gerek düz yazı içindeki ölçülü, uyaklı anlatım, gerek etkileyici söylemler oluşturan değişik yinelemeler ve karşıt kavramların kullanılışı, gerekse söz sanatlarından yararlanılmış olması, zengin ve soyut kavramlara da sahip bir yazı dili karşısında bulunduğumuzu göstermektedir (Aksan 2000; 142).

Osman Nedim Tuna’nın “Bugün yaşayan dünya dilleri arasında en eski yazılı metne sahip dil Türk dilidir” şeklindeki tespit ve iddiasını bir yana bırakıp, Türkçenin ilk yazılı metinlerini MS VII. yüzyılın sonu olarak (Çoyr /687-692) kabul etsek bile, Türk dili, bugün edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eski yazılı metne sahip bir dil durumundadır. Ural ve Altay dil aileleri içinde Türkçeden daha

eski yazılı metne sahip bir dil bulunmadığı gibi, Yunan-Latin dillerini hariç tutarsak, Avrupa'da da bugün Türkçeden daha eski yazılı metne sahip herhangi bir dil yoktur.

Türk Dilinin Tarihî Gelişimi

Bir dilin tarihini “yazı dili öncesi” ve “yazı dili dönemi” biçiminde ikiye ayırarak incelemek gerekir. Diller önce konuşma dili olarak var olur, daha sonra yazı dili haline gelirler. Yazı dili öncesi dönem, belgelerle incelenemediği için, teorik bilgilere dayanan bir dönemdir. Bu dönemin dili kaydedilmediği için özellikleri hakkında tam ve kesin bilgiler vermek mümkün değildir. Yazı dili öncesinden yazı dili dönemine taşınan sözlü edebî metinler, kalıplaşmış ifadeleri, sözvarlıkları ve anlatım biçimleriyle yazı dili öncesi hakkında bazı yorumlar yapmamıza imkân verirler.

Türklerin oldukça eski ve zengin bir sözlü edebî geleneği mevcuttur. Bu gelenek içinde vücut bulan Türkçenin ilk sözlü edebî ürünlerinin hangi tarihe ait olduğunu belirtmek mümkün değildir. Bununla birlikte, bazı komşu kavimlerin dillerinden (Çin, Arap, Tibet, Fars, Bizans, Got), daha sonra bizzat Türkler tarafından tespit edilip yazıya geçirilen metinlerden (Dîvânü Lügâti't-Türk, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri) ve araştırmacılar tarafından son yıllarda Türk boyları arasında yapılan derlemelerden ilk sözlü edebî ürünler hakkında bazı bilgiler edinebilmekteyiz. Ancak Türk dilinin tarihî gelişimini bu sözlü ürünlere göre değil, yazılı belgelere dayandırarak tespit etmek zorundayız. Onun için, Türk dili tarihi demek, daha çok Türk yazı dili tarihi demektir. Nitekim, ancak yazılı metinlerin bize sunduğu imkânlar ölçüsünde dilin temel birimleri olan *ses, yapı, sözvarlığı, sözdizimi ve vurgu*'da meydana gelen değişme ve gelişmeleri incelemek mümkündür.

Türk dilinin yazı dili öncesi dönemi hakkındaki bilgilerimiz genellikle Altay dilleri ve Ana Hun dili teorilerine dayanır. Son zamanlarda üzerinde önemle durulan Türkçe ile Sümerce arasındaki ilişkiler de Eski Türkçeden önceki Türk dilinin durumu ve coğrafyası hakkında bazı ipuçları vermektedir.

Türk dilinin kökeni ile ilgili iki önemli görüş vardır. Bunlardan birincisi, Türk dilinin ‘Altay Dil Ailesi’ne mensup olduğunu ve ‘Ana Altayca’ denilen bir ana dilden türediğini savunan görüştür. Bu görüşe göre Altay dilleri şunlardır:

Tablo 1.1
Altay Dilleri

Ana Altayca							
Türkçe	Moğolca	Tunguzca	Mançuca	Nanayca	Japonca	Korece	Aynuca

İkincisi ise, Türkçenin ‘Ana Hun Dili’ adı verilen bir ana dilden doğduğunu savunan görüştür. Bu görüşe göre, Türk dilleri kendi başına bir aile oluştururlar. Doğup geliştikleri Ana Hun Dili, milâttan önceki yıllarda üç lehçeye ayrılmıştır. Bu lehçelerden, Batı Hun Lehçesi bugünkü Çuvaşçayı, Kuzey Hun Lehçesi Yakutçayı, Doğu Hun Lehçesi de Türk-Tatar dillerini, yani diğer Türk lehçelerini doğurmuştur.

Tablo 1.2
Ana Hun Dilinden
Doğan Lehçeler

ANA HUN DİLİ		
Batı Hun Lehçesi	Kuzey Hun Lehçesi	Doğu Hun Lehçesi
Çuvaşça	Yakutça	Türkçe

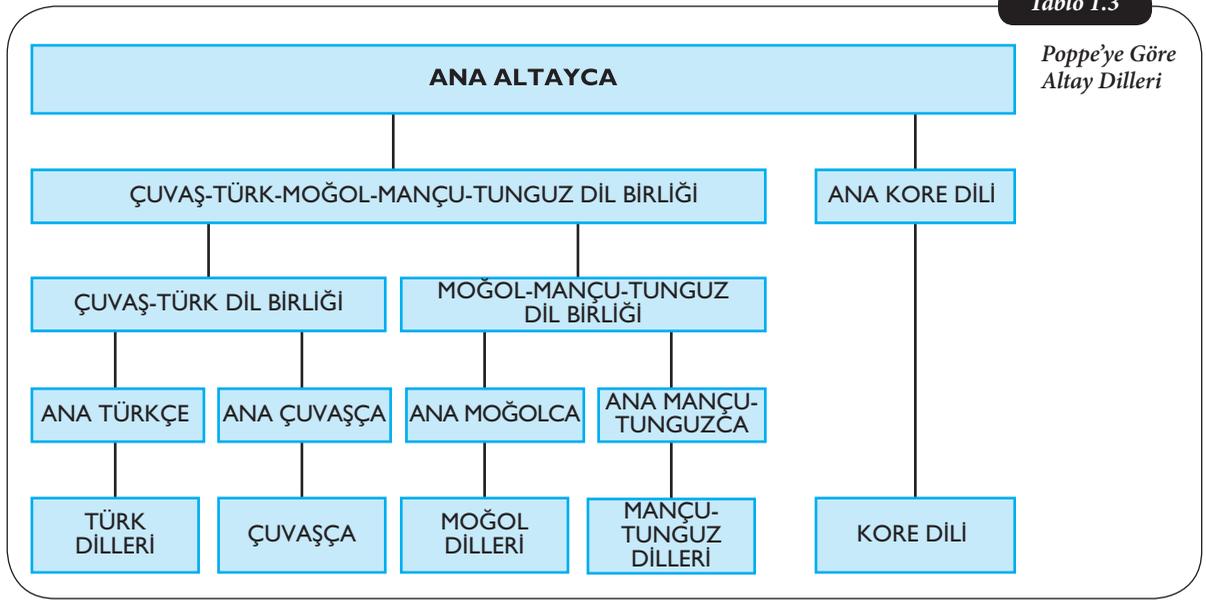
Taraftarları ve karşıtları olmakla birlikte, Türkçenin Altay dilleri ailesine mensup olduğu teorisi, Türk dilinin doğuşu ve kaynağı bakımından en fazla kabul gören görüştür.

Altay dilleri teorisinin kurucusu Ramstedt'tir. Ramstedt'ten sonra değişik ülkelerden birçok Altayist ve Türkolog konuya ilgi göstermiş ve bu teoriyi desteklemiştir. Rus

Mongolistleri, W. Kotwicz, Rudnev ve Vladimirtsov başta olmak üzere, Macar Türkologları J. Nemeth ve Gombocz da bu teoriyi destekleyen görüşler ileri sürmüşlerdir.

Daha sonra Altay dilleri teorisini destekleyen ve geliştiren bilim adamlarının başında Ramstedt'in öğrencileri Pentti Aalto ile Nicholas Poppe gelir.

P. Aalto, Kore dilini de Altay dilleri ailesine dahil etmiştir. N. Poppe ise, bu teorinin gelişmesine en fazla hizmet eden bilim adamıdır. Poppe'ye göre Altay dillerinin dallanması şöyle olmuştur.

Amerikalı dilci Street ise bu dillere Japon ve Aynu dillerini de eklemiştir. Altay dilleri teorisini, O. Pritsak ve K. H. Menges gibi bilim adamları desteklerken, K. Grönbech, Benzîng ve özellikle de Alman asıllı G. Doerfer ile İngiliz asıllı Sir Gerard Clauson bu teoriye karşı çıkmışlardır. Onlara göre Altay dilleri arasındaki yakınlık, bir akrabalık ilgisinden çok karşılıklı ödünçlemelerden ibarettir. Gerhard Deorfer, “*Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*” adlı makalesinde, dil akrabalığının belirlenmesinde temel kelimelerin önemine işaret eder ve Altay dillerinde temel kelimelerin ortak olmadığı görüşünü savunur.

Tarihî bakımından, Ana Altayca, En Eski Türkçe ve İlk Türkçe, Türk dilinin metinlerle takip edilemeyen nazarî devirlerdir. Türkçenin bu dönemleri hakkında kesin bilgiler ve rakamlar vermek çok zordur. Ancak Ana Altaycanın MÖ çok eski bir tarihte yaşadığı, Ana Türkçe veya En Eski Türkçe dönemi, Ana Altaycanın Doğu ve Batı Altayca olarak iki kola ayrıldığı, Türk-Çuvaş dil birliğinin mevcut olduğu devir olarak tahmin edilmektedir. Bu devir yaklaşık olarak MÖ sekiz binli yıllara tarihlendirilmektedir. İlk Türkçe ise, M.S. ikinci yüzyıla kadar gelen dönemi içine alır. Bu dönem ile ilgili olarak bazı komşu milletlerin dillerinden Türkçeye ait malzeme tespit edilebilmektedir.

Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin tarihî gelişimini metinlerle takip edebilmekteyiz. Ahmet Caferoğlu bu dönemleri şöyle tarihlendirmektedir:

1. *Eski Türkçe* (VI-IX yy.)
2. *Orta Türkçe* (IX-XV yy.)
3. *Yeni Türkçe* (XVI. yüzyıldan günümüze).
4. *Modern veya Çağdaş Türkçe* ise günümüzdeki Türkçedir.

Türk yazı dilinin bugün için bilinen en eski yazılı belgeleri Göktürkler dönemine aittir. Ancak, özellikle Orhun (Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kagan) metinlerinde görülen dil, oldukça işlenmiş, mükemmel bir ifade yeteneğine ulaşmış bir dildir. Bütün uzmanların ortak kanaati, bu dilin mutlaka birkaç asır işlenmiş olduğu yönündedir. Dolayısıyla Göktürk metinlerindeki dilin başlangıcını milâdın ilk asırlarına, hatta milâttan önceye kadar götürmeler de vardır.

Türk dili VII-VIII. yüzyıllardan başlayarak XIII. yüzyıla kadar uzanan dönemde tek yazı dili halinde yaşamıştır. A. Von Gabain'in Eski Türkçede tespit ettiği beş ağız ve daha sonra Kaşgarlı'nın *Dîvânü Lügâti't-Türk'te* belirttiği farklılıklar, konuşma dilindeki farklılıklardır. Bu ilk dönemi kendi içinde *Göktürkçe* ve *Uygurca* olarak iki döneme ayırıyoruz.

Eski Türkçeden sonraki devrede, Türkçe farklı yazı dillerine bölünmüştür. Türkistan'daki Türklerin parçalanarak büyük küteller hâlinde Hazar denizinin kuzeyinden ve güneyinden, kuzeybatı ve güneybatıya doğru gitmeleri, yeni kültür merkezlerinin meydana gelmesi, İslamiyet'in kabulü ile birlikte birçok yeni kavramın toplum hayatında yer alması ve yeni bir yazının kullanılması gibi dış sebepler ile Türkçenin kendi iç yapısında meydana gelen doğal değişimler ve gelişmeler farklı lehçelerin ve yazı dillerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece Türk dili, XII.-XIII. yüzyıldan itibaren *Kuzeydoğu Türkçesi* ve *Batı Türkçesi* şeklinde adlandırılan iki ana kola ayrılmıştır.

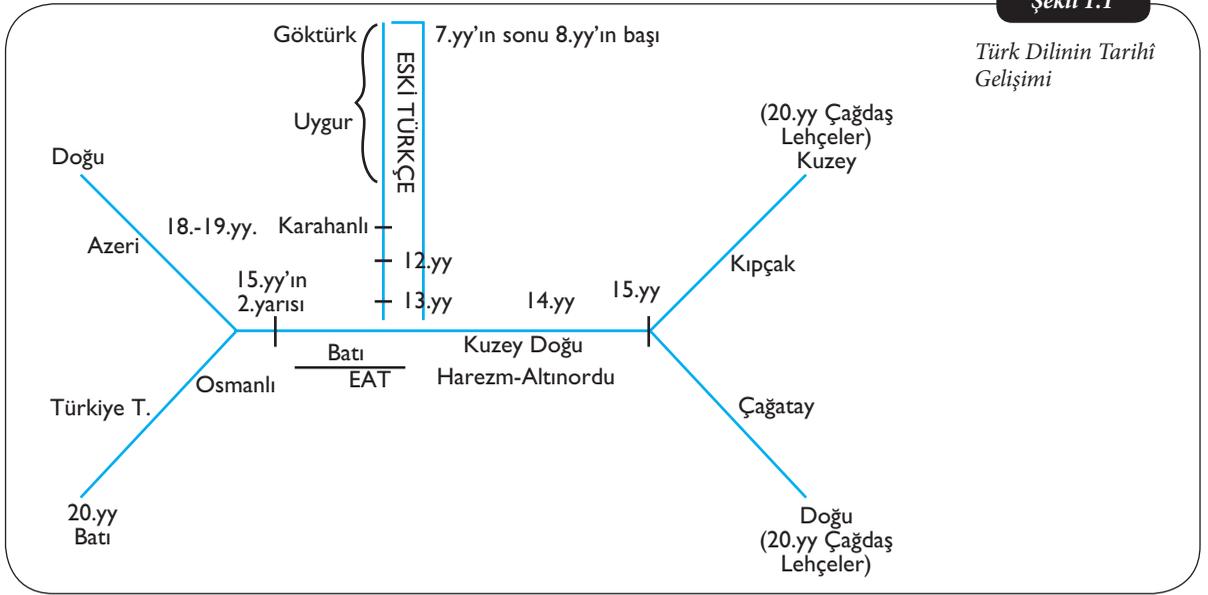
Kuzeydoğu Türkçesi XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Eski Türkçenin yeni bir devamı gibi yaşamış ve eski ile yeni arasında geçiş görevi üstlenen bir devir olmuştur. XV. yüzyılda bu yazı dili, kendi içinde *Kuzey* ve *Doğu* şeklinde iki kola ayrılmıştır. Kuzey koluna *Kıpçak Türkçesi*, Doğu koluna ise *Çağatay Türkçesi* denilmektedir. Bu yazı dillerinden Çağatay Türkçesi, doğu Türklüğünün ortak yazı dili olarak yakın zamanlara kadar kullanılmıştır. Bugün bu tarihî lehçeler yerini onların devamı olan çağdaş lehçelere bırakmışlardır.

Batı Türkçesi XII. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış ve ilk yazılı eserlerini XIII. yüzyılda vermiştir. Türklüğün ve Türk dilinin en çok işlenmiş, en verimli yazı dilidir. Oğuz Türkçesine dayanan bu yazı dili, Hazar Denizi'nden Balkanlara kadar uzanan sahada konuşulan dildir. Lehçe tasniflerinde, *Oğuz grubu*, *Batı* ve *Güneybatı* terimleri ile ifade edilmektedir.

Batı Türkçesinin ilk dönemi, XIII ilâ XV. yüzyılın sonu arasındaki dönemi kapsayan *Eski Türkiye Türkçesi/Eski Anadolu Türkçesi*'dir. XVI. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadarki döneme *Osmanlı Türkçesi*, XX. yüzyılın başlarından itibaren günümüzde yaşayan dile de *Türkiye Türkçesi* diyoruz.

Batı Türkçesi XVII-XVIII. yüzyıllardan itibaren kendi içinde farklılaşarak iki ayrı yazı dili hâline gelmiştir. Bunlardan doğuda olana Azerbaycan, batıda olana Osmanlı veya Türkiye Türkçesi adı verilmektedir.

Türk yazı dilinin tarihî gelişimini bir şema ile şöyle gösterebiliriz:

Türk dilinin tarihî gelişmesini iki ana döneme ayıran araştırmacılar, genellikle başlangıcından XIII. yüzyıla kadar olan döneme *Eski Türkçe*, XIII. yüzyıldan günümüze kadar olan dönemine de *Yeni Türkçe* demektedirler.

Ahmet Caferoğlu başta olmak üzere birçok araştırmacı da Türk dilinin tarihî gelişimini yazı dili öncesi ve sonrasıyla birlikte şöyle tasnif etmektedir:

1. *Altay Devri*
2. *En Eski Türkçe Devri*
3. *İlk Türkçe Devri*
4. *Eski Türkçe Devri*
5. *Orta Türkçe Devri*
6. *Yeni Türkçe Devri*
7. *Modern/Çağdaş Türkçe Devri*

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Türk dilinin tarihî gelişimini, “*İlk Türkçe, Ana Türkçe, Eski Türkçe, Batı Türkçesi, Kuzey Doğu Türkçesi*” şeklinde tasnif etmiştir. Ercilasun’a göre, Türk dilinden ilk ayrılan Çuvaşçadır. Çuvaşça ‘İlk Türkçe’ döneminde Türk dilinden ayrılmıştır. Bugünkü Çuvaş dilinin VI-VII. yüzyıllardaki atası Tuna Bulgarcası, 13-14. yüzyıldaki temsilcisi İdil Bulgarcası idi. 19. yüzyıldan itibaren bu lehçe Çuvaşça adıyla anılmaya başlanmıştır. Saha/Yakut Türkçesi ise Ana Türkçe döneminde ayrılmış ve günümüzde Kuzey-Doğu Sibiryada yaşamaya devam etmektedir. Eski Türkçe kendi içinde Köktürkçe ve Uygurca biçiminde iki döneme ayrılmıştır. Köktürkçe VI-VIII. yüzyıllar arasında, Uygur Türkçesi ise IX. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bir yazı dili olmuştur. Uygur Türkçesi kullanılırken XI ilâ XIII. yüzyıllar arasında Karahanlı Türkçesi yazı dili ile de eserler verilmiş, XIII. yüzyıldan itibaren Türk yazı dili Batı ve Kuzey Doğu olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Batı kolunun XIII-XV. yüzyıllar arasına ‘Eski Oğuz Türkçesi’, XVI-XX. yüzyıllar arasına ‘Osmanlı Türkçesi’, XX. yüzyıldan sonraki bölümüne de ‘Türkiye Türkçesi’ denmiştir. XV. yüzyıldan itibaren Batı Türkçesi iki kola ayrılmış, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortasına kadar olan kısma ‘Klasik Azerbaycan Türkçesi’, XX. yüzyıldan itibaren kullanılan Azerbaycan Türkçesine de ‘Bugünkü Azerbaycan Türkçesi’ denmiştir. Türk dilinin Batı kolundan XIX. yüzyılın ortalarından itibaren üçüncü bir yazı dili oluşmaya başlamıştır. Bu da ‘Türkmen Türkçesi’dir. Sovyetlerdeki dil planlamalarının katkısıyla geliştirilen Türkmençe dışında bir de XX. yüzyılın ortalarından itibaren Gagavuz Türkçesi yazı dili olmuştur.

Kuzey Doğu Türkçesi XIV-XV. yüzyıllarda ‘Harezmi-Kıpçak’, XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar ise ‘Çağatay’ yazı dili olarak süregelmiştir. XX. yüzyılın başlarında çoğunluğu Sovyetlerde yapılan düzenleme ve planlamalarla oluşturulan Özbek, Uygur, Kumuk, Karaçay-Balkar, Tatar, Karakalpak, Nogay, Kırım, Kazak, Kırgız Türkçeleri Kuzey doğu kolunun günümüzde kullanılan yazı dilleri olmuştur. Bunlardan başka aynı yüzyılda, aynı şekilde yazı diline dönüştürülen Tuva, Hakas, Altay Türkçeleri de bugünkü Türk yazı dilleri arasında yerini almışlardır (Ercilasun 2005; 471).

TÜRK DÜNYASI VE TÜRK DİLİ

Türk Dünyası

Türk dünyası dediğimiz ve Türklerin tarih boyunca yaşadığı coğrafya, 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Bu alan kuş uçuşu, doğudan batıya 6-7 bin, kuzeyden güneye 3 bin kilometredir.

Türk dünyası birçok kişi tarafından değişik şekillerde tasnif edilmiştir. En çok kabul gören tasniflerden biri, “*Altay-Sibirya Türkleri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri ve Türkistan Türkleri*” şeklindeki genel bölümlendirilmedir. Buna göre:

- 1- **Altay-Sibirya Türkleri:** Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandı, Sabir, Sagay, Şor, Telengit, Televüt, Tobol, Tofalar, Tuva ve Yakut Türkleri.
- 2- **Batı Türkleri:** Ahıska, Azerbaycan, Balkanlar (Batı Trakya, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya) Irak, İran (Afşar, Azeri, Halaç, Hamse, Horasani, Boçagcı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karapapak, Karayi, Kaşgay, Şahseven, Türkmen), Kıbrıs, 12 Adalar, Suriye ve Türkiye Türkleri.
- 3- **Doğu Avrupa Türkleri:** Gagavuz, İdil-Ural (Başkurt, Çuvaş, Kazan, Mişer), Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karayim, Kırım (Kırım Tatarları, Belorusya Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırımçak) Türkleri.
- 4- **Türkistan Türkleri:** Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur), Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Türkleri.

Yönlere göre yapılan tasnifte ise genellikle Türkler, Doğu Türklüğü, Kuzey Türklüğü ve Batı Türklüğü şeklinde gruplandırılır. Kabaca, Hazar denizinin doğusunda kalan Türklerle Doğu Türklüğü, kuzeyinde kalanlara Kuzey Türklüğü ve bu sınırın güneyi ile batısında kalanlara da Batı (Güneybatı) Türklüğü denmektedir:

Batı Türklüğü

1. Türkiye Türkleri
2. Rumeli Türkleri (Yunanistan, Bulgaristan Bosna-Hersek, Kosova, Hırvatistan, Makedonya, Moldova).
3. Kıbrıs Türkleri
4. Suriye Türkleri
5. Irak Türkleri
6. Azerbaycan Türkleri (Kuzey Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve İran’daki Güney Azerbaycan Türkleri).

Doğu Türklüğü

1. Batı Türkistan Türkleri (İranın Horasan bölgesinde, Afganistanın kuzeyinde ve Rusya Federasyonu’nda yaşayan Türkler ile Türkmen, Özbek, Karakalpak, Kazak, Kırgız Türkleri).
2. Doğu Türkistan Türkleri (Çin’in batı bölgesinde, Doğu Türkistan’da bulunan Uygur ve Kazak Türkleri).

Kuzey Türklüğü

1. Sibirya Türkleri (Saha/Yakutlar).
2. Abakan Türkleri (Tuvalar ve Hakaslar).
3. Altay Türkleri
4. İdil-Ural Türkleri (Kazan ve Batı Sibirya Tatarları, Başkurtlar, Çuvaşlar).
5. Kafkas Türkleri (Kafkasların kuzeyindeki Karaçay-Malkar, Nogay ve Kumuk Türkleri).
6. Kırım Türkleri (Kırım, Özbekistan, Türkiye ve Romanya).
7. Karay Türkleri (Ukrayna, Polonya ve Litvanya).

Yukarıda belirtilen ve Türk dünyası dediğimiz alanın içinde kalan, Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldova, Romanya, Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kosova, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya gibi yabancı ve Türkiye, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk kökenli ülkelerde Türkler yaşamaktadır.

Türk dünyası coğrafyasında yaşayan Altay, Tuva, Hakas Türkleri çoğunlukla Şaman, Gagavuz, Çuvaş ve Yakutlar Ortodoks Hristiyan, Çin'in Kansu eyaletindeki Sarı Uygurlar Budist, diğer Türkler Müslümandır. Bunlardan başka yazı dilleri bulunmayan, ancak lehçeleri Kuzeydoğu grubuna giren, Polonya ve Litvanya'daki Karay Türkleri de Musevi'dir. Türk nüfusunun yaklaşık olarak % 98'i Müslüman, % 2'si de diğer din ve inanç sistemlerine mensuptur.

Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları

Dünyanın en hareketli milletlerinden biri olan Türklerin coğrafyası, tarih boyunca durmadan değişmiştir. Dolayısıyla Türk dilinin yayılma alanları da bu hareketliliğe bağlı olarak bazen genişlemiş bazen daralmıştır. Türk dilinin tarihî yayılma alanları, bugünden daha geniştir. Günümüzde bu alan biraz daralmıştır. Ancak yine de Türk dili, dünya dilleri arasında konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü bakımından birinci, ana dili olarak üçüncü ve konuşan insan sayısı bakımından beşinci sıradadır. UNESCO dünyada en çok konuşulan ilk 10 dili şöyle sıralamıştır: Çince, İngilizce, İspanyolca, Hintçe, **Türkçe**, Arapça, Portekizce, Bengalce, Rusça, Japonca.

Bugün Türkler, ana hatları ile Balkanlardan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar olan sahada yaşarlar. Bütün bu alanda Türk nüfusu yer yer farklı yoğunlukta bulunmakta ve Türkçe farklı lehçeler halinde konuşulmaktadır. Bununla birlikte, Macar bilgini H. Vámbéry'nin belirttiği gibi Türkçe bilen bir insan Balkanlardan Çin'e kadar Türkçe konuşarak gidebilir. Türkçe, bu coğrafyada yaşayan bütün insanların ortak anlaşma aracıdır.

Türkçe, dünyanın birçok ülkesinde ilgi gören, öğrenilen ve öğretilen bir dildir. Avrasya coğrafyasında 'geçer bölge dili' (lingua franca) olan Türkçe, dünyanın çok sayıda ülkesindeki üniversitelerde, bilimsel olarak araştırılmakta ve öğretilmektedir. Türk dili ile yazılan edebî ve bilimsel eserler dünyanın her yerinde, özel ve resmî kitaplıkları doldurmaktadır. Türkçe, dünyanın neredeyse her dilinde sözlükleri, gramerleri olan saygın ve yaygın bir dildir. Zengin söz varlığı, yaygın kullanımı, bilimsel alanlara ait terminolojisi, soyut kavramları karşılamadaki üstün yeteneği, zengin deyimleri, çok düzenli yazım, ses ve şekil yapısıyla Türkçe dünyanın önde gelen bilim ve edebiyat dillerinden biridir.

Türkçe; Göktürk, Uygur, Arap, Latin, Kiril alfabeleri başta olmak üzere, 10'dan fazla alfabe ile yazıya geçirilmiş bir dildir. Günümüzde Türk dünyasında Latin, Arap ve Kiril alfabeleri kullanılmaktadır. Türkiye, Kıbrıs, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türkler, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî alfabesini, yani Latin alfabesini; Çin, İran, Afganistan, Irak ve Suriye'dekiler Arap alfabesini; Sovyetler Birliği'nden ayrılan bağımsız Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesini; Kazakistan ile Kır-

gızistan ise Kiril alfabesini kullanılmaktadırlar. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Türk cumhuriyetlerinde ise halen Kiril alfabesi kullanılmaya devam edilmektedir.

Farklı lehçeler hâlinde de olsa, Türkçe bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye gibi yedi bağımsız Türk devletinin resmî dili, devlet dilidir. Çin (Doğu Türkistan), Tacikistan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Yunanistan, Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Moldova, Ukrayna ve Rusya Federasyonu içinde de önemli sayıda Türk yaşamakta ve bu ülkelerin bir bölümündeki özerk bölgelerde Türkçe ikinci resmî dil durumundadır. Ayrıca Avrupada, özellikle Almanya'da önemli sayıda Türk yaşamaktadır. Bugün Almanya'da Almancadan sonra en fazla konuşulan ikinci yerleşik ana dili Türkçedir.

Bütün bu alanlarda yaşayan Türkler, aşağıdaki üç lehçeden biri ile konuşmaktadırlar.

1. Türkçe (*y* grubu)
2. Çuvaşça (*r* grubu)
3. Yakutça (*t* grubu)

Çuvaşça ve Yakutça yüzyıllar boyunca konuşma dili olarak yaşamış, ancak XIX-XX. yüzyıllarda yazı dili hâline gelmiştir. Çuvaşlar, Moskova ile Kazan arasında İdil (Volga) ırmağı boylarında yaşarlar. Esas nüfus, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetinde olmakla birlikte, Tataristan ve Başkurdistan'da da Çuvaşlar bulunmaktadır. Çuvaşların küçük bir bölümü Müslüman, çoğunluğu ise Ortodoks Hristiyandır. Başkentleri Çeboksarı olan Çuvaşların toplam nüfusu 4.300.000 kadardır.

Yakutlar Sibiryada Katanga, Ölenek, Lena ve Kamçatka'da Kelima ırmakları çevresinde yaşarlar. Rusya Federasyonuna bağlı özerk Yakutistan Cumhuriyeti içinde yaşayan Yakutların nüfusu 1.000.000 civarındadır. Küçük bir kısmı Müslüman, bir bölümü Şaman, büyük bir kısmı da Ortodoks Hristiyandır. Başkentleri Yakutsk'tur.

Bu iki lehçe dışında kalan diğer Türk yazı dillerinin ve lehçelerinin ortaya çıkışını ve gelişimini daha önce izah etmiştik. Türkçe kolundan doğmuş yakın lehçeleri de şöyle tasnif edebiliriz:

Batı / Güneybatı Türkçesi

1. **Türkiye Türkçesi:** Türkiye, Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kosova ve Almanya başta olmak üzere Türkiye Türklerinin bulunduğu ülkelerde).
2. **Gagavuz Türkçesi:** Moldova (Gagavuz yeri), Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'da.
3. **Azerbaycan Türkçesi:** Kuzey Azerbaycan, İran (Güney Azerbaycan), Gürcistan ve Türkiye'de.
4. **Türkmen Türkçesi:** Türkmenistan, İran (Horasan), Afganistan ve Pakistan'da.

Kuzeydoğu / Doğu Türkçesi

1. **Özbek Türkçesi:** Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan, Tacikistan ve Pakistan'da.
2. **Uygur Türkçesi:** Çin (Doğu Türkistan) ve Kazakistan'da.
3. **Kazak Türkçesi:** Kazakistan, Moğolistan ve Doğu Türkistan'da.
4. **Karakalpak Türkçesi:** Özbekistan (Karakalpak özerk bölgesinde).
5. **Kırgız Türkçesi:** Kırgızistan ve Doğu Türkistan'da.
6. **Kazan (Tatar) Türkçesi:** Tataristan, Başkurdistan'da.
7. **Başkurt Türkçesi:** Başkurdistan, Tataristan ve Rusya'da.
8. **Kırım Türkçesi:** Kırım, Özbekistan ve Romanya'da.
9. **Nogay Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
10. **Karaçay Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.

11. **Malkar Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
 12. **Kumuk Türkçesi:** Kuzey Kafkasya, Rusya'da.
 13. **Altay Türkçesi:** Rusya, Altay Özerk Cumhuriyetinde.
 14. **Hakas (Abakan) Türkçesi:** Rusya, Hakas Bölgesi, Çin'in Kansu eyaletinde.
 15. **Tuva Türkçesi:** Rusya, Tuva bölgesi ve Moğolistan'da.
 16. **Karay Türkçesi:** Polonya ve Litvanyada.

Türk Dilini Konuşan Nüfus

Dünyadaki Türk nüfusu ya da Türkçe konuşan insan sayısı konusunda çok farklı bilgiler vardır. Kimi kaynaklar 140-150 milyondan bahsederken kimileri de 300-350 milyon rakamlarını vermektedir. Bu farklılıklar, çok geniş bir coğrafyada, değişik ülkelerin sınırları içinde, çeşitli statülerde yaşayan Türklerin nüfusunun tam olarak bilinmemesinden kaynaklanmaktadır.

Bizim tespitlerimize göre bugün Türkçe konuşan nüfus yaklaşık olarak şöyledir.

Batı / Güneybatı Türkçesi

1. Türkiye Türkçesi

Türkiye'de	65.000.000
Irak'ta	1.100.000
Suriye'de	200.000
Kıbrıs'ta	200.000
Yunanistan'da	200.000
Bulgaristan'da	1.800.000
Yugoslavya'da	500.000
Toplam	69.000.000

2. Gagavuz Türkçesi

Moldova'da	197.164
Romanya ve Bulgaristan'da	50.000
Toplam	247.164

3. Azerbaycan Türkçesi

Kuzey Azerbaycan (Azerbaycan ve Gürcistan'da)	8.922.000
Güney Azerbaycan (İranda)	25.000.000
Toplam	33.922.000

4. Türkmen Türkçesi

Türkmenistan'da	2.718.297
Horasan (İranda)	1.000.000
Afganistan ve Pakistan'da	300.000
Toplam	4.018.297

Kuzeydoğu / Doğu Türkçesi

1. Özbek Türkçesi

Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Tacikistan'da	21.000.000
---	------------

2. Uygur Türkçesi

Doğu Türkistan (Çinde), Kazakistan, Rusya'da	17.000.000
--	------------

3. Kazak Türkçesi

Kazakistan'da, Doğu Türkistan (Çinde).	11.000.000
--	------------

4. Karakalpak Türkçesi

Özbekistan'da	600.000
---------------	---------

5. Kırgız Türkçesi

Kırgızistan ve Doğu Türkistan (Çinde)	3.300.000
---------------------------------------	-----------

6. Kazan ve Kırım Tatar Türkçesi	
Tataristan (Rusya) ve Kırım (Ukrayna'da)	16.000.000
7. Başkurt Türkçesi	
Başkurdistan (Rusya'da)	2.500.000
8. Nogay Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya'da)	300.000
9. Karaçay Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya'da)	400.000
10. Malkar Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya'da)	200.000
11. Kumuk Türkçesi	
Kuzey Kafkasya (Rusya'da)	282.178
12. Altay Türkçesi	
Altay Özerk Bölgesi (Rusya'da)	180.000
13. Hakas (Abakan) Türkçesi	
Hakas bölgesi (Rusya'da) ve Çin'in Kansu eyaletinde	150.000
14. Tuva Türkçesi	
Tuva bölgesi (Rusya'da) ve Moğolistan'da	300.000
15. Diğer Ülkelerdeki Türkler	8.900.000
Türk Dünyasının Toplam Nüfusu	187.049.639

Buna 4.300.000 Çuvaş ile 1.000.000 Yakut'u da eklersek, toplam nüfus: 183.218.745 olur. Burada kullanılan rakamlar, 1989 yılında Sovyetler Birliğinde yapılan nüfus sayımı verilerine ve Yusuf Dönmez'in 1995 yılını esas alarak yaptığı tespitlere dayanmaktadır. Nüfus sayımlarındaki eksiklikler bir yana, bugüne kadarki nüfus artışını eklersek, bu sayının tahminen 190 ila 200 milyon dolayında olduğunu söyleyebiliriz.

Özet

Dil ve Dilleri tanımlamak.

Dil, insan-varlık ilişkisinde bilme, insan-insan ilişkisinde bildirişme aracıdır. Bildirişimi sağlayan her türlü gösterge, her türlü araç dil sayılır.

İnsan varlığı beş duyusuyla algılar. Beş duyunun her biriyle saymaca bir dil sistemi oluşturulabilir. Diller oluşma biçimlerine, kullanıma yerleri ve işlevlerine göre, *doğal, yapay* ve *özel diller* şeklinde gruplara ayrılabilir. Toplum dilbilimsel açıdan diller, *ölçünlü, bölgesel, toplumsal ve işlevsel* dil türleri biçiminde sınıflandırılabilir. Dilleri yazı dili olup olmamaları bakımından da *yazı dilleri* ve *konuşma dilleri* biçiminde tanımlayabiliriz. Birlikte yaşayan insanlar, duygu ve düşüncelerini birbirlerine aktarmak isterler. Dil, bu bildirişim ihtiyacından doğmuştur. Bu doğuşa kaynaklık eden şeyin ne olduğu konusunda ise bir birlik yoktur.

Dilin kökeni ile ilgili görüşler iki temel anlayış içinde değerlendirilir. Bunlardan birincisi 'tek kökenlilik' kuramı, ikincisi ise 'çok kökenlilik' kuramıdır.

Türk Dili/Türkçe terimi ile ifade edilen anlamları, en dar olanından en geniş olanına doğru sıralamak.

Türkçe, Türklerin konuştuğu dilin adıdır. Türk kelimesinin kavram alanı içinde yer alan bütün boy, soy, oymak ve aşiretlerin konuştukları dilin ortak adıdır. Aradaki farklılıklar lehçe / uzak lehçe, şive / yakın lehçe ve ağız terimleriyle ifade edilir. Türk dilinin bugün üç uzak lehçesi vardır. Bunlar Yakutça, Çuvaşça ve Türkçedir.

Türkçe kolu kendi içinde üç ana gruba ayrılır:

Kıpçak/Kuzey grubu: Kırgız, Kazak, Tatar, Başkurt, Nogay, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karaim Türkçeleri.

Karlık/Doğu grubu: Özbek ve Uygur Türkçeleri.

Oğuz/Batı grubu: Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçeleri.

Türkçe, yazı dili olarak Göktürklerden itibaren günümüze kadar aralıksız kullanılmış ve adı hep "Türkçe/Türk dili" olmuştur. Bunu tarihi belgelerden tespit ve takip etmek mümkündür.

Günümüzde Türkçe sözü yavaş yavaş gerçek ve genel anlamıyla kullanılmakta ise de, dünyada bu ad yaygın biçimde "Türkiye Türkçesi" karşılığında kullanılmaktadır. Aslında Türkiye'de konuşulan dil, sadece Türkçenin bir lehçesidir ve özel adı 'Türkiye Türkçesi'dir. Türkçe dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmî dili, geniş anlamda ise dünya üzerindeki bütün Türk soylu halkların değişik coğrafyalarda, çeşitli lehçeler halinde konuştukları dilin adıdır.

Türk Dilinin dünya dilleri arasındaki yerini belirlemek

Bir dilin dünya dilleri arasındaki yeri ve değeri; *dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil* ve *yazı dili* olmasıyla ölçülür. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlevselliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak yaşaya gelmiştir. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümüne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında prestijli, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dildir. Türkçe günümüzde edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eskidir ve daha eski yazılı metinlere sahiptir. Ural ve Altay dilleri arasında da en eski yazı dili Türkçedir. Sümerce tabletlerdeki Türkçe kelimeler dolayısıyla, yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı metne sahip dilin Türkçe olduğu kabul edilmektedir.

Dünya dillerinin bilinen yaygın tasnifleri ve Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri kısaca şöyle gösterilebilir:

Yapısı Bakımından: *Ekleme*.

Kökeni Bakımından: *Altay Dillerinden*.

Türk Dilinin yaşı ve tarihi gelişimi konusunu açıklamak.

Osman Nedim Tuna, tespitleri sonucunda "Bugün yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgeye sahip olan dil Türk dilidir. Bunlar Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir" şeklinde çok önemli bir hüküm vermektedir.

Türk yazı dilinin ilk metinleri olarak bilinen Göktürk yazıtlarında tespit edilen kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri, soyut kavramların kullanılışı, oturmuş, düzenli bir işleyişin varlığı, bu dilin uzun bir süre işlenmiş olduğunu göstermektedir. R. R. Arat da çalışmalarında buna benzer görüşler ileri sürer. Türkçenin ilk yazılı metnini M.S. VII. yüzyılın sonu olarak kabul etsek bile (Çoyr Yazıtı), Türk dili, bugün edebiyat ve bilim dili olarak kabul edilen birçok dünya dilinden daha eski tarihli yazılı metinlere sahiptir.

Türk dilinin yazı dili öncesi dönemi hakkındaki bilgilerimiz genellikle Altay dilleri ve Ana Hun dili teorilerine dayanır. Türk dilinin kökeni ile ilgili iki önemli görüş vardır. Bunlardan birincisi, Türk dilinin 'Altay Dil Ailesi'ne mensup olduğunu ve 'Ana Altayca' denilen bir ana dilden türediğini savunan görüştür.

İkincisi ise, Türkçenin 'Ana Hun Dili' adı verilen bir ana dilden doğduğunu savunan görüştür. Taraftarları ve karşıtları olmakla birlikte, Türkçenin Altay dilleri ailesine mensup olduğu teorisi, Türk dilinin doğuşu ve kaynağı bakımından en fazla kabul gören görüştür. Tarihi bakımından, Ana Altayca, En Eski Türkçe ve İlk Türkçe, Türk dilinin metinlerle takip edilemeyen nazari devirlerdir. Türkçenin bu dönemleri hakkında kesin bilgiler ve rakamlar vermek çok zordur. Ancak Ana Altaycanın M.Ö. çok eski bir tarihte yaşadığı, Ana Türkçe veya En Eski Türkçe dönemi, Ana Altaycanın Doğu ve Batı Altayca olarak iki kola ayrıldığı, Türk-Çuvaş dil birliğinin mevcut olduğu devir olarak tahmin edilmektedir. Bu devir yaklaşık olarak M.Ö. sekiz binli yıllara tarihlendirilmektedir. İlk Türkçe ise, M.S. ikinci yüzyıla kadar gelen dönemi içine alır. Bu dönem ile ilgili olarak bazı komşu milletlerin dillerinden Türkçeye ait malzeme tespit edilebilmektedir. Türk yazı dilinin bugün için bilinen en eski yazılı belgeleri Göktürkler dönemine aittir.

Ahmet Caferoğlu başta olmak üzere birçok araştırmacı Türk dilinin tarihi gelişimini yazı dili öncesi ve sonrasıyla birlikte şöyle tasnif etmektedir:

1. *Altay Devri*
2. *En Eski Türkçe Devri*
3. *İlk Türkçe Devri*
4. *Eski Türkçe Devri*
5. *Orta Türkçe Devri*
6. *Yeni Türkçe Devri*
7. *Modern/Çağdaş Türkçe Devri*

Türk Dünyasını tanımak ve Türk Dilinin yayılma ve gelişme alanlarını anlatmak.

Türk dünyası dediğimiz ve Türklerin tarih boyunca yaşadığı coğrafya, 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri arasında yer alır. Türk dünyası hakkında en çok kabul gören tasniflerden biri, "Altay-Sibirya Türkleri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri ve Türkistan Türkleri" şeklindeki genel bölümlendirmedir. Yönlere göre yapılan tasnifte ise genellikle Türkler, Doğu Türklüğü, Kuzey Türklüğü ve Batı Türklüğü şeklinde gruplandırılırlar. Kabaca, Hazar denizinin doğusunda kalan Türklere Doğu Türklüğü, kuzeyinde kalanlara Kuzey Türklüğü ve bu sınırın güneyi ile batısında kalanlara da Batı (Güneybatı) Türklüğü denmektedir.

Türk dünyası dediğimiz alanın içinde kalan, Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldova, Ro-

manya, Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Kosova, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya gibi yabancı ve Türkiye, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi Türk kökenli ülkelerde Türkler yaşamaktadır.

Türk dili, dünya dilleri arasında konuşulduğu coğrafyanın büyüklüğü bakımından birinci, ana dili olarak üçüncü ve konuşan insan sayısı bakımından beşinci sıradadır. Farklı lehçeler hâlinde de olsa, Türkçe bugün Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkiye gibi yedi bağımsız Türk devletinin resmi dili, devlet dilidir.

Türk Dilinin konuşulduğu alanlarda yaşayan Türkler, aşağıdaki üç lehçeden biri ile konuşmaktadırlar.

1. Türkçe (*y* grubu)
2. Çuvaşça (*r* grubu)
3. Yakutça (*t* grubu)

Dünyadaki Türk nüfusu ya da Türkçe konuşan insan sayısı konusunda çok farklı bilgiler vardır. Bizim tespitlerimize göre bugün Türkçe konuşan nüfus yaklaşık olarak 190 ila 200 milyon dolayında olmalıdır.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdaki ifadelerden hangisi dilin tanımı içinde **yer almaz**?
 - a. Dil doğal bir varlıktır.
 - b. Dil anlaşma aracıdır.
 - c. Dil saymaca bir sistemdir.
 - d. Dil bildirişimi sağlayan göstergeler dizgesidir.
 - e. Dil harflerden meydana gelmiştir.
2. Aşağıdakilerden hangisi Türkçe teriminin kavram alanı içinde **yer almaz**?
 - a. Çuvaşça
 - b. Yakutça
 - c. Ana Altayca
 - d. Hakasça
 - e. Oğuzca
3. Türkçe yapı bakımından hangi dil grubundan biridir?
 - a. Eklemeli
 - b. Çekimli
 - c. Çok yönlü
 - d. Önekli
 - e. Tek heceli
4. Aşağıdakilerden hangisi Altay dillerinden biri **değildir**?
 - a. Moğolca
 - b. Çince
 - c. Tunguzca
 - d. Mançuca
 - e. Türkçe
5. "Türk dilinin yaşı 8500 dür" diyen bilim adamı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Talat Tekin
 - b. Osman Nedim Tuna
 - c. Ahmet Temir
 - d. Reşit Rahmeti Arat
 - e. Ahmet Caferoğlu
6. Altay dilleri teorisinin kurucusu kimdir?
 - a. G. Clauson
 - b. G. Deorfer
 - c. Tuncer Gülensoy
 - d. G. J. Ramstedt
 - e. Talat Tekin
7. Aşağıdakilerden hangisi Ahmet Caferoğlu'nun tasnifine göre Türk dilinin tarihi devirlerinden biri **değildir**?
 - a. Orta Türkçe
 - b. İlk Türkçe
 - c. Eski Türkçe
 - d. Yeni Türkçe
 - e. Yakın Türkçe
8. Türk dünyası coğrafyası hangi enlem ve boylamlar arasında yer alır?
 - a. 20-90 doğu boylamları ile 33-65 kuzey enlemleri
 - b. 25-85 batı boylamları ile 23-75 doğu enlemleri
 - c. 90-65 güney boylamları ile 65-33 kuzey enlemleri
 - d. 45-90 doğu boylamları ile 53-65 kuzey enlemleri
 - e. 30-40 kuzey boylamları ile 43-60 güney enlemleri
9. Dünya Türklüğü genellikle Doğu, Batı ve Kuzey Türklüğü şekline gruplandırılır. Aşağıdakilerden hangisi Batı Türklüğü içinde **yer almaz**?
 - a. Rumeli Türkleri
 - b. Türkiye Türkleri
 - c. Uygur Türkleri
 - d. Azerbaycan Türkleri
 - e. Gagavuz Türkleri
10. Aşağıdaki alfabelerden hangisi Türkler tarafından **kullanılmamıştır**?
 - a. Arap
 - b. Latin
 - c. Göktürk/Runik
 - d. Finike
 - e. Kiril

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Dil, Diller ve Türk Dili</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dili/ Türkçe</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Yapıları Bakımından Diller ve Türkçe</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Kökenleri Bakımından Diller ve Türkçe</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. b	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dilinin Yaşı</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dilinin Tarihi Gelişimi</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dilinin Tarihi Gelişimi</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dünyası ve Türk Dili</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dünyası ve Türk Dili</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d	Yanıtınız yanlış ise, “ <i>Türk Dilinin Bugünkü Durumu ve Yayılma Alanları</i> ” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

2. Gagavuz Türkçesi

Moldova’da	197.164
Romanya ve Bulgaristan’da	50.000
Toplam	247.164

3. Azerbaycan Türkçesi

Kuzey Azerbaycan (Azerbaycan ve Gürcistan’da)	8.922.000
Güney Azerbaycan (İranda)	25.000.000
Toplam	33.922.000

4. Türkmen Türkçesi

Türkmenistan’da	2.718.297
Horasan (İranda)	1.000.000
Afganistan ve Pakistan’da	300.000
Toplam	4.018.297

Genel Toplam: **107.187.461**

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Dil akrabalıkları, dillerin köken ve yapı bakımından benzerlik göstermeleri ile ilgilidir. Dillerin temel birimleri olan *ses*, *yapı*, *sözvarlığı*, *sözdizimi* ve *vurgu* bakımından benzer olmaları akrabalık özelliklerindedir. Kelime ve ses denklikleri, temel kelimelerdeki ortaklıklar dillerin akraba olduğunu gösteren diğer önemli ölçütlerdendir.

Sıra Sizde 2

Oğuz/Batı grubu Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesidir. Bu Türk lehçesi en çok konuşanı olan lehçe grubudur. Bu lehçe grubunu konuşan insanların yaşadığı bölgeler ve nüfusları aşağıda belirtilmiştir.

1. Türkiye Türkçesi

Türkiye’de	65.000.000
Irak’ta	1.100.000
Suriye’de	200.000
Kıbrıs’ta	200.000
Yunanistan’da	200.000
Bulgaristan’da	1.800.000
Yugoslavya’da	500.000
Toplam	69.000.000

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Aksan, D. (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yay., İstanbul.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 1990.
- Buran, A. (1993). "Türklüğün ve Türk Dilinin Bütünlüğü Açısından "Türkçe" Adı Üzerine Bir Değerlendirme", *Türk Yurdu*, (68), s. 26-27.
- Buran, A. (2002). Yazı Dili Konuşma Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri, *Türkbilgi*, Ankara, (4), s. 97-104
- Buran, A. (2006). "Oş İlinin Özgön İlçesinde (Kırgızistan) Yaşayan Türkler ve Ağızları", *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Bilkent Üniversitesi, Ankara, s. 415-424
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Deorfer, G. (1983). "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *Belleten 1980/81*, s. 1-16.
- Dilaçar, A. (1962). *Devlet Dili Olarak Türkçe*, TDK Yay., Ankara.
- Dilaçar A. (1968) *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yay. Ankara
- Dönmez, Y. (1997). Türk Dünyasının Coğrafyası, *Yeni Türkiye*, Türk Dünyası Özel Sayısı, S. 15, s. 60-72.
- Ercilasun A. B. (1997). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara.
- Ercilasun A. B. (2005). *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Ercilasun, A. B. (Ed.) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Eren, H. (1988). *Türklük Bilimi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara.
- Güneş, S. (1994). *Türk Dili Bilgisi*, Çağlayan Matbaa, İzmir 1994.
- Güvenç, B. (1993). *Türk Kimliği*, KB Yay., Ankara.
- Hayit, B. (1988). "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD*, (53), s. 22-34.
- Kafesoğlu, İ. (1966). "Tarihte Türk Adı", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara, s. 306-319.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmud (1992). *Divânü Lûgati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay) C. 1, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Z. (1972) "Divanü Lügati't-Türk'teki Oğuzca Özellikler", *Türk Dili*, Divanü Lügati't-Türk Özel Sayısı, (Ekim), S. 253, s. 3-19.
- Korkmaz, Z. (1975). "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara, s. 433-446.
- Orkun, H. N. (2004). *Türk Sözüünün Ashı*, TDK Yay., Ankara.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Rasony, L. (1971). *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara.
- Sertkaya, O. F. (1995). "Türk Adı", *Göktürk Tarihinin Meselleri*, TKAE Yay., Ankara, s. 1-4.
- Soysal, İ.- Eren, M. (1977). *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar*, TTK Yay., Ankara.
- Süleyman, O. (1992). *Az İ Ya*, (Çev. Natic Seferoğlu, Haz. Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu, Prof. Dr. Fikret Türkmen, Arş. Gör. Mustafa Öner), TDAV Yay., İstanbul.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul.
- Taneri, A. (1983). *Türk Kavramının Gelişmesi*, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara.
- Tekin, T. (1976). "Altay Dilleri Teorisi", *TDEK*, TKAE Yay., Ankara, s. 119-130.
- Thomsen, V. *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü*, *İlk Bildiri*, (Çev. Vedat Köken), TDK Yay. Ankara 1993, s. 7-8.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Tuna, O. N. (1979). *Altay Dilleri Teorisi*, TDAV Yay., İstanbul.
- Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK Yay, Ankara.
- Wang, Yuan-Xin (1990), *Çin'deki Türk Dialektleri Araştırma Tarihi*, TDK Yay., Ankara.
- www.efrasiyap.tripod.com
- Yalçınkaya, A. (1997). *Türkistan*, Timaş Yay., İstanbul.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.

2

Amaçlarımız

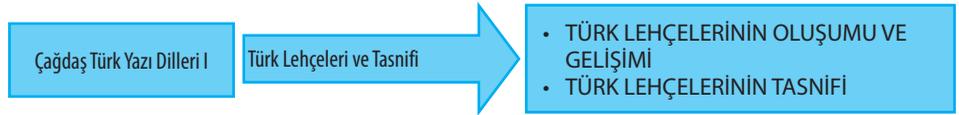
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türk Lehçelerinin oluşumunu ve gelişimini açıklayabilecek,
- Türk Lehçelerinin tasnif kriterlerini ve başlangıcından bugüne kadar yapılmış belli başlı Türk Lehçeleri tasniflerini sıralayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk Lehçeleri
- Lehçe
- Şive
- Ağız
- Türk Boyları
- Tasnif
- Türk Lehçe Grupları
- Ses Özellikleri

İçindekiler

Türk Lehçeleri ve Tasnifi

TÜRK LEHÇELERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

Türk lehçebiliminin kurucusu sayılan Wilhelm Radloff başta olmak üzere, Lazar Budagov, P. M. Melioransky ve J. Németh gibi yabancı kökenli Türkologlar Türk dilinin kolları için lehçe karşılığında “*dialekt*” ya da “*nareçie*” terimlerini kullanmışlardır.

Bolşevik İhtilali (1917) ve Radloff’un ölümünden sonra (1918), Rus Türkologlar lehçe (*nareçie/dialekt*) terimi yerine ‘dil’ anlamına gelen “*yazık*” terimini kullanmaya başlamış ve Türk dilinin her bir kolu ayrı bir dil olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Bu kullanım daha sonra Avrupalı Türkologlarca da benimsenmiş ve Fundamenta’da (PhTF) da “*Türk dilleri*” (Fr. Langues Turques, İng. Turkic Languages) terimi yer almıştır.

Günümüzde, İngilizcede *Turkish* kelimesi Türkiye Türkçesini, *Turcic* ise bütün Türk dillerini karşılamak için kullanılmaktadır.

R. R. Arat ise Çuvaşça ve Yakutça için *lehçe*, diğer kollar için *şive* terimini tercih etmiştir. Bu kolların tümü için lehçe terimini kullananlar da vardır. Son zamanlarda lehçe yerine, *uzak lehçe*, *şive* yerine de *yakın lehçe* terimlerinin kullanıldığını da görüyoruz

Lehçe, dilin yazılı metinlerle takip edilemeyen çok eski bir döneminde ayrılan ve önemli sesbilgisi (fonetik) ve şekilbilgisi (morfoloji) farklılıkları gösteren koludur.

Şive, metinlerle takip edilebilen dönemde ayrılan ve lehçeye göre daha az sesbilgisi ve şekilbilgisi farklılıkları gösteren koludur.

Ağız ise, bir şive, bir yazı dili alanı içinde mevcut olan farklı konuşma biçimleridir. (Elazığ, Aydın, Trabzon ağzı gibi).

Bu terimlerle ilgili açıklamalardan sonra Türk lehçelerinin oluşumu ve gelişimi meselesini ele alabiliriz.

Çuvaş ve Yakut lehçeleri dışında kalan Türk dili, VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde yaşamıştır. Ancak bu tek yazı dili, farklı ağızların yokluğu anlamına gelmez. Eski Türkçe üzerinde önemli çalışmaları bulunan A. Von Gabain, Eski Türkçe içinde beş ayrı diyalektin varlığından söz eder. (Gabain 1988; 1-4) Zeynep Korkmaz bir araştırmasında Eski Türkçedeki Oğuzca özellikleri tespit etmiştir. (Korkmaz 1975; 433-446) Divânü Lügâti’t-Türk’te Kâşgârlı Mahmûd da değişik boyların ağız özelliklerini kaydetmiştir.

Göktürk devletinin bünyesinde otuza yakın Türk boyu vardı. (12 Türk, 9 Oğuz, 6 Sır, 2 Ediz, 1 Kerekülüg). Bu boyların her birinin kendi özel adları da bulunuyordu. Türk boyunun 552 tarihinde kurduğu devletin hâkimiyetini kabul eden Türk dilli boylar, siyasi ve birleştirici bir özelliği olan Türk adı etrafında bir araya gelmiş ve zamanla bunu ortak bir ad olarak benimsemişlerdir. Türk adıyla kurulan bu devlet, Uygurlar tarafından yıkılırken, Türk boyunun önde gelenleri ve mensuplarının önemli bir bölümü öldürülmüş,

kalan az sayıdaki mensubu da çeşitli bölgelere dağılarak hayatta kalmaya çalışmışlardır. Bugün Kırgızistan'ın Oş ilinin Özgön ilçesi köylerinde, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'ın değişik yörelerinde yaşayıp kendilerine Türk diyen topluluklar bu Türk boyunun kalıntılarıdır. Yukarıda belirtilen bölgelerde yaşayan topluluklar, kendilerini Gök-türklerin torunları olarak tanıtmaktadırlar.

Göçler, savaşlar ve diğer siyasi-sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları, kendi hâkimiyet bölgelerinde, kendi ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri oluşturmaya başlamışlardır. İslamiyet'in kabulü dolayısıyla dil ve kültürde meydana gelen büyük değişimler, yeni alfabe ve karşılaşılan farklı kültür çevreleri gibi dış etkenler, dilin içyapısındaki bazı küçük farklılıkları destekleyerek onları yazı diline doğru hazırlamıştır. Bu arada her boy kendi ağız özelliklerini geliştirirken, diğer boylara ait özellikleri de yavaş yavaş terk etmiştir. Bu durum, bazı temayülleri koyulaştırırken, bazısını da köreltmıştır. Böylece farklılaşan kollar yazı diline hazır hâle gelmiş ve yazı dili olmuşlardır.

Konuşma dillerinin yazı diline dönüşmesi “*seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul*” aşamalarından geçmesiyle mümkündür. Bu geçiş iki şekilde olabilir. Birincisi, “*dil mühendisliği*” diyebileceğimiz bir planlama ile ortak bir dilin yaratılmasıdır. Sovyetler Birliğinde bu tür uygulamaların örnekleri çoktur. XIX-XX. yüzyıla kadar iki ana yazı dili koluna sahip olan Türkçe, Sovyetlerdeki dil planlamaları ile 20 yazı dili hâline getirilmiştir.

Diğeri ise seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul aşamalarının kendi doğal şartları içinde oluşmasıdır. Bu, dilin doğasına uygun bir oluşumdur ve dünya dillerinin hemen hepsi bu yolla yazı dili, ölçünlü dil olmuşlardır. Dillerin bu dönüşümü genellikle bir konuşma dilinin bulunduğu bölgenin siyasi, ekonomik, ticari, idari, edebi ve kültürel bakımdan merkez olması gibi dil dışı nedenlere bağlı olarak gelişir.

Bir dil coğrafyasının yönetim, ticaret, siyaset, bilim ve edebiyat merkezi durumunda olan şehrinin ya da bölgesinin ağızı, genellikle yaygınlaşır, diğer ağız bölgelerinin mensuplarıncı da benimser ve toplumun ortak dili haline gelir. Ortak dil durumuna gelen ağız, kendi özgün söyleyişinden, telaffuzundan ve kelime kadrosundan bir dereceye kadar sıyrılır ve diğer ağızlardan uygun bulduğu dil malzemesini alır. Böyle olduğu içindir ki, ortak dil diğer ağızlara göre daha büyük bir zenginliğe ve daha iyi bir anlatım yeteneğine sahiptir. Bunun en güzel ve en yakın örneği Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesidir.

Bugün Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi adı verilen dört ayrı yazı dilini doğuran Oğuz Türkçesi, Kâşgârlı Mahmûd'un yaşadığı XI. yüzyılda henüz yazı dili hâline gelmemiştir. Ancak Kâşgârlı Mahmûd Divânü Lügâti't-Türk adlı eserinde, Oğuz Türkçesinin bazı temel özellikleri ile temayüllerini açıkça belirtmiştir.

Oğuz Türkçesinin Anadolu ve civarındaki sahalarda eser vermeye başladığı XIII. yüzyılda, bu lehçeye dayalı sadece bir yazı dilinden söz edilebilir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülen küçük ağız farklılıkları, zamanla belli doğrultularda gelişmiş veya körelmiş, buna coğrafi ve siyasi faktörler de eklenince, Azerbaycan Türkçesi ayrı bir yazı dili olarak ortaya çıkmıştır. Dilin içyapısındaki gelişme ve temayüller Türkiye Türkçesinde b-, k-, -k-, -k (ben, bin, uyku, yok, kapı) seslerinin gelişmesine sebep olurken, Azerbaycan Türkçesinde m-, -h-, -h-, g- (men, min, yuħu, yoħ, ğapı) seslerinin gelişmesine sebep olmuştur.

Dilin dış tarihi ile ilgili olmakla birlikte buna, bazı bölgesel etkileri, boy farklılıklarını, tarihi, siyasi ve kültürel faktörleri de ekleyebiliriz. Bütün bu şartlar bir araya gelince lehçeler oluşup gelişmiş ve yazı dili durumuna gelmişlerdir.

Reşit Rahmeti Arat, Türk lehçelerinin oluşumu ve gelişimi hakkında şunları söylemektedir: “*Batıya doğru yürüyen Türk boylarının bu mıntıkalarda yeni devlet teşekkülleri kurmaları, zarurî olarak, buralarda yeni Türk kültür merkezlerinin vücuda gelmesi, Türk muhi-*

tine birçok yenilikler getirdiği gibi dillerine de mühim istikametler vermiştir. Yazı dili ile yan yana eskiden beri gayet tabii olarak Türk boyları arasında yaşayan konuşma dilinde mevcut şive hususiyetleri bu yeni vaziyetin icabından olarak, yavaş yavaş bu merkezlerin yazı diline de sokulmağa başlamıştır. Göçler yüzünden zaten kendi kültür merkezlerinden uzaklaşmış olan bu zümreler yenilerini yaratmak zaruretinde buldukları gibi, tam bu sıralarda Türk vatanında vücuda gelen büyük siyasî teşekkül, Çingiz devleti de Türk kültür hayatının bir müddet için durgunluğa uğramasına ve bunların neticesi olarak kültür merkezlerinin yer değiştirmelerine sebep olmuştur. Bu yeni merkezleri yaratanların eski kültür merkezlerine yakın bulunanlardan ziyade, daha çok eski kavmi teşkilâta bağlı ve dolayısıyla göçebe teşkilâtına yakın zümreler olduğu da unutulmamalıdır.

XII-XIII. yüzyıllarda Türk dilinin tarihi gelişmesi de bir dönüm noktasında bulunuyordu. Türk dili bünyesinde müşahede edebildiğimiz ses ve şekil bakımından en büyük inkişaf bu yüzyıllara rastlamaktadır. Birçok seslerin değişmeleri, isim ve fiil tasriflerinin yeni istikametler alması, kök ve eklerdeki aslı vokallerin umumî ahenge uymaya başlamaları vb. daha ziyade bu devirde başlamış veya tamamlanmış bulunmaktadır. Yüzyıllarca kullanılarak geniş muhitte yayılmış ve büyük tesir icra etmiş olan eski Türk yazı sisteminin, Türklerin İslâm muhitine girmiş olan kısmı tarafından Arap alfabesiyle değiştirilmiş olması ve bunun da tam Türk dili bünyesindeki tabii inkişafın olgunlaştığı bir devreye rastlaması da büyük tesadüflerden biri olmuştur. Şivelerce değişmiş olan şekiller, yazı dili ananesi sınırları içinde ve umumî muhite sarsıntı vermeyecek şekilde, tabii seyirlerini bu defa devam ettirememiş ve o zamana kadar bu Türk muhiti için büsbütün yabancı olan yeni yazı sistemi, eski yazı ananesinden nisbeten ayrılarak, dilin bünyesinde vukua gelmiş olan bu değişiklikleri yazı diline almakta bir engel bulmamıştır. Böylece bugün gördüğümüz ve birbirinden, az dahi olsa, farklı yazı dillerinin ilk esasları ortaya çıkmış oldu. İlk zamanlarda söylenişe ve tasrifteki küçük farklara inhisar etmiş olan bu yenilik, bilhassa edebî dilde, zümrelerin umumî kültürü nisbetinde lûgat sahasında yok gibi idi. Bunun zamanla lûgatlere ve bazı sahalarda gramer kadar genişlemesi, bir cihetten Türk zümrelerinin Türk kültürüne bağlılıkları nisbeti ile, diğer cihetten ise temasa girdikleri yeni kültür muhitlerinin az veya çok canlı tesirleri ile ilgilidir” (Arat; 131-141).

Ancak şunu da hemen belirtelim ki, XIX-XX. yüzyıla kadar, kendi tabii çizgisinde oluşup gelişen üç temel yazı dili kolu mevcut iken Sovyetler Birliğinin takip ettiği “böl-parçala-yönet” siyaseti ile bu sayı, günümüzde yirmiyi aşmıştır. Sovyet yönetimi kendi temel felsefesine aykırı olarak Türk boyları arasında mikro milliyetçiliği teşvik etmiş ve boyların ağızlarını yazı dili durumuna getirmiştir.

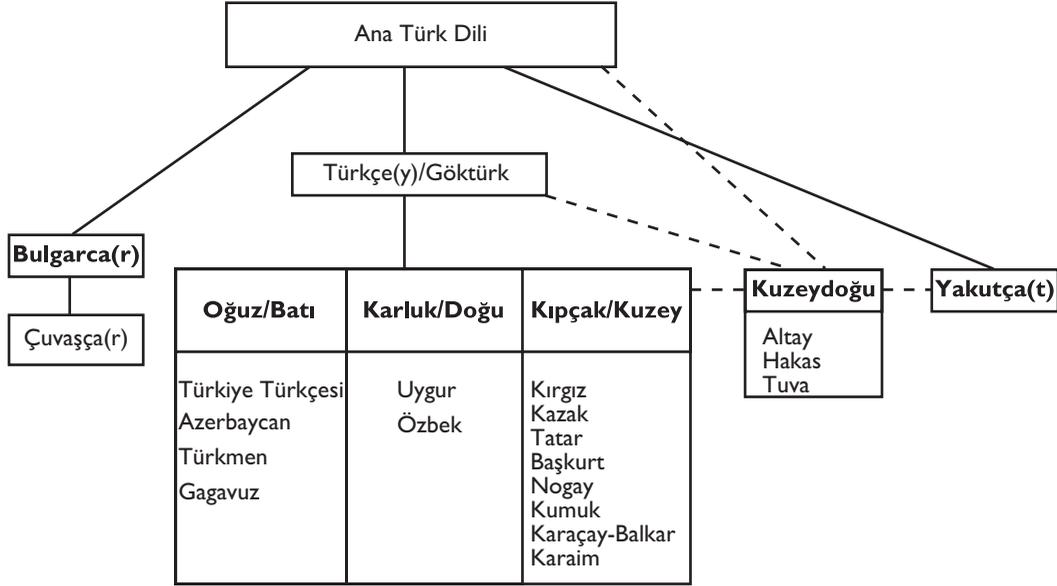
Türk ağız ve lehçelerini yazı dili durumuna getirme düşüncesinin teorisyeni İlminskiy'dir. İlminskiy, Türk ülkelerinde ve bölgelerinde açılan Rus okulları vasıtasıyla, Türk çocuklarını Ruslaştırılmayı ve Hristiyanlaştırmayı amaçlıyordu. Bunun için de Türkler için açılan okullarda bir yandan Rusça öğretilirken öte yandan da Türk boylarının ağız ve lehçeleri, birbirinden farklı Kiril (Rus) alfabeleri ile müstakil birer dil gibi öğretiliyordu.

Bugün Türk dünyasında gayritabiî bir şekilde oluşan ve sayısı yirmiyi aşan yazı dilinin varlığı, bu Sovyet-Rus siyasetinin bir sonucudur. Dildeki bu parçalanma ise, bugün Türk dünyasının önündeki en büyük sorundur.

Türk dili ve lehçelerinin gelişimini ve tasnifini genel hatlarıyla şöyle bir tablo ile göstermek mümkündür:

Tablo 2.1

Türk Lehçelerinin Gelişimi

SIRA SİZDE

Konuşma dillerinin yazı diline dönüşme sürecini dikkate alarak Türk lehçelerinin yazı diline dönüşme süreçlerini değerlendiriniz.

TÜRK LEHÇELERİNİN TASNİFİ

Türk lehçelerinin tasnifi, Türklük bilgisinin önemli sorunlarından biridir. Bu sorun bugüne kadar bütünüyle çözülebilmemiş değildir. Birleştirmeden çok ayırma düşüncesiyle yola çıkan, ortaklıklardan çok farklılıkları öne çıkaran bakış açılarıyla, bu sorunun çözülmesi mümkün değildir.

Türk boyları ve lehçeleri arasındaki karışma ve geçişmeler dolayısıyla, lehçeleri bütünüyle birbirinden ayırmak da oldukça zordur.

Türk lehçelerinin tam ve bilimsel bir tasnifinin yapılabilmesi için;

- 1) Her lehçenin dilbilgisi bakımından ayrıntılı olarak incelenmesi,
- 2) Lehçelerin bütün yönleriyle karşılaştırılması, birleşen ve ayrılan yönlerinin ortaya konması,
- 3) Lehçelerde görülen dil özelliklerinin, o lehçeyi konuşan boya ait olup olmadığının, tarihî ve etnolojik araştırmalarla tespit edilmesi,
- 4) Her bir lehçenin en eski ve en yeni dil malzemesinin karşılaştırılması ve böylece, o lehçenin tarihî gelişimi ile eğiliminin tespit edilmesi gerekir.

Günümüzde bu yönde önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak sorunu bütünüyle çözmek için daha yapılması gereken çok şey vardır.

Türk lehçeleri ile ilgili ilk eser, Kâşgârlı Mahmûd'un *Dîvânü Lügâti't-Türk*'üdür. Kâşgârlı eserinde Türk dilini *Doğu* ve *Batı* grubu şeklinde iki temel kola ayırmaktadır. Doğu koluna *Hâkâniye* adını veren Kâşgârlı, bununla Kâşgâr ile Balasagun civarındaki yazı dilini kastetmektedir. Ayrıca, Karluk, Çigil, Yağma, Argu, Tohsi ve Uygur ağızlarını da Doğu grubuna dahil etmektedir. Kâşgârlı'ya göre Batı grubu ise, bütün Oğuz grubu lehçeleri ile Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar dillerinden oluşur.

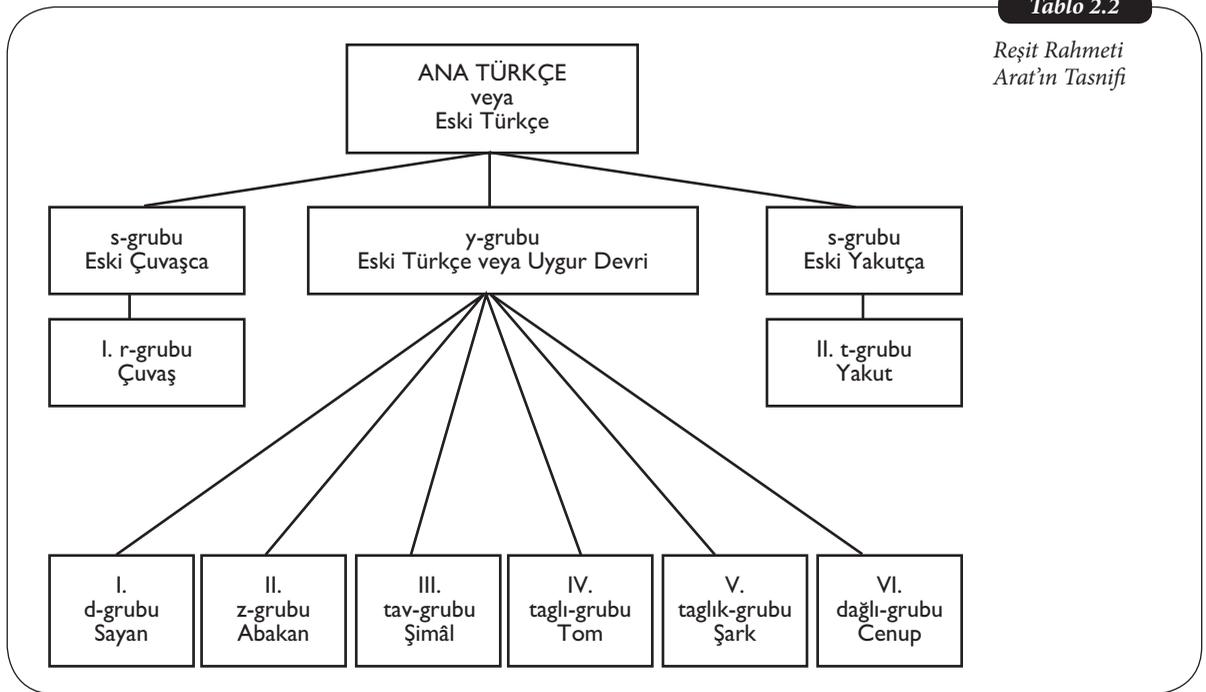
Kâşgârlı'dan sonra Türk lehçelerinin tasnifinden topluca bahseden kişi İ. N. Berezin (1848) olmuştur. Avrupada modern dilciliğin gelişmesiyle birlikte, doğu dilleriyle uğraşan çok sayıda dilbilimci Türk lehçeleriyle ilgilenmiş ve bu arada bazı tasnif denemeleri yapmışlardır. Bunları kısaca şöyle değerlendirebiliriz.

Bekir Çobanzâde, 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresinde ve 1927'da yayınladığı “*Türk-Tatar Diyalektolojisi*” (Bakü 1927) adlı eserinin girişinde lehçe tasnifleri konusu üzerinde durmuştur. Ancak Çobanzâde'nin çalışmaları tasnif yapmaktan çok, yapılan tasnifleri tahlil etmeye yöneliktir. Daha sonra birçok Avrupalı ve Rus Türkolog, Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır. Bunların en önemlileri, Radloff, Korş, Samoyloviç, Räsänen ve Baskakov'dur.

Berezin zamanında lehçe araştırmaları henüz başlangıç devrini yaşadığı için, asıl tasnif çalışmalarını Radloff ile başlatmak daha doğru olacaktır. Ancak Radloff da başlangıç olduğu için tam ve mükemmel bir tasnif ortaya koyamamıştır. Korş, Radloff'un tasnifini geliştirmiş, Samoyloviç ise bu iki görüşü birleştirmiş ve lehçe gruplarına, onların tarihî malzemesini ekleyerek, *tarihî-kavmî-coğrafi* adlar ile adlandırmıştır.

Bogoraditsky ve Rasanen, Samoyloviç'in ortaya koyduğu esasları daha da geliştirmişler, Kononov ise, tarihî ve günümüz metinlerini bir arada inceleyerek, bilinen bütün Türk dili malzemesini tasnife tabi tutmuştur.

Reşit Rahmeti Arat, bütün bu tasnif denemelerini incelemiş ve 1953 yılında, Türkiyat Mecmuası'nda yazdığı “*Türk Şivelerinin Tasnifi*” adlı uzun makalesinde, dil özellikleri ile birlikte *tarihî-kavmî-coğrafi* esasları da göz önüne alarak önemli bir tasnif ortaya koymuştur. Arat'ın tasnifi şöyledir:

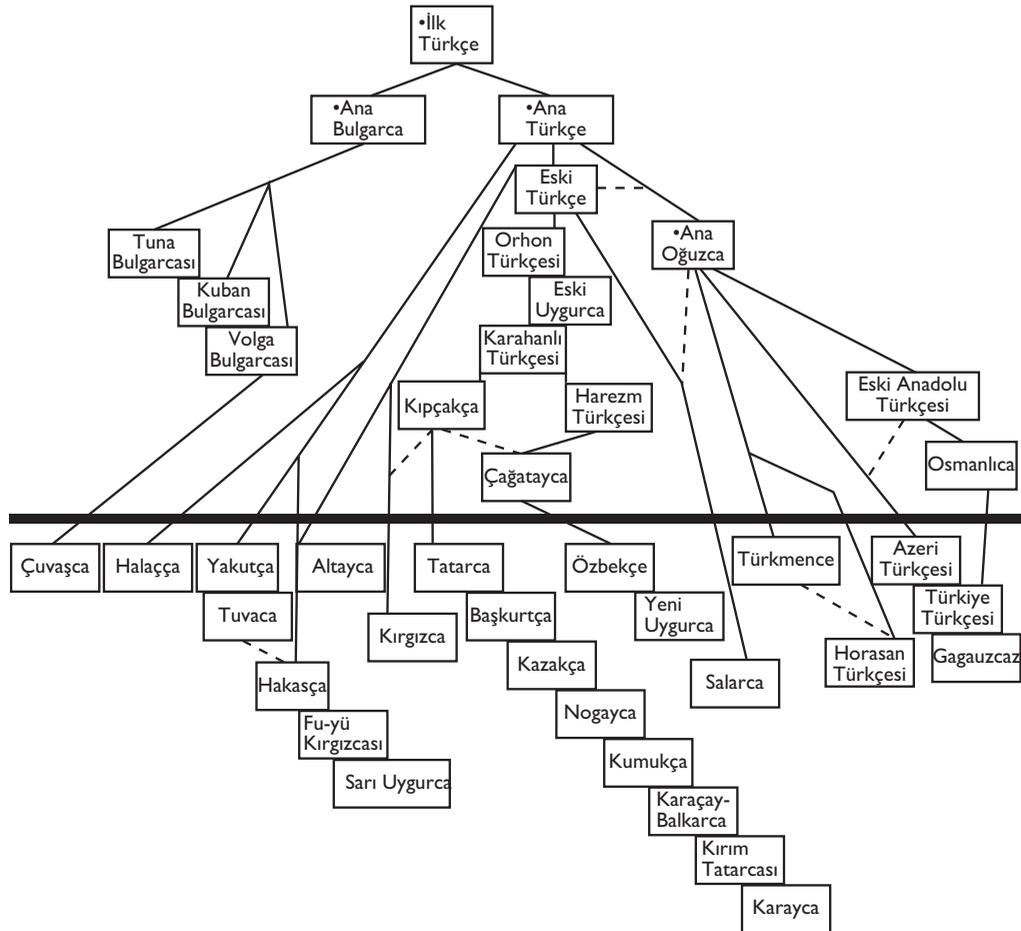
Arat'tan sonra önemli bir tasnif de Talat Tekin tarafından yapılmıştır. Tekin, kendisinden önce yapılmış olan tasnifleri değerlendirmiş, eksik yönlerini ortaya koyduktan sonra kendi tasnifini vermiştir. Tekin'in tasnifinde Halaç Türkçesi, Çuvaşça gibi eski bir lehçe olarak kabul edilmekte ve Türk lehçeleri on iki ana gruba ayrılmaktadır. Tekin'in tasnifinde yer alan lehçe grupları şunlardır:

1. **r-l** grubu: *Çuvaşça*
2. **hadaq** grubu: *Halaçça*
3. **ataq** grubu: *Yakutça*
4. **adaq** grubu: *Tuvaca* (*Karagas* diyalekti ile birlikte)
5. **azaq** grubu: *Hakasça*, *Orta Çulım*, *Mrass*, *Taştıp*, *Matur* ve *Yukarı Tom* diyalektleri; *Sarı Uygurca*
6. **tağlığ** grubu: *Kuzey Altay* diyalektleri (*Tuba*, *Kumandü*, *Çalkandü*, *Aşağı Çulım*, *Kondon*, *Aşağı Tom*)
7. **tülu** grubu: *Altayca* (Güney diyalektleri: *Asıl Altay*, *Telengit*, *Teleüt*)
8. **tölü** grubu: *Kırgızca*
9. **tağlıq** grubu: *Özbekçe*, *Yeni Uygurca*
10. **tawlı** grubu: *Tatarca*, *Başkurtça*, *Kazakça*, (*Karakalpakça* ile birlikte) *Nogayca*, *Kumukça*, *Karaçayca-Balkarca*, *Baraba Tatarcası*, *Kırım Tatarcası*
11. **tağlı** grubu: *Salarca*
12. **dağlı** grubu: *Türkmençe*, *Horasanî*, *Özbekçenin Harezmi-Oğuz* diyalektleri, *Azeri* (*Kaşgay-Aynallu*, *Kerkük*, *Erbil* diyalektleri ile birlikte), *Türkçe* (*Gagauz* ile birlikte) (Tekin 1989; 141-168).

Talat Tekin'e göre tarihi ve çağdaş Türk dillerinin gelişimi şöyledir:

Tablo 2.3

Talat Tekin'in Tasnifi

Türk Lehçe Grupları İçin Kullanılan Adlar

Türk lehçe gruplarını adlandırmak için çok değişik tabirler kullanılmıştır. Bunları gruplar hâlinde şöyle özetleyebiliriz:

1. **Coğrafi Yönlere Göre:** Kuzey, Güney, Doğu, Batı, Kuzeydoğu, Kuzeybatı, Güneydoğu, Güneybatı, Orta, Merkez.
2. **Coğrafi Adlara Göre:** Abakan, Altay, Orta Asya, Sibirya, Batı Sibirya, Orta Sibirya, Türkistan, Volga, Volga-Ural.
3. **Boy Adlarına Göre:** Bulgar, Çağatay, Çuvaş, Hakas, Kıpçak, Kıpçak-Türkmen, Tatar, Asıl Tatar, Güney Tatarları, Moğol-Tatar, Saf Tatar, Kuzey Tatarları, Türk-Tatar, Türk, Asıl Türkler, Karışık Türkler. Türkçe konuşan fakat Türk asıllı olmayan kavimler, Türkmen, Kıpçak-Türkmen, Uygur, Uz, Yakut.
4. **Dil Özelliklerine Göre:** d-grubu, r-grubu, s-grubu, y-grubu, ol- grubu, tav grubu, tağlı grubu, tağlık grubu, Karışık, Orta, Türkî, tûlu grubu, tûlu grubu, tawlı grubu.
5. **Tabirlerin Karışık Kullanılmasına Göre:** Güneybatı (Türk), Güney Tatarları (Türkçe), Kuzey Tatarları (Asıl Tatarlar), Orta (Türkmen-Kıpçak) Çağatay, Doğu (Türkistan), Tatar-Kuzey (Kıpçak) Türk, Batı, Hakas (Abakan), r-Grubu (Bulgar), d-Grubu (Uygur-Kuzeydoğu), ol-Grubu (Türkmen-Güneybatı), tav-Grubu (Kıpçak-Kuzeybatı), tağlık-Grubu (Çağatay-Güneydoğu), dağlı-Grubu (Kıpçak-Türkmen-Orta).

Türk Lehçelerinin Yönlere Göre Tasnifi

Türk lehçeleri yönler göre şöyle tasnif edilmektedir:

1. **Güneybatı Grubu:** Anadolu ve civarındaki, Kafkasya, Azerbaycan, Türkmenistan ve Güney Kırimda konuşulan lehçeler.
2. **Kuzeybatı Grubu:** İdil havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırim, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altayların bir kısmı ve Afganistan'daki bazı ağızlar.
3. **Güneydoğu Grubu:** Doğu ve Batı Türkistan'ın bir kısmında konuşulan lehçeler.
4. **Orta Grup:** Hive ve çevresinin bir bölümü.
5. **Kuzeydoğu Grubu:** Altayların bir bölümü.

Türk Lehçelerinin Tasnifine Esas Olan Ses Özellikleri

Bugüne kadar yapılan lehçe tasniflerinde, tasniflere esas alınan belli başlı ses özellikleri şunlardır:

1. Aslı veya gelişme yolu (mesela $d > z$) ile meydana gelen z sesinin korunması veya r sesine dönüşmesi.
2. t ve d sesleri ile d sesinin z veya y şeklinde gelişmesi.
3. Tek heceli sözlerin sonundaki $-g/-ğ$ sesinin korunması veya $-v$ ($-u$) olması.
4. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki $-g/-ğ$ sesinin korunması veya sedasızlaşarak $-k/-k$ olması yahut düşmesi.
5. Çekim eklerinin başındaki $g/-ğ$ sesinin korunması veya düşürülmesi.
6. Kelime başındaki $y/-s$ seslerinin durumu.
7. $ol-$ ve $bol-$ söz farkı da zaman zaman kullanılmakla birlikte bu fiil, tasnifin esasına ait olmayıp daha çok, bir tek lehçe grubunu karakterize eder.
8. $-GAn$ sıfat-fiili de başındaki $g/-ğ$ sesi dolayısıyla tasniflerde kullanılmıştır.

Türk Lehçelerinin Ses Özelliklerine Göre Tasnifi

Bu özelliklere göre Türk lehçe grupları ve ses özellikleri şöyle sıralanabilir:

Uzak Lehçe Grupları

I. r Grubu (r-z, l-ş, s-y) (Çuvaş).

II. t Grubu (t-d, s-y) (Yakut).

Yakın Lehçe Grupları

I. d Grubu (adak , tağ, tağlıg, kalğan (Sayan)

II. z Grubu (azak, tağ, tağlıg, kalğan (Abakan)

III. tav Grubu (ayak, tav, tavlı, kalğan (Kuzey)

IV. tağlı Grubu (adak, tağ, tağlı, kalğan (Tom)

V. tağlıg Grubu (ayak, tağ, tağlıg, kalğan (Doğu)

VI. dağlı Grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan (Güney)

SIRA SİZDE

2

Yukarıdaki tasnifin VI. maddesinde yer alan, “ (ayak, dağ, dağlı, kalan” sözcüklerinde hangi ses olayları vardır?**Türk Lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmaları**

1. Kâşgârlı MAHMÛD, Dîvânü Lügâti't-Türk (1072-1074).
2. Christoph Johann ADELUNG , Mithridates, I, 1806.
3. Friedrich ADELUNG, Uebersicht aller bekannten Sprachen und ihrer Dialecte, s. 32-35.
4. H. J. KLAPROTH, Asia polyglotta, Paris, 1823.
5. Adriano BALBÌ, Atlas ethnographique du globe, Paris, 1826.
6. Wilhelm Fredrik PALMBLAD, Geographische und statistische Ephemeriden, 1827, XIX, 225-240.
7. Joseph von HAMMER, I. Bibliotheca italiana, 1825 (Decembra), s. 364-365; II. Wiener Jahrbücher der literatur, 1827, XXXVIII, s. 16-17; III. aynı eser, 1836, LXXVI, s. 189-191.
8. İlya Nikolayaviç BEREZİN (E. Berezine), Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turcs, Kazan, 1848, 95 s. Aynı basım halinde çıkan bu eserin aynı isim altında yayınlanan aslı için bk. Uçenıya zapiski izdav. imperatorskim kazanskim universitetom, 1849, Kazan, 1948.
9. Wilhelm RADLOFF, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig, 1882-1883, II, s. 280-291, Cap. XVIII: Classification der Türkdialecte nach den phonetischen Erscheinungen.
10. Hermann VAMBERY (Armin Bamberger), Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen, Leipzig, 1885.
11. Nikolay Fedoroviç KATANOV, Etnografiçeskiy obzor turetsko-tatarskih plemen. Vstupitelnaya lektsiya v kurs obrozeniya turetsko-tatarskih plemen, proçitannaya v imparatorskom Universitete 29 yanvarya 1894 goda. Uçebniya zapiski İmpr. Kazansk. Universiteta, god LXI, kniga 3, May-İyun, Kazan, 1894, s. 186-206.
12. N. A. ARİSTOV, Zаметki ob etniçeskom sostave türkskih plemen Jivaya starina I, 1896, s. 452-456.
13. Leon CAHUN Introduction a l'histoire de l'Asie, 1896, s. 34-35.
14. Fedor Evgeneviç KORŞ, Klassifikatsiya turetskih plemen po yazıkam. Etnografiçeskoe obrozenie, kn, 84-85, Moskva, 1910.
15. G. J. RAMSTEDT, Tietosanakirja, IX, 2039-2040, 1917; Iso Tietosanakirja, XIV, 295-296 ve aynı eser, IX, 1938.
16. Julius NEMETH, Türkische Grammatik. Sammlung Göschen, Berlin-Leipzig, 1917.

17. A. SAMAYLOVIÇ, Nekotorie dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov. Petrograd, 1922; alm. hulâsası için bk. R. Rachmati, Zur Klassifikation der Türk-Sprachen. Ungarische Jahrbücher, IX, 32-324.
18. Vasiliy Alekseyviç BOGORODİTSKIY, İzvestsiya Vsetatarskogo Tsentr. İspol. Komiteta Sovetov, 1921, Nr. 237, 239; Vvedenie v tyurko-tatarskoe Yazıkoznanie, I. Kısım, Kazan 1922; Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v svyazi drugimi tyurkski-mi yazıkami, Kazan 1934.
19. Cemal VELİDİ, Türk-Tatar tilleriniñ yazmışı. Bizniñ Yul II, 1 (13), Kazan 1923, s. 22-27.
20. Bekir ÇOBANZADE, Türk-Tatar dialektolojisi (Giriş). Bakú 1927.
21. Lajos LİGETİ (bk. Barczy Geza, Magyar szofejtö szotar, Budapest, 1941).
22. Martti RASANEN, Materialien zur Lautgeschichte Türkischen Sprachen. Studia Orientalia, edidit Societas Orientalis Fennica, XV, Helsinki, 1949, s. 26-31.
23. N. A. BASKAKOV, K voprosu o klassifikatsii turkskih yazıkov. İzvest. Akad. Nauk SSSR, otd. Literaturı i yazıka, 1952, XI, 2, s. 121-134; Tyurkskie yazıki. İnstitut yazıkoznaniya, Moskva 1960, s. 223-228; Vvedenie v izuçenie Tyurkskih yazıkov. İzdatel'stvo Vısshaya Şkola, Moskva 1962.
24. Reşid Rahmeti Arat, Türk şivelerinin tasnifi. Türkiyat Mecmuası X, İstanbul 1953, s. 59-139.
25. Johannes BENZİNG ve Karl Heinrich MENGES Fundamenta I, 1959, s. 5-10.
26. Talat TEKİN, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi, Erdem (Ocak-1989), S. 13, s. 141-168

Türk Lehçeleri Üzerine Yapılan Tasnif Çalışmalarından Örnekler

Wilhelm Radloff'un Tasnifi

I. Doğu Şiveleri

1. Asıl Altay şiveleri:
 - a) Altay şivesi,
 - b) Teleüt şivesi.
2. Baraba şivesi.
3. Kuzey Altay şiveleri:
 - a) Lebed şivesi,
 - b) Şor şivesi.
4. Abakan şiveleri:
 - a) Asıl Abakan şiveleri (Sagay, Koybal, Kaça),
 - b) Yüs ve Kızıl şivesi,
5. Küerik (Çolum) şivesi.
6. Soyon şivesi.
7. Karagas şivesi.
8. Uygur şivesi.

II. Batı şiveleri:

1. Kırgız şiveleri:
 - a) Kara-Kırgız şivesi,
 - b) Kazak-Kırgız şivesi,
 - c) Kara-Kalpak şivesi.
2. İrtiş şiveleri:
 - a) Turalı şivesi,
 - b) Kürdak şivesi,
 - c) Tobol ve Tümen şiveleri.

3. Başkırt şivesi:
 - a) Ova Başkırt şivesi,
 - b) Dağ Başkırt şivesi.
4. Volga veya Doğu Rusya şiveleri:
 - a) Mişer şivesi,
 - b) Kama şivesi,
 - c) Simbir şivesi,
 - d) Kazan şivesi,
 - e) Belebey şivesi,
 - f) Kasım şivesi.

III. Orta Asya şiveleri:

1. Tarançı şivesi.
2. Hami şivesi.
3. Aksu şivesi.
4. Kaşgar şivesi.
5. Çağatay şiveleri:
 - a) Kuzey Sart şivesi,
 - b) Kokand şivesi,
 - c) Zerefşan ovası şivesi,
 - d) Buhara şivesi,
 - e) Hive Şivesi.

IV. Güney şiveleri:

1. Türkmen şivesi.
2. Azerbaycan şivesi.
3. Kafkasya şiveleri.
4. Anadolu şiveleri:
 - a) Hüdavendigâr şivesi,
 - b) Karaman şivesi.
5. Kırım şivesi.
6. Osmanlı şivesi.

G. J. Ramstedt'in Tasnifi

I (A). Çuvaş dili

(tu<tağ)

II (B). Yakut dili

(tıa<ta<tağ)

III(C). Kuzey Grubu

1. d- bölümü (tağ)
 1. Urenhay, Soyot.
 2. Karagas
2. z- bölümü
3. Koybal, Şor.
4. Çolım.
 3. y- bölümü (to veya tu<tağ)
5. Baraba
6. Altay (Altay Kalmıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)

IV(D). Doğu Grubu

(y<d, tağ)

1. Sart (Buhâra, Hive)
2. Doğu Türkistan (Yârkend, Kâşgâr, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)

V(F). Güney Grubu

(dağ ve da<tağ)

1. Türkmen (Türkmenistan, Stavropol)
2. Türk veya Osmanlı

Samoyloviç'in Tasnifi**I. R- Grubu (Bulgar)**

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. r<z (tağar<toğuz);
2. r<z<d (ura<adağ);
3. pul->bol-;
4. -v, -<-ğ (tav~ tu<tağ);
5. -<ğ ;
6. -<ğ- (yulne<kağan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

- a. Eskilerden : Bulgar,
 1. Volga Bulgarları,
 2. Tuna Bulgarları.
- b. Bugünkülerden: Çuvaş.

II. D- Grubu (Uygur, Kuzeybatı)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. z (toğuz),
2. d (adağ),
3. bol-,
4. -ğ (tağlığ),
5. ğ- (kağan).

d sesinin değişik şekillerine (d, t, z) göre, bu grup üç bölüme ayrılır ve bunlara dahil şiveler şunlardır:

A. d- bölümü

- a. Eskilerden :
 1. Orhun,
 2. Uygur.
- b. Bugünkülerden:
 1. Soyon (Soyot ve Urenhay),
 2. Karagas,
 3. Salar.

B. t- bölümü

Yakut

C. z- bölümü

1. Sarı Uygur,
2. Kamasin,
3. Koybal,
4. Sagay,
5. Kaça,
6. Beltir,
7. Şor,
8. Kızıl,
9. Küerik.

III. Tav- Grubu (Kıpçak, Kuzeybatı)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. z (toğuz),
2. y<d (ayağ <adağ),
3. bol-,
4. -v<-ğ (tav<tağ),
5. -<-ğ (tavlı<tavlığ),
6. g- (kalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

a. Eskilerden : Kıpçak

b. Bugünkülerden:

1. Altay,
2. Teleüt,
3. Kumandı,
4. Kırgız,
5. Kumuk,
6. Karaçay,
7. Balkar,
8. Tobol,
9. Baraba,
10. İç Rusya şiveleri,
11. Mişer,
12. Başkırt,
13. Kırım (Güney sahili hariç),
14. Karaim (Osmanlılaşmış olanlar hariç),
15. Nogay,
16. Kazak.

Bu gruba dahil şiveler, birbirlerine olan yakınlıklarına göre, şu bölümlerde toplanabilir:

1. Moğol devrinden önceki şiveler:

- a. 1. Altay,
2. Teleüt,
3. Kırgız.
- b. 1. Kumık,
2. Karaçay,
3. Balkar,
4. Karaim,
5. Tatar.

2. Moğol devrinden sonraki şiveler:

1. Kazak,
2. Nogay.

IV. Tağlık - Grubu (Çağatay, Güneydoğu)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. z (toğuz),
2. y<d (ayağ <adağ),
3. bol-,
4. -ğ (tağ),
5. -k <-ğ (tağlık <tağlığ),
6. g- (kalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

- a. Eskilerden : Çağatay
- b. Bugünkülerden :
 1. Doğu Türkistan şiveleri (Sarı Uygur ve Salar şiveleri hariç);
 2. Batı Türkistan şiveleri (Hive Sart ağzı hariç);
 3. Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand ve Buhara).

V. Tağlı- Grubu (Kıpçak-Türkmen, Orta)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. z (toğuz),
2. y<d (ayağ <adağ),
3. bol-,
4. - ğ (tağ),
5. - Ø <-ğ (tağlı<tağlığ),
6. g- (kalğan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

- a. Tomsk vilâyeti:
 1. Çolım,
 2. Aba,
 3. Çernevo.
- b. Güneybatı grubu hususiyetleri ile karışık olanlar:
 4. Özbek (Hive),
 5. Sart (Hive).

IV. ve V. gruplar birleştirilerek, birbirinden farklı şiveler ayrı bölümler halinde de sıralanabilir.

VI. ol- Grubu (Türkmen, Güneybatı)

Bu grubun hususiyetleri şunlardır:

1. z (doğuz),
2. y<d (ayağ <adağ),
3. ol-,
4. -ğ (dağ<tağ),
5. -Ø <-ğ (dağlı<tağlığ),
6. g- (kalan).

Bu gruba şu şiveler dahildir:

1. Hive Cumhuriyeti ahalisi,
2. Buhârâ Cumhuriyeti ahalisi,
3. Afganistan Türkistanı,
4. Türkmenistan Cumhuriyeti,
5. İran (Azerbaycan, Esterâbâd, Horasan vb.),
6. Azerbaycan Cumhuriyeti,
7. Ermenistan Cumhuriyeti,
8. Gürcistan Cumhuriyeti,
9. Anadolu,
10. Suriye (Kuzey kısmı),
11. İstanbul ve civarı,
12. Balkan Yarımadası,
13. Besarabya,
14. Kırım (Güney sahili),
15. Türkmen (Stavropol = Kuzey Kafkasya, Astırhan).

N. A. Baskakov'un Tasnifi**A
TÜRK DİLLERİNİN BATI HUN DALI****I. Bulgar Grubu**

- a. Eskilerden : 1. Bulgar,
2. Hazar.
b. Bugünkülerden : 3. Çuvaş.

II. Oğuz Grubu

1. Oğuz-Türkmen bölümü :
a. Eskilerden : 1. Oğuz (X.-XI. asırlar; Mahmûd Kâşgâri).
b. Bugünkülerden : 2. Türkmen,
3. Truhmen.
2. Oğuz-Bulgar bölümü :
a. Eskilerden : 1. Peçenek,
2. Uz.
b. Bugünkülerden : 3. Gagauz.
3. Oğuz-Selçuk bölümü:
a. Eskilerden : 1. Selçuk,
2. Eski Osmanlı,
b. Bugünkülerden : 3. Azeri,
4. Türk (Osmanlı).

III. Kıpçak Grubu

1. Kıpçak-Bulgar bölümü:
a. Eskilerden : 1. Altın-Ordu (Batı),
b. Bugünkülerden : 2. Tatar (Kasım, Mişer vb.),
3. Başkırt.
2. Kıpçak-Oğuz (Uz-Polovets) bölümü:
a. Eskilerden : 1. Polovets (Moğol devrinden önce ve sonra=Kıpçak,
Kuman).
b. Bugünkülerden : 2. Karaim,
3. Kumuk.
3. Kıpçak-Nogay bölümü:
b. Bugünkülerden : 1. Nogay,
2. Kara-Kalpak,
3. Kazak.

IV. Karluk Grubu

1. Karluk-Uygur bölümü:
Eskilerden:
1. Kara-Hanlılar Devleti Türk dili (Dîvânü Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig),
2. Kara-Hanlılar devrinden sonraki Türk dili (Hîbetü'l-Hakâyık, Kısasü'l-Enbiyâ).
2. Karluk-Harzem bölümü:
a. Eskilerden
1. Karluk-Harzem (Ahmed Yesevî, Dîvân-ı Hikmet vb.),
2. Altın-Ordu (Doğu; Muhabbet-nâme vb.),
3. Eski Özbek.
b. Bugünkülerden:
4. Özbek (Kıpçak şiveleri hariç),
5. Uygur (yeni, bütün şiveleri ve bunlar arasında Salar ve Hoton).

B TÜRK DİLLERİNİN DOĞU HUN DALI

I. Uygur Grubu

1. Uygur-Tukyu bölümü:

a. Eskilerden:

1. Orhun âbidelerinin eski Oğuz dili (= Tukyu),
2. Eski Uygur.

b. Bugünkülerden:

3. Tuva, (= Urenhay, Soyot, Soyon),
4. Karagas (Tofa).

2. Yakut bölümü:

Bugünkülerden:

1. Hakas (bütün şiveleri),
2. Kamas,
3. Küerik,
4. Şor,
5. Altay dilinin şimâl şiveleri (Tuba, Şalkanduu, Kumandı),
6. Sarı Uygur.

II. Kırgız-Kıpçak Grubu

Bugünkülerden:

1. Kırgız,
2. Altay (Altay, Teleüt, Telengit şiveleri).

Özet

Türk Lehçelerinin oluşumunu ve gelişimini anlatmak Wilhelm Radloff başta olmak üzere, Lazar Budagov, P. M. Melioransky ve J. Németh gibi yabancı kökenli Türkologlar Türk dilinin kolları için lehçe karşılığında “*dialekt*” ya da “*nareçie*” terimlerini kullanmışlardır. Bolşevik İhtilali ve Radloff’un ölümünden sonra Rus Türkologlar lehçe (*nareçie/dialekt*) terimi yerine ‘dil’ anlamına gelen “*yazık*” terimini kullanmaya başlamış ve Türk dilinin her bir kolu ayrı bir dil olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Bu kullanım daha sonra Avrupalı Türkologlarca da benimsenmiş ve “*Türk dilleri*” (Fr. Langues Turques, İng. Turkic Languages) terimi ortaya çıkmıştır. Günümüzde, İngilizcede *Turkish* kelimesi Türkiye Türkçesini, *Turcic* ise bütün Türk dillerini karşılamak için kullanılmaktadır.

R. R. Arat ise Çuvaşça ve Yakutça için *lehçe*, diğer kollar için *şive* terimini tercih etmiştir. Bu kolların tümü için lehçe terimini kullananlar da vardır. Son zamanlarda lehçe yerine, *uzak lehçe*, şive yerine de *yakın lehçe* terimlerinin kullanıldığını da görüyoruz.

Çuvaş ve Yakut lehçeleri dışında kalan Türk dili, VII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde yaşamıştır. Ancak bu tek yazı dili, farklı ağızların yokluğu anlamına gelmez. Göktürk devletinin bünyesinde otuz yakın Türk boyu vardı. Bu boyların her birinin kendi özel adları da bulunuyordu. Türk boyunun 552 tarihinde kurduğu devletin hâkimiyetini kabul eden Türk dilli boylar, siyasi ve birleştirici bir özelliği olan Türk adı etrafında bir araya gelmiş ve zamanla bunu ortak bir ad olarak benimsemişlerdir. Göçler, savaşlar ve diğer siyasi-sosyal olaylar sonucunda coğrafya değiştiren ve birbirlerinden uzaklaşan Türk boyları, kendi hâkimiyet bölgelerinde, kendi ağız özelliklerine dayalı yazı dilleri oluşturmaya başlamışlardır. İslamiyet’in kabulü dolayısıyla dil ve kültürde meydana gelen büyük değişmeler, yeni alfabe ve karşılaşılan farklı kültür çevreleri gibi dış etkenler, dilin iç yapısındaki bazı küçük farklılıkları destekleyerek onları yazı diline doğru hazırlamıştır. Bu arada her boy kendi ağız özelliklerini geliştirirken, diğer boylara ait özellikleri de yavaş yavaş terk etmiştir. Böylece farklılaşan kollar yazı diline hazır hâle gelmiş ve yazı dili olmuşlardır. Dilin dış tarihi ile ilgili olmakla birlikte bazı bölgesel etkiler, boy farklılıkları, tarihi, siyasi ve kültürel faktörler de eklenince lehçeler oluşup gelişmiş ve yazı dili durumuna gelmişlerdir. XIX-XX. yüzyıla kadar, kendi tabii çizgisinde oluşup gelişen üç te-

mel yazı dili kolu mevcut iken Sovyetler Birliğinin takip ettiği “*böl-parçala-yönet*” siyaseti ile bu sayı, günümüzde yirmiyi aşmıştır. Sovyet yönetimi kendi temel felsefesine aykırı olarak Türk boyları arasında *mikro milliyetçiliği* teşvik etmiş ve boyların ağızlarını yazı dili durumuna getirmiştir.

Türk Lehçelerinin tasnif kriterlerini ve başlangıcından bugüne kadar yapılmış belli başlı Türk Lehçeleri tasniflerini sıralamak Türk lehçelerinin tasnifi, Türklük bilgisinin önemli sorunlarından biridir. Bu sorun bugüne kadar bütünüyle çözülebilmemiş değildir. Birleştirmeden çok ayırma düşüncesiyle yola çıkan, ortaklıklardan çok farklılıkları öne çıkaran bakış açılarıyla, bu sorunun çözülmesi mümkün değildir. Türk boyları ve lehçeleri arasındaki karışma ve geçişmeler dolayısıyla, lehçeleri bütünüyle birbirinden ayırmak da oldukça zordur. Türk lehçeleri ile ilgili ilk eser, Kâşgârlı Mahmûd’un *Divânü Lügâti’t-Türk*’üdür. Kâşgârlı’dan sonra Türk lehçelerinin tasnifinden topluca bahseden kişi İ. N. Berezin (1848) olmuştur. Daha sonra birçok Avrupalı ve Rus Türkolog, Türk lehçelerini tasnif etmeye çalışmıştır. Bunların en önemlileri, Radloff, Korş, Samoyloviç, Räsänen ve Baskakov’dur. Berezin zamanında lehçe araştırmaları henüz başlangıç devrini yaşadığı için, asıl tasnif çalışmalarını Radloff ile başlatmak daha doğru olur. Ancak Radloff da başlangıç olduğu için tam ve mükemmel bir tasnif ortaya koyamamıştır. Korş, Radloff’un tasnifini geliştirmiş, Samoyloviç ise bu iki görüşü birleştirmiş ve lehçe gruplarına, onların tarihî malzemesini ekleyerek, *tarihî-kavmî-coğrafi* adlar ile adlandırmıştır. Bogoraditsky ve Rasanen, Samoyloviç’in ortaya koyduğu esasları daha da geliştirmişler, Kononov ise, tarihi ve günümüz metinlerini bir arada inceleyerek, bilinen bütün Türk dili malzemesini tasnife tabi tutmuştur. Reşit Rahmeti Arat, bütün bu tasnif denemelerini incelemiş ve 1953 yılında, *Türkiyat Mecmuası*’nda yazdığı “*Türk Şivelelerinin Tasnifi*” adlı uzun makalesinde, dil özellikleri ile birlikte *tarihî-kavmî-coğrafi* esasları da göz önüne alarak önemli bir tasnif ortaya koymuştur. Arat’tan sonra önemli bir tasnif de Talat Tekin tarafından yapılmıştır. Tekin, kendisinden önce yapılmış olan tasnifleri değerlendirmiş, eksik yönlerini ortaya koyduktan sonra kendi tasnifini vermiştir. Tekin’in tasnifinde Halaç Türkçesi, Çuvaşça gibi eski bir lehçe olarak kabul edilmekte ve Türk lehçeleri on iki ana gruba ayrılmaktadır.

Türk lehçe gruplarını adlandırmak için çok değişik tabirler kullanılmıştır. Bunları gruplar hâlinde şöyle özetleyebiliriz:

1. Coğrafi Yönlere Göre
2. Coğrafi Adlara Göre
3. Boy Adlarına Göre
4. Dil Özelliklerine Göre
5. Tabirlerin Karışık Kullanılmasına Göre

Türk lehçeleri yönlere göre şöyle tasnif edilmektedir:

1. Güneybatı Grubu
2. Kuzeybatı Grubu
3. Güneydoğu Grubu
4. Orta Grup
5. Kuzeydoğu Grubu

Bugüne kadar yapılan lehçe tasniflerinde, tasniflere esas alınan belli başlı ses özellikleri şunlardır:

1. Aslı veya gelişme yolu (mesela $d > z$) ile meydana gelen z sesinin korunması veya r sesine dönüşmesi.
2. t ve d sesleri ile d sesinin z veya y şeklinde gelişmesi.
3. Tek heceli sözlerin sonundaki $-g/-ğ$ sesinin korunması veya $-v (-u)$ olması.
4. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki $-g/-ğ$ sesinin korunması veya sedasızlaşarak $-k/-k$ olması yahut düşmesi.
5. Çekim eklerinin başındaki $g/-ğ$ sesinin korunması veya düşürülmesi.
6. Kelime başındaki $y/-s$ seslerinin durumu.
7. $ol-$ ve $bol-$ söz farkı da zaman zaman kullanılmakla birlikte bu fiil, tasnifin esasına ait olmayıp daha çok, bir tek lehçe grubunu karakterize eder.
8. $-GAn$ partisibi (sıfat-fiili) de başındaki $g/-ğ$ sesi dolayısıyla tasniflerde kullanılmıştır.

Bu özelliklere göre Türk lehçe grupları ve ses özellikleri şöyle sıralanabilir:

Uzak Lehçe Grupları

I. r Grubu (r-z, l-ş, s-y) (Çuvaş).

II. t Grubu (t-d, s-y) (Yakut).

Yakın Lehçe Grupları

I. d Grubu (adak, tağ, tağlıg, kalğan (Sayan)

II. z Grubu (azak, tağ, tağlıg, kalğan (Abakan)

III. tav Grubu (ayak, tav, tavlı, kalğan (Kuzey)

IV. tağlı Grubu (adak, tağ, tağlı, kalğan (Tom)

V. tağlıg Grubu (ayak, tağ, tağlıg, kalğan (Doğu)

VI. dağlı Grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan (Güney)

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Türk dilinin uzak lehçelerinden biridir?
 - a. Gagavuz Türkçesi
 - b. Yakut Türkçesi
 - c. Kırgız Türkçesi
 - d. Uygur Türkçesi
 - e. Kazak Türkçesi
2. Türk lehçeleri hakkında bilgi veren **ilk** eser aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kutadgu Bilig
 - b. Atebetü'l-Hakâyık
 - c. Dede Korkut
 - d. Orhun Abideleri
 - e. Divânü Lügâti't-Türk
3. Aşağıdakilerden hangisi Türk dilinin yakın lehçelerinden biri **değildir**?
 - a. Tatar Türkçesi
 - b. Özbek Türkçesi
 - c. Çuvaş Türkçesi
 - d. Türkmen Türkçesi
 - e. Başkurt Türkçesi
4. Aşağıdakilerden hangisi Oğuz/Batı grubu Türk lehçelerinden biri **değildir**?
 - a. Türkmen Türkçesi
 - b. Altay Türkçesi
 - c. Gagavuz Türkçesi
 - d. Türkiye Türkçesi
 - e. Azerbaycan Türkçesi
5. Uygur ve Özbek Türkçeleri, Türk dilinin hangi kolunda yer alır?
 - a. Karluk grubu
 - b. Oğuz grubu
 - c. Kıpçak grubu
 - d. Turan grubu
 - e. İran grubu
6. R. R. Arat'ın tasnifinde bugünkü Çuvaşça hangi ses ile temsil ettirilmiştir?
 - a. z
 - b. g
 - c. v
 - d. r
 - e. t
7. Aşağıdakilerden hangisi Türk lehçelerinin tasnifine esas olan ses özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. Kelime başındaki y-/s- seslerinin durumu
 - b. t ve d sesleri ile d sesinin z veya y şeklinde gelişmesi
 - c. Tek heceli sözlerin sonundaki -g/-ğ sesinin korunması veya -v (-u) olması
 - d. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki -g/-ğ sesinin korunması veya sedasızlaşarak -k/-ç olması yahut düşmesi
 - e. Orta hece ünlüsünün düşmesi
8. Kıpçak grubu Türk lehçeleri yönlere göre yapılan tasnife göre hangi yön adı ile temsil edilir?
 - a. Doğu/Güneydoğu
 - b. Kuzey/Kuzeybatı
 - c. Güney
 - d. Doğu
 - e. Batı/Güneybatı
9. Tasnifinde Çuvaşça, Yakutça ve Türkçenin yanına dördüncü uzak lehçe olarak Halaçça'yı da koyan dilbilimci kimdir?
 - a. Şinasi Tekin
 - b. N. Poppe
 - c. R.R. Arat
 - d. Talat Tekin
 - e. W. Radloff
10. A. Samoyloviç Türk lehçelerini tasnif ederken hangi ölçütleri dikkate almıştır?
 - a. Kavim adları-yön adları-ses özellikleri
 - b. Yalnızca kavim adları
 - c. Coğrafi yönler-kişi adları
 - d. Şehir adları-dağ adları-ses özellikleri
 - e. Ses özellikleri-ünlü-ünsüz ilişkileri

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise, “*Türk Lehçelerinin Oluşumu ve Gelişimi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız doğru değilse, “*Türk Lehçelerinin Oluşumu ve Gelişimi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise, “*Türk Lehçelerinin Oluşumu ve Gelişimi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız doğru değilse, “*Türk Lehçelerinin Oluşumu ve Gelişimi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise, “*Türk Lehçelerinin Oluşumu ve Gelişimi*” ile “*Türk Lehçelerinin Tasnifi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız doğru değilse, “*Türk Lehçelerinin Tasnifi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise, “*Türk Lehçelerinin Tasnifine Esas Olan Ses Özellikleri*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise, “*Türk Lehçelerinin Yönlere Göre Tasnifi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise, “*Türk Lehçelerinin Tasnifi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise, “*A. Samoyloviç’in Tasnifi*” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Konuşma dilleri, “*seçilme, standartlaşma, yaygınlaşma ve kabul*” aşamalarından geçerek yazı diline dönüşür. Bu süreç ya dilin doğasına uygun olarak doğal bir biçimde ya da dışarıda yönlendirmelerle yapay olarak olur. Doğru olan dilin kendi doğal süreci içinde yazı diline dönüşmesidir.

Türk dillerinin önemli bir bölümü 20 yüzyılın başlarına kadar konuşma dili idi. Uzun yıllar Batıdaki Türkler Türkiye Türkçesini (Osmanlı Türkçesi), Doğudaki Türkler, Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullandılar. Sovyetler Birliği döneminde, Türk topluluklarını farklı milletlere dönüştürme politikasının bir aracı olarak, 20. yüzyılın başlarına kadar sadece konuşma dili olan birçok Türk lehçesi, yapay olarak yazı dili haline getirilmiştir.

Sıra Sizde 2

ayağ < adağ kelimesinde d > y değişmesi vardır.

dağ < tağ kelimesinde t > d değişmesi vardır.

dağlı < tağlığ kelimesinde (lğ > lı) g sesi düşmüştür.

kalan < kalğan kelimesinde (ğan > an) g sesi düşmüştür.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Aksan, D. (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yay., İstanbul.
- Arat, Reşit (1987). Rahmeti, Türk Şivelerinin Tasnifi, *Makaleler*, C.1, TKAE Yay., Ankara
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 1990.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Dilaçar, A. (1957). Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyuluşması ve Körlenmesi, *TDAY-Belleten*, Ankara, s. 83-93.
- Dönmez, Y. (1997). Türk Dünyasının Coğrafyası, *Yeni Türkiye*, Türk Dünyası Özel Sayısı, S. 15, s. 60-72.
- Ercilasun A. B. (1997). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yay., Ankara.
- Ercilasun A. B. (2005). *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Ercilasun, A. B. (Ed.) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Eren, H. (1988). *Türklük Bilimi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara.
- Hayit, B. (1988). "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD*, (53), s. 22-34;
- Kafesoğlu, İ. (1966). "Tarihte Türk Adı", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara, s. 306-319.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yay., İstanbul.
- Kâşğarlı Mahmûd (1992). *Divânü Lügâti't-Türk*, (Çev. Besim Atalay) C. 1, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Z. (1972). "Divânü Lügâti't-Türk'teki Oğuzca Özellikler", *Türk Dili*, Divânü Lügâti't -Türk Özel Sayısı, (Ekim), S. 253, s. 3-19.
- Korkmaz, Z. (1975). "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, Ankara, s. 433-446.
- Mahmut, E. (1990). "Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunları Hakkında Bazı Düşünceler", *Milli Kültür*, S. 78, s. 21-25.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Soysal, İ.- Eren, M. (1977). *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar*, TTK Yay., Ankara
- Süleyman, O. (1992). *Az İ Ya*, (Çev. Natık Seferoğlu, Haz. Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu, Prof. Dr. Fikret Türkmen, Arş. Gör. Mustafa Öner), TDAV Yay., İstanbul.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul.
- Taneri, A. (1983). *Türk Kavramının Gelişmesi*, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara.
- Tekin, T. (1989). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, (Ocak), S. 13, s. 141-168.
- Thomsen, V. *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri*, (Çev. Vedat Köken), TDK Yay. Ankara 1993, s. 7-8
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Tuna, O. N. (1979). *Altay Dilleri Teorisi*, TDAV Yay., İstanbul.
- Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK Yay, Ankara.
- Wang, Yuan-Xin (1990). *Çindeki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi*, TDK Yay., Ankara. www.efrasiyap.tripod.com
- Yalçinkaya, A. (1997). *Türkistan*, Timaş Yay., İstanbul.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.

3

Amaçlarımız

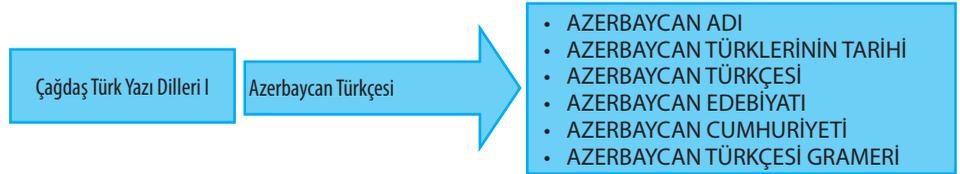
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Azerbaycan adını açıklayabilecek,
- 👁️ Azerbaycan Türklerinin tarihini açıklayabilecek,
- 👁️ Azerbaycan Türkçesini tanımlayabilecek,
- 👁️ Azerbaycan edebiyatını açıklayabilecek,
- 👁️ Azerbaycan Cumhuriyetinin yerini belirleyebilecek,
- 👁️ Azerbaycan Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Azerbaycan Adı
- Azerbaycan Tarihi
- Azerbaycan Türkçesi
- Azerbaycan Cumhuriyeti
- Azerbaycan Türkçesi Grameri
- Ses Bilgisi
- Şekil Bilgisi
- Kelime Türleri

İçindekiler

Azerbaycan Türkçesi

AZERBAYCAN ADI

Arap tarihçilerinin Arran ve Şirvan olarak adlandırdıkları Azerbaycan'ın ismi, Mehmed Emin Resulzâde'ye göre Makedonyalı İskender'in kurduğu Yunan-Bahter İmparatorluğu'na karşı bağımsızlığını ilan eden *Satrap Atropet*'in adından gelir. Bu isim ilk defa coğrafi ve siyasi bir terimle *Atropetenye* ve *Atropet* olarak anılmıştır. Bu kelime Ermenice'de *Atropatokan*, Farsça'da *Aterapata*, Arapça'da Azerbaycan şeklini almıştır. Ahmet Caferoğlu'na göre, Azerbaycan, *Atar* ve *Patar* kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. *Atar* Farsça'da 'ateş, pata ise 'ülke' demektir.

Birçok kişi de, Azerbaycan adının Farsça 'ateş' anlamına gelen 'âzer' sözünden çıktığına inanır. Bu düşünceye göre Azerbaycan 'ateş ülkesi' demektir. Eski tarihçiler bu ülkeye 'Ateşler Ülkesi' adını vermişlerdir. Adını, yerel petrol kaynaklarının ateşlerini beslediği sayısız Zerdüşt tapınağından almıştır. Arap tarihçisi Taberî, çeşitli halk rivayetlerine dayanarak, ibadet edilen ateşin en büyüğünün burada bulunmasından dolayı bu ülkeye 'Azerbaycan' adının verildiğini söylemektedir.

Orta çağ tarihçilerine göre, 'Azerbaycan' sözü Sâsâni padişahı Şâpur'un (240-272) zamanında Nuh neslinden olan ve peygamberlik iddiasında bulunan "Âzerbâz" adından alınmıştır. XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihçisi Abbasgulu Aga Bakıhanov ise, bu sözün ünlü halk kahramanı Bâbek'in (IX. yüzyıl) adından alındığını yazmaktadır.

Dr. Cemaleddin Fegihî, Kâtip Harezmi'nin "Miftâhü'l-Ulûm" adlı eserine dayanarak "Azerbaycan" sözünü şöyle açıklamaktadır: Farsça "kış ayı" demek olan "âzer" kelimesine, bâd (rüzgâr) kelimesinin ve "nân" ekinin getirilmesiyle oluşmuş ve kelime "kış rüzgârının estiği yer" anlamına gelmektedir. Kâşgârlı Mahmûd, "Dîvânü Lügâti't-Türk" adlı eserinde Azerbaycan sözünü "Âzerbâd" yani "odun (ateşin) âbâd ettiği yer" şeklinde açıklamıştır.

Sovyet hâkimiyeti zamanında "Azerbaycan" sözünün etimolojik bakımdan incelenmesi konusunda birçok fikir ileri sürülmüştür. E. Demircizade "Aturpat" sözünü, "A" (Allah), "tur" (ateş), "pat" (baş) şeklinde açıklayarak, "baş ateş Tanrısı" anlamını vermiş ve daha sonra bu kelimenin "mekân" veya "ülke" anlamındaki "kan" kelimesiyle birleşerek "Aturpatkan" şekline girdiğini kaydetmiştir. R. Gurban ise, "Azerbaycan" sözünün, eski "Az" (as) kavim adına "er" (kişi) ve "bay" (zengin) sözlerinin eklenmesiyle türediğini ve daha sonra bu birleşmeye de, "c" bağlayıcısı ile, "an" yer-mekân ekinin birleşmesiyle kelimenin Az+er+bay+can (Az erlerinin zengin ülkesi) şekline dönüştüğünü belirtmiştir.

Şamil Cemşidov da Atarpatekan sözünü esas alarak kelimeyi, "Oderpatekan" biçiminde ele almıştır. Yazara göre, od "ateş" demektir. "Od" kelimesine "er-" isimden fiil yapma eki getirilmiştir. Oder "yanmada, alevlenmede olan", "sönmeyen", "ebedi ateş" anlamını

vermektedir. “pate” kelimesi ise “yer, mekân, vatan” anlamına gelmektedir. “kan” ise Farsça çokluk bildiren ektir. Böylece Oderpatekan; Od+er+pate+kan şeklinden meydana gelmiştir. Anlamı da “odlar yurdu” veya “sönmeyen odlar yurdu” demektir. Yazar kelimenin zamanla “Azerbaycan” şekline dönüştüğü görüşündedir.

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN TARİHİ

Azerbaycan, MÖ VIII. yüzyılda kurulan Manna İmparatorluğundan günümüze kadar pek çok kavmin denetiminde bulunmuş, birçok medeniyete beşiklik etmiş ve büyük mücadelelere sahne olmuş bir ülkedir. 1029’lu yıllardan sonra Selçuklular’ın Azerbaycan’a sahip olmasına kadar bu bölgede sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Atropatene Krallığı, Romalılar, Ermeniler, Parthlar, Sâsâniler, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvâdiler, Sellâriler, Şeddâdiler ve Ahmedililer egemen olmuşlardır.

Bu devletlerin egemenlikleri esnasında bölgeye Türk göçleri de olmuştur. Azerbaycan’a ilk Türk göçleri MÖ I. yüzyılda olur. İskitler ve Sakaların büyük göçleri sırasında Türkler ilk kez gelerek buraya yerleşirler. Kıpçak, Bulgar ve Oğuz boylarından değişik Türk oymakları bu topraklara yerleşirler. Bulgarlar, Hazarlar, Sâbirler ve Uygurlar daha sonraları gelip Azerbaycan’a yerleşen Türk boylarıdır.

VII. ve VIII. yüzyılın sonuna kadar Araplar, birçok doğu ülkesi gibi Azerbaycan’a da hâkim olmuşlardır. Ancak bölge halkını Araplaştıramadıkları gibi, kendileri de o bölgede yaşayan halk ile kaynaşarak erimişlerdir. Bunun en güzel delili, Azerbaycan’daki bazı yer adlarıdır. Arapların hâkimiyeti sırasında ve ondan önce çeşitli Türk boyları gelip bu bölgeye yerleşmiştir. MS 395-396 yıllarında Hunlar kalabalık gruplar halinde bu bölgelere gelmişlerdir. Bu Hun akınları sırasında Hazarlar da bölgeye gelen Türk boyları arasındadır. Hun, Kuşan ve Sâbirlerin akını ise MS 486’ya rastlar.

VII. yüzyılda oluşan göçler Orta Asya’dan batıya doğru yönelince, Hazarları ve Sâbirleri iterek Azerbaycan’a gelmelerini sağlamışlardır. VII. yüzyılda Oğuz ve Peçenek göçleri daha da kalabalıklaşmış ve XI. yüzyılda Selçuklular, Azerbaycan’ı Selçuklu topraklarına katmışlardır. 1086 yılında Türklerin Azerbaycan’daki durumunu belirten Nesevî Muhammed bin Ahmed (XIII. yy.): “Azerbaycan düzlüklerinde, dağlarında ve kalelerinde Türkler çekirge gibi yayılmışlardı.” demektedir. Bu ifadeler, söz konusu tarihlerde Türk nüfusunun bu bölgedeki kesafetini göstermesi bakımından önemlidir.

X.-XI. yüzyıllarda Azerbaycan’a Oğuz Türkleri gelmeye başlar. Selçuk Bey’in torunu Çağrı Bey, Azerbaycan’ı alır ve bazı Oğuz boylarını bölgeye yerleştirir. Selçuklu akınları sonucunda bölge tamamen Türkleşir. Alparslan’ın seferi ile 1064 yılında Azerbaycan kesin biçimde Selçuklular’ın eline geçer ve Büyük Selçuklu Devleti’nin bir eyaleti olur. Büyük Selçuklular’dan sonra Azerbaycan Irak Selçuklularının (1118-1194) ve İldenizliler Hanedanı’nın (1137-1225) idaresine girer.

Azerbaycan XII.-XIV. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğolların, Harezmşahların ve Timurluların hâkimiyetine girer. 1222 yılından itibaren bölgeyi ele geçiren Moğolların hâkimiyeti Timur’un ölümüyle son bulur. Moğol istilasından kurtulduktan sonra sırasıyla Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular’ın (1340-1514) idaresine girer. XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunlular yıkılınca Azerbaycan’ın tamamı Safevîlerin eline geçer.

Bölge daha sonraları sürekli Safevîlerle Osmanlıların arasında el değiştirir. 1747 yılında Nâdir Şâh’in ölümüyle Safevî Devleti son bulur. 1514’ten 1747’ye kadar Yavuz Sultan Selim, Kânûnî, IV. Murâd, III. Ahmed zamanlarında Safevî Devletiyle sürekli savaşılar ve bölge sürekli iki devlet arasında el değiştirir.

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bölgede Rusların etkisi görülmeye başlar. Rusların Azerbaycan’ı ilk işgali 1722 yılında Nâdir Şâh zamanında olmuştur. Afşar Türklerinden olan Nâdir Şâh, 1735’te Kuzey ve Güney Azerbaycan’da İran hâkimiyetini kurmuş-

tur. 1805'ten 1813'e kadar bölgede Rus-İran mücadelesi yaşanmış ve sonunda Azerbaycan, 1828 Türkmençay Anlaşması'yla Aras nehri sınır olmak üzere, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır.

Doksan yıllık Rus hâkimiyetinden sonra 28 Mayıs 1918'de Mehmed Emin Resulzâde'nin önderliğinde Kuzey Azerbaycan'da demokratik bir cumhuriyet kurulmuştur. Ardından Osmanlı İmparatorluğu bu devleti tanımış ve toprak güvenliğini koruma altına almıştır. Ancak Mondros Mütarekesiyle Kafkaslar İngilizlere bırakılır. Ardından 27 Nisan 1920'de Bolşevik Ordusu Azerbaycan'a girer ve 1 Mayıs'ta Bakü'yü ele geçirir. 1922 yılının Mart ayında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri Mâverâ-yı Kafkas SSC Federasyonu'nda birleştirilir. 6 Temmuz 1923'te ise Azerbaycan SSCB'ye, Azerbaycan SSC adıyla dâhil edilir.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

Türkler XIII. yüzyıla kadar tek bir yazı dili kullanmışlardır. XIII. yüz yıldan itibaren Azerbaycan ve Anadolu'daki Türklerin sayısı giderek artmış, Harezm'de ortaya çıkan yazı dili Türk kültür merkezini Selçuklu Türklerine yaklaştırmıştır. XIII. yüzyıl başlarında başlayan Moğol baskısı neticesinde buradaki Türkler Anadolu'ya gelmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkler arasında edebî dili bilenler vardı, ama daha önce buralara yerleşmiş olan Oğuz Türkleri, edebî dilden uzak idiler. Dolayısıyla eser veren kişiler yeni bir edebî dil yaratarak Oğuz Türkçesi ile edebî dili kaynaştırdılar. Ayrıca Oğuzların zengin bir sözlü edebiyata sahip olması ve bu edebiyatın yazıya geçirilmesi ihtiyacı, Anadolu Selçuklularından sonra kurulan Beyliklerin Türkçeyi teşvik etmeleri, Azerbaycan ve Anadolu'da 'Oğuzca'ya dayalı yeni bir yazı dilinin oluşmasını sağlamıştır.

Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Oğuzcaya dayalı olarak XIII. asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi 'Doğu Oğuzcası', Osmanlı Türkçesi de 'Batı Oğuzcası'dır. Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak ortaya çıkışını şöyle değerlendirmektedir:

"..Azeri sahası Batı Türkçesinin esas yazı dili çizgisini teşkil eden Osmanlı yazı dili çizgisinin paralelinden dışarı çıkmamıştır. İki sahadaki eserler arasında görülen ufak tefek farklar hep, bir yazı dilinin iki uzak bölgesi arasında görülen mahallî ayrılıklar çerçevesinde kalmış, Azerî ve Osmanlı Türkçeleri, günümüze kadar hiç bir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemiş, daima aynı yazı dilinin iki ayrı dairedeki görünüşünü teşkil etmişlerdir. Bu iki görünüş, ayrı siyasi idarelere, ayrı sosyal çevrelere ve ayrı kültür merkezlerine bağlı olan iki sahada, yazı dili disiplininin bugünkünden farklı olarak mahallî tesirlere açık bulunduğu devrelerin tabii bir tezahüründen başka bir şey değildir."

Azerbaycan Türkçesinin özellikleri XIII-XIV. yüzyıllarda doğmaya başlar. O dönemlerde Azerbaycan Türkçesi Anadolu Türkçesiyle iç içedir. XII. yüzyılda Ahmet Yesevî'de, XIII. yüzyılda Assaluk'ta Oğuzca özellikler saptanır. Nevaî'de ve Çağatay Türkçesinde Azerbaycan Türkçesinin izleri görülür. Bu yüzyıllarda Azerî-Anadolu Türkçesi ayrımı bulunmaz. Sultan Veled'de, Yunus'ta (XIV. yy.) Azerbaycan Türkçesinin özellikleri vardır. XV. yüzyıldan kalan Dede Korkut, Kadı Burhaneddin Divanı, Hasanoğlu'nun şiirleri, Ahmet Haramî Destanı, Hataî, Nesimî ve Fuzulî'nin eserleri hem Anadolu hem de Azerbaycan sahasının ortak ürünleridir. Fuzulî ve Habîbî'den sonra Azerbaycan Türkçesinin dil özellikleri giderek yoğunlaşır.

Azerbaycan sahası dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran Azerbaycan'ı Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri bölgelerini içine alır. XIV. yüzyıldan itibaren tek bir çizgi hâlinde günümüze gelen Azerbaycan Türkçesi 1828'de

Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla kesintiye uğramıştır. Bugün Güney Azerbaycan'da Farsça yazı dili durumundadır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır. Bugünkü Azerbaycan yazı dili öncelikle Bakü, Karabağ ve Tebriz ağızları üçgeni ile Batı Türkçesinin oluşumuna dayanmaktadır.

Şireliyef, Azerbaycan edebî dilinin ağızlarını dört grup etrafında toplamaktadır. Bu gruplar şunlardır:

1. Doğu Grubu Ağızları: Bu gruba Bakü, Şamahı, Guba dialektleri, Mugan grubu ve Lenkeran ağızları dâhildir.
2. Batı Grubu Ağızları: Gazah, Karabağ, Gence ve Ayrım ağızları bu grubu oluşturur.
3. Kuzey Grubu Ağızları: Nuha ve Zagalata-Gah ağızlarını içerir.
4. Güney Grubu Ağızları: Bu gruba da Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan ağızları dâhildir.

Azerbaycan'da 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Latin alfabesi 1922 yılında onaylanmış, ancak Arap alfabesi kullanımdan kalkmamıştır. 1922-1929 arasında iki alfabe yan yana kullanılmıştır. 1939 yılından itibaren Azerbaycan'da Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. 1992 yılından itibaren Latin alfabesi kullanılmaya başlanmış ve bu alfabe 2001'de resmen onaylanmıştır.

AZERBAYCAN EDEBİYATI

Azerbaycan Edebiyatı, Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu (Türkiye) yörelerinde yaşayan Türklerin 'Doğu Oğuzca' olarak tanımlanan Türk lehçesiyle oluşturdukları bir edebiyattır. Azerbaycan Edebiyatı, Türkmen ve Çağatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görür.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Aşık Edebiyatı sahasında Kurbanî, Kürenî, Tufarkanlı Abbas, Mevcî, Hasta Kasım, Lezgi Ahmet; klasik edebiyatta Kavsi Tebrizî, Sâib Tebrizî, Nişat Şirvânî, Ağa Mesih Şirvânî, Sâfi, Fazlî, Şâkir, Mehcûr, Molla Penâh Vâkıf gibi şairlerin eserlerinde Azerbaycan Türkçesi dil özelliklerini yoğunlaştırmıştır. Çok zengin bir sözlük edebiyata sahip olan Azerbaycan Türklerinin halk destanları dikkate değerdir. Bunlar içerisinde Varka ve Gülşah, Aşık Garip, Kerem ile Aslı, Abbas ve Gülgez en önemlileridir. Ayrıca Azerbaycan sahasında halk hikayeleri, fıkralar, masallar, efsaneler, bilmeceler oldukça önemli yer tutar.

Kuruluşundan itibaren klasik edebiyatına Arap ve Fars edebiyatının yön verdiği Azerbaycan edebiyatı ve kültürü XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli şehirlerde kurulan kültür ve sanat ocakları ile yine bu şehirlerde neşredilen gazeteler vasıtasıyla yüzünü batı medeniyetine döndürür. Gülistân, Dîvân-ı Hikmet, Mecmûa-i Şuarâ ve Meclis-i Üns gibi kültür ve sanat mahfillerinde toplanan sanatkarlar modern Azerbaycan edebiyatının temelini atarlar. Modern edebiyatın kurucuları arasında şiir dalında Kasım Beg Zâkir, Kutsî, Vâzıh, Hurşid Bânu (Natevan) ve Seyyid Azim Şirvânî; hikâye ve roman dalında İsmail Beg Kutkaşınlı ile Sultan Mecid Ganizâde; tiyatro dalında da 'Türk Moliere'i diye ünlü ve modern Azerbaycan yazı dilinin kurucusu sayılan Mirza Fethali Ahundzâde'nin adları başta gelir.

Azerbaycan'da gazetecilik XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Hasan Beg Zerdâbî'nin İkinci gazetesi, Tiflis'te çıkan Ziyâ, Ziyâ-yı Kafkas, Keşkûl ve Şark-ı Rus gazeteleri bu dönemin fikir ve sanat hareketlerini yönlendiren önemli yayın organlarıdır.

Tiyatro alanında Ahundzâde'yi Necef Beg Vezirli ve Abdurrahim Bey Hakverdi takip eder. Müzik dalında en büyük isim Üzeyir Hacı Beyli'dir. Hacı Beyli Fuzûlî'nin 'Leyla ve Mecnûn' mesnevisini, Azerbaycan millî marşını ve Nuri Paşa kuvvetlerinin Bakü'ye girişi üzerine Ahmed Cevad'ın 'Çırpınırdın Karadeniz' adlı şiirini bestelemiş; ayrıca Rüstem ve Şöhrab, Aslı ve Kerem, Şah Abbas, Köroğlu operalarını ve Azerbaycan Müzik Tarihi'ni yazmıştır.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra Türkiye'de güçlenen Türkçülük akımı Azerbaycan edebiyatçıları üzerinde de etkili olur. Ziya Gökalp'le aynı fikirleri savunan Hüseyinzâde Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu gibi şahsiyetler çıkarmış oldukları 'Hayat' gazetesi ve 'Füyûzat' dergisiyle Türkçülük akımının önderleri olup Azerbaycan kültür hayatında derin tesirler bırakmışlardır. Bunlar içinde Hüseyinzâde Ali Beyin oldukça önemli bir yeri vardır. Azerbaycan'da yazdığı yazılarda Türk dünyasının ortak yazı dilinin İstanbul ağzına dayanması gerektiğini savunmuştur. İstanbul'da kaldığı süre içinde yakın çevresinde ve Ziya Gökalp gibi Türk fikir adamları arasında fikirleri ilgiyle karşılanan Hüseyinzâde Ali Bey aynı zamanda "Türk kanlı, İslam imanlı ve Frenk kıyafetli olalım" sözleriyle de Ziya Gökalp'in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" düsturunun fikri çerçevesini çizerek yazılarında Türkçü bir hayatı, İslam dinine hürmeti esas alarak Avrupa medeniyetinden faydalanmayı temel görüş olarak savunmuştur.

Aynı dönemde yaşayan ve Mehmet Emin Yurdakul, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamid, Rıza Tevfik, Ahmet Hikmet Müftüoğlu gibi Türkçü yazarlarla yakın temasları olan Ahmed Cevad ve Hüseyin Cavid gibi şairler oldukça önemlidir. Ahmed Cevad'ın "Koşma" ve "Dalga" adlı şiir kitapları; Hüseyin Cavid'in de "Geçmiş Günler", "Bahar Şebnemleri" adlı şiir kitapları; "Ana", "Maral", "Şeyh Senan", "Şeyda", "Uçurum", "İblis" adlı tiyatroları ve "Peygamber", "Topal Timur", "Kinyaz", "Telli Saz", "Hayyam" adlı dramaları oldukça önemlidir.

1920'li yıllardan itibaren sosyalist devir edebiyatı başlamıştır. Bu dönemin şair ve yazarları bir ortak Sovyet ekseninde komünizmi öven eserler vermişlerdir. Hüseyin Cavid, Samed Vurgun, Resul Rıza, Mikail Müşfik, Süleyman Rüstem, Memmed Rehim, Ehmet Cemil ve Osman Sarıvelli Azerbaycan Türk Şiirinde şiirin geçmişi ile bu günü arasındaki köprüyü temsil eder.

Bu dönemden sonra edebî sahneye çıkan Bahtiyar Vahapzade, Nebi Hezri, Vakıf Samedoğlu, İslam Seferli, Hüseyin Arif, Eli Kerim, Gasım Gasımzâde, Gabil ve Eliağa Kürçaylı gibi isimler, son dönem Azerbaycan Edebiyatının öncü şairleridir. Bunlar arasında eserleri Türkiye'de de bilinen ve Türkiye sevgisine yer veren Bahtiyar Vahapzade ve Nebi Hezri oldukça önemli yer tutar. Çağdaş Azerbaycan şiirinde en çok işlenen temalar Azerbaycan, tarih, dil, tabiat gibi konulardır. Son yıllarda yaşanan millî varlık mücadelesi ve katliamlar da şiirde geniş yer tutmaktadır.

Şekilde batı, muhtevada doğu geleneği ve Azerbaycan masal tefekkürünün cazibeli zemininde gelişen hikâye ve roman türü de Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan hikâye ve romancılığında; Celil Memmedguluzâde, Neriman Nerimanov, Süleyman Sani Ahundov, Seyit Hüseyin, Eli Veliyev, Mirza İbrahimov, İlyas Efendiyev başta gelen isimlerdir. Azerbaycan hikâye ve romanlarında kadın hakları, eşitlik, kahramanlık, savaş yılları ve savaşın getirdiği felaketler etkili bir şekilde işlenmiştir. Hemen hemen her alanda çok sayıda eser verilen ve oldukça işlenen Azerbaycan Türkçesi, bugün oldukça gelişmiş bir edebî dil hâline gelmiştir.

AZERBAJYAN CUMHURİYETİ

Azerbaycan, Kafkasya'nın en kurak kesimi olan Orta ve Aşağı Kura havzası ile Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğusu ve Küçük Kafkas Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alır. Ülke toprakları kuzeyden Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatıdan Türkiye (18 km) ve güneyden İran ile çevrilidir. Kuzey Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 86.000 km²'dir. Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü ise 114.240 km²'dir. Her ikisinin toplam yüzölçümü 200.480 km²'dir. 2009 yılı sayımına göre Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu 8.922.000'dür. İran'da ise 25 milyonu aşkın Azerbaycan Türk'ünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Kuzey Azerbaycan'ın

Güney Azerbaycan'a göre nüfus yoğunluğu daha fazladır. Kuzey Azerbaycan'da kilometre kareye 100, Güney Azerbaycan'da ise 60 kişi düşmektedir. Bu durumun sebebi Kuzey Azerbaycan'ın petrole dayalı sanayisidir.

Azerbaycan genel olarak karasal subtropikal iklim kuşağında yer alır. Fakat ülkenin değişik kesimlerinde farklı iklim özellikleri görülür. Kura-Aras ovalarında sıcak ve kurak bir iklim yer alırken, güneydoğuda Lenkeran yöresinde nemli ve ılıman Kafkas Dağları'nın yüksek kesimlerinde ise soğuk ve tundra iklimi görülmektedir. Hazar Denizi kıyısı ve Kura-Aras ovaları, çöl ve kurak saha bitkileriyle kaplıken; Büyük ve Küçük Kafkaslar ile Talış dağlarının önemli bir kısmı ormanlarla örtülü, bu dağların yüksek kesimleri ise subalpin ve alpin bitkilerle kaplıdır.

Daha önce SSCB'ye bağlı olan Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de bağımsız bir cumhuriyet olarak kurulmuştur. Azerbaycan idarî ve mülki olarak Bakü, Gence, Zakatala vilayetleriyle Nahçıvan ve Karabağ özerk bölgelerinden meydana gelir. 8.202.500 kişiden oluşan Azerbaycan nüfusunun % 83'ünü Azerbaycan Türkleri oluşturur. Tatar, Meshet, Avar ve diğer Türklerle birlikte nüfusun % 90'ı Türk'tür. Nüfusun % 3.9'unu oluşturan Ruslardan başka, az da olsa Ermeni, Ukraynalı, Yahudi, Gürcü ve Lezgi bulunmaktadır.

Azerbaycan'da % 65 oranında sulu tarım yapılmaktadır. Pamuk, tütün ve ipekçilik önemli yer tutar. Önemli ölçüde buğday, çavdar, mısır ve pirinç ekilir. Sebze ve meyve üretiminde de önemli bir ülkedir. Dünyaca meşhur olan havyar üretiminin % 80'ini Azerbaycan Hazar denizindeki 'Mersin balığı'ndan çıkarılmaktadır. Oldukça önemli bir üzüm ve şarap üreticisi olan Azerbaycan'ın 1.038.800 ha. orman varlığı bulunmaktadır. Yeraltı ve yerüstü kaynakları yönünden Azerbaycan, Türk ülkeleri içerisinde en zengin olanlarından biridir. Bakü civarındaki petrol üretimi BDT ülkelerinin petrol üretiminin % 10'unu oluşturur. Petrolden başka doğal gaz, demir, bakır, kurşun, kükürt, çinko, kobalt ve tuz diğer yeraltı zenginlikleridir. Elektrik ve termo-elektrik santrallerinin yaygın olduğu Azerbaycan'da sanayinin yarısını gıda, tekstil ve giyim eşyaları; geri kalanını da petrole dayalı sanayi oluşturmaktadır.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ GRAMERİ

Ses Bilgisi

Ünlüler

Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır: "a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü". Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki tane e ünlüsü vardır. Azerbaycan alfabesinde "ə ə" ile gösterilen "e" Türkiye Türkçesindeki e'den daha geniş ve açık söylenir. "E e" ile gösterilen ünlü ise Türkiye Türkçesindeki e'den daha dar ve kapalı olup e ile i arası kapalı e (é) sesidir. Kapalı e (é) sesi kelimelerin yalnızca ilk hecesinde bulunur: év (ev), yérde (yerde), éşitmedim (işitmedim), sévir (seviyor), kéçit (geçit).

Azerbaycan Türkçesindeki ünlüleri şöyle bir tabloyla gösterebiliriz.

Tablo 3.1
Azerbaycan Türkçesinde
Ünlüler

	düz	düz	yuvarlak	yuvarlak
	geniş	dar	geniş	dar
kalın	a	ı	o	u
ince	e, é	i	ö	ü

Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Büyük ünlü uyumu, yalın veya eklerle uzatılmış Türkçe kelimelerde, ilk hecede bulunan ünlünün taşıdığı kalınlık-incelik niteliğinin diğer hecelerde de devam etmesi kuralıdır. Azerbaycan Türkçesinde büyük ünlü uyumu oldukça sağlamdır: oxuram (okurum), gurguşumlu (kurşunlu), gavalıyub (koyalayıp), tifil (tıfil), cızix (çizgi), çönderip (çevirmiş).

Arapça, Farsça gibi dillerden alınan kelimelerin birçoğu ünlü uyumuna uydurulmuştur: bağça (bahçe), fûrset (fırsat), mügeddes (mukaddes), Eli (Ali), esker (asker).

Azerbaycan Türkçesinde kelime başında bulunan ı'lar i'ye dönüştüğü için bazı kelimelerde uyum bozulur: ilan (yılan), ıldırım (yıldırım), ışığ (ışık).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bazı alıntı kelimelerde ve birleşik kelimelerde uyum yoktur: universitet (üniversite), klassik (klasik), mövcudat (mevcudat), kefalet, edebiyat (edebiyat).

2. Küçük Ünlü Uyumu

Küçük ünlü uyumu, Türkçe kelimelerin ilk hecelerindeki ünlülerin düz veya yuvarlak oluşlarına göre onu takip eden hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesi düz ünlülü ise düz, yuvarlak ünlülü ise dar yuvarlak veya geniş düz olarak gelmesi kuralıdır. Azerbaycan Türkçesinde küçük ünlü uyumu sağlam bir şekilde işlemektedir: bizim, güzel (güzel), yazılır, neğme (nağme), tebiat (tabiat), bağlayıcı.

Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen bazı Türkçe ve yabancı asıllı kelimeler Azerbaycan Türkçesinde uyuma girerler: xorus (horoz), xemir (hamur), çamır (çamur), govurma (kavurma), govun (kavun) vs.

Yabancı kelimelerde bu uyum aranmaz: futbol, termos, termometr (termometre), telefon, pedagog, mumiya (mumya).

Ünsüzler

Azerbaycan Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Bu ünsüzler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, g, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.

Ünsüzler içinde sadece x ve ğ sesleri Türkiye Türkçesinden farklıdır. x ünsüzü gırtlaktan çıkan hırıltılı h'dir. Sadece kalın ünlülerin yanında bulunan ğ ünsüzü, Türkiye Türkçesindeki ğ ünsüzünden daha belirgin ve baskılı olarak telaffuz edilir. Türkiye Türkçesinde ince ünlülerin yanında kullanılan ğ ise Azerbaycan Türkçesinde daima y'dir.

Azerbaycan Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında Azerbaycan Türkçesinde kullanılan ünsüzler ile ilgili şu özellikleri tespit edebiliriz:

1. Kelime başındaki bütün kalın k sesleri, Azerbaycan Türkçesinde g olur: gara, galın, gardaş, gız. Rusçadan alınan kelimeler bu kuralın dışındadır: kolxoz, kompüter (bilgisayar), kafedra (kursü).
2. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki bütün kalın k sesleri de g olur: torpag, uzag, olarag, aldığ, alacag. Ancak g ile yazılan bu tür kelimeler telâffuzda x'dir: torpax, uzax, olarax, aldıx, alacax.
3. Kelime sonunda bulunan k sesi, iki ünlü arasında kalınca y'ye; kalın g ise ğ'ye döner: direk-direye, çiçek-çiçeyi, bayrag-bayrağa.
4. Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayabilen ekler, Azerbaycan Türkçesinde sadece d ile başlar: atdır, atdan, gelmişdi, yokdur.
5. Kelime ortasında birbirini takip eden iki tonsuz ünsüzden ikincisi tonlu söylenir: sekkiz yazılır, sekgiz okunur; defter yazılır, defder okunur; seçki yazılır, seçgi okunur.
6. Azerbaycan Türkçesinde kelime sonunda b, c, d, g sesleri bulunabilir. Bu durum Arapça ve Farsça kelimelerde olduğu gibi bazı Türkçe kelimelerin sonunda da olabilir: kitab, elac (ilaç), megsed, kend, reng, alıb, durub, dörd, süd, ac.

7. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki y sesi Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz; y'den sonraki ı ise çok defa i'ye döner: il (yıl), ıldırım (yıldırım), ilan (yılan), itir- (yitir-), ulduz (yıldız), uca (yüce), üzük (yüzük), üz (yüz), ürek (yürek).
8. Kelime içinde o'dan sonra gelen v telâffuz edilmez; bunun yerine o uzatılır: çovdar yazılır, çōdar okunur, dovşan yazılır, dōşan okunur.
9. Azerbaycan Türkçesinde bazı ünlüyle başlayan kelimelerin başında bir h sesi türemiştir: hür- (ür-), hürk-(ürk-), hōr- (ōr-), hōrgü (ōrgü), hōrümcek (ōrümcek), hayva (ayva).
10. Bazı ön ses b'ler m'dir: men (ben), min (bin), muna (buna), moynuz (boynuz).
11. Azeri Türkçesinde bol miktarda göçüşme olayı görülür: yarpax (yaprak), arvad (avrat), körpü (köprü), torpax (toprak), eskik (eksik), öskür- (öksür-).
12. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin ön sesindeki p- Azerbaycan Türkçesinde b olur. biş- (piş-), barmag (parmak), bars (pars), bahalı (pahalı). Bazı kelimelerde de Türkiye Türkçesindeki ön ses b- Azerbaycan Türkçesinde p- olur: pez (bez), palçığ (balçık), pütün (bütün), paxlava (baklava).
13. Türkçe kelimelerin sonundaki -AğI ses grubu Azerbaycan Türkçesinde -Ov biçimine dönüşmüştür: buxov (bukağı), bülöv (bileği), buzov (buzağı), gırov (kırağı).
14. Arapça ve Farsçadan Türkiye Türkçesine alınan kelimelerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülürken; Azerbaycan Türkçesinde bu kelimeler, çoğunlukla asıl şekillerini korurlar: esr (asır), dövr (devir), üzr (özü), hökm (hüküm), vaxt (vakit), gövm (kavim), gövs (kavis), esl (asıl).

Ünsüz Uyumu

Kelime içerisinde ve eklenme sırasında kullanılan ünsüzlerin tonluluk-tonsuzluk bakımından gösterdiği uyumdur. Azerbaycan Türkçesinde ünsüz uyumu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sağlam değildir.

Azerbaycan Türkçesinde bildirme eki (-dIr), bulunma hâli eki (-dA), ayrılma hâli eki (-dAn), görülen geçmiş zaman eki (-dI), zarf-fiil eki (-Ib) gibi ekler tek şekilli olduğu için bu uyum bozulur: görmüşdü, işden (işten), alıbdır (almış), ürekden (yürekten), gelecekti, dondurmuşdur.

Alıntı kelimelerde bu uyum aranmaz: mübhem (müphem), tesbit (tespit), müctehid (müctehit), tesdig (tasdik), tesbih (tespib), müsbet (müspet).

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de çokluk eki -lAr'dır: Şakirdler (öğrenciler), adamlar, dağlar, dereler, kollar, günler, aylar vs.

2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Ekleri şöyle gösterebiliriz:

Tablo 3.2
İyelik Ekleri

	teklik	çokluk
1. Kişi	+(I)m	+(I)mIz
2. Kişi	+(I)n	+(I)nIz
3. Kişi	+sI,+I	+lArI,+sI,+I

atam	sözüm	yolum	saçım
atan	sözün	yolun	saçın
atası	sözü	yolu	saçı
atamız	sözümüz	yolumuz	saçımız
atanız	sözünüz	yolunuz	saçınız
atası/ataları	sözü/sözleri	yolu/yolları	saçı/saçları

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl

Azərbaycan Türkçesinde yalın hâl eksizdir. Misir (Mısır), gedim (eski), dövr (devir), vaxt (vakit), soyug (soğuk) vs.

b. İlgi Hâli

İlgi hâli eki ünsüzlerden sonra +In, +Un ünlülerden sonra ise +nIn ve +nUn'dur: kitabın, dostun, gelemin (kalemin), körpünün (köprüünün), ananın, nenenin.

c. Yükleme Hâli

Yükleme hâli eki +I ve +nI'dir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlüyle biten kelimelerden sonra yükleme hâli eki +nI şeklinde getirilir: almanı (elmayı), pambığı (pamuğu), defteri, sürücünü (sürücüyü), atanı (babayı), Elini (Ali'yi).

d. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki ünsüzlerden sonra +A; ünlülerden sonra da +(y)A şeklindedir: denize, eve, maşına (arabaya), sehneye (sahneye), ataya (babaya), neneye (anneye), torbaya.

e. Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki tek şekilli olup +dA'dır: Bakıda (Bakü'de), kendde (kentte), Elide (Ali'de), dağda, Hesende (Hasan'da), evde.

f. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli eki de tek şekilli olup +dAn'dır: Genceden (Gence'den), şer'den (şiiirden), findıgdan (findıktan), yazıdan, yumurtadan, atadan.

Sonu m ve n ünsüzleri ile biten kelimelerden sonra ayrılma hâli +dAn diye yazılır ama +nAn diye telaffuz edilir.

yazılır

galemden

atamdan

Hesenden

yalandan

söylenir

galemnen

atamnan

Hesennen

yalannan

g. Vasıta Hâli

Azərbaycan Türkçesinde vasıta hâli eki "ile"nin ekleşmesiyle oluşmuş +(y)IA şeklindedir: uşaglarla (çocuklarla), arabayla, gücle (güçlülle), benimle (benimle), seninle.

h. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki +cA'dır. Ekin Türkiye Türkçesinden farkı tonsuz şekillerinin bulunmamasıdır: birce (bir defa, bir kez), tekce (yalnız), mence (benim gibi), dilince (dili gibi), körpece, zorbaca.

4. Aitlik Eki

Aitlik eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +ki'dir ve büyük ünlü uyumuna uymayan eklerdendir: benimki (benimki), Tebrizdeki (Tebriz'deki), yoldaki, Hesendeki (Hasan'daki), mektepteki (okuldaki), kitapdaki.

5. Soru Eki

Soru ifadesi Azərbaycan Türkçesinde daha çok tonlama ve vurgu ile belirtilir. Yine de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +mI, +mU eki kullanılır. Ayrıca Azərbaycan Türkçesinde bütün çekimlerde soru eki sondadır: gelereymi (gelir miyim), gelmişim mi (gelmiş miyim), gelireymi (geliyor muyum), varmı (var mı), geleceğemi (gelecek miyim), deyilmi (değil mi).

Fiil Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

Fiil çekimlerinde kullanılan ve şahsı gösteren eklerdir. Azerbaycan Türkçesindeki şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

	teklük	çokluk
1. Kişi	-Am	-ıx, -ik, -ux, -ük
2. Kişi	-sAn	-sInIz, sIz
3. Kişi	-ø	-lAr

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

	teklük	çokluk
1. Kişi	-m	-x, -k
2. Kişi	-n	-nIz, -uz, -üz, z
3. Kişi	-ø	-lAr

c. Emir Şahıs Ekleri

Emir çekiminde kullanılan ekler şahıslara göre değişir:

	teklük	çokluk
1. Kişi	-Im	-Ag
2. Kişi	—	-In
3. Kişi	-sIn	-sInlAr

2. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman iki şekilde yapılır. Birincisinin eki -mIş/mUş'tür.

almışam (almışım)	körmüşem (görmüşüm)
almışsan	körmüşsen
almışdır	körmüşdür
almışığ	körmüşük
almışsınız	körmüşsünüz
almışlar	körmüşler

Olumsuz şekli: almamışam (almamışım), almamışsan, almamış; körmemişik, körmemişiniz, körmemişler.

İkincisi ise -Ib/-Ub ekiyle yapılır. Ancak 1. şahıslar bu eki almaz.

gelibsen	oxuyubsan
gelib(dir)	oxuyub(dur)
gelibsiniz	oxuyubsunuz
gelib(dir)ler	oxuyub(dur)lar

Olumsuz şekli: gelmeyibsen (gelmemişsin), gelmeyib (gelmemiş); oxumayıbsınız (okumamışsınız), oxumayıblar (okumamışlar).

Azerbaycan Türkçesinde -mIş, -mUş ve -Ib, -Ub ekleriyle yapılan bu çekimler Türkiye Türkçesindeki gibi sadece -mIş, -mUş anlamını vermezler; bu ekler bazen görülen geçmiş zaman (dI) anlamını da verirler: gelmişem “gelmişim” veya “geldim” anlamında: gelmişsen ve gelibsen de “gelmişsin” veya “geldin” anlamındadır.

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -dI ekiyle yapılır. Ekin ton-suz şekli yoktur.

bildim	oturdum	gétdim
bildin	oturdun	gétdin

bildi	oturdu	gétđi
bildik	oturduk	gétđik
bildiniz	oturdunuz	gétđiniz
bildiler	oturdular	gétđiler

Olumsuz şekli: bilmedim, bilmedin; oturmadı, oturmadıg; gétmediniz, gétmediler.

3. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman eki -r, -Ir'dir. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- ünsüzü gelir :

alırım (alıyorum)	görürem (görüyorum)	oxuyuram (okuyorum)
alırsan	görürsen	oxuyursan
alır	görür	oxuyur
alırığ	görürük	oxuyurug
alırsınız	görürsünüz	oxuyursunuz
alırlar	görürler	oxuyurlar

Olumsuz şekli: Şimdiki zamanın olumsuz çekiminde olumsuzluk eki -mA'nın ünlüsü çekim sırasında düşer ve zaman eki ile kaynaşır: almıram (almıyorum), almırsan; görmür, görmürük; oxumursunuz, oxumurlar.

Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -magda/-mekde ile şimdiki zaman ifade edilebilir:

gelmekdeyem (gelmekteyim)	almagdayam (almaktayım)
gelmekdesen	almagdasan
gelmekde(dir)	almagda (dır)
gelmekdeyik	almagdayıg
gelmekdesiniz	almagdasınız
gelmekde(dir)ler	almagda(dır)lar

Olumsuz şekli: gelmemekdeyem (gelmemekteyim), gelmemekdesen, gelmemekde; almamagdayıg, almamagdasınız, almamagda(dır)lar.

4. Geniş Zaman

Geniş zaman eki -Ar'dır.

işleyerem (çalışırım)	alaram (alırım)	oxuyuram (okurum)
işleyersen	alarsan	oxuyursan
işleyer	alar	oxuyur
işleyerik	alarığ	oxuyurug
işleyersiniz	alarsınız	oxuyursunuz
işleyerler	alarlar	oxuyurlar

Olumsuz şekli: Geniş zamanın olumsuz çekiminde birinci şahıslarda olumsuzluk eki -mA'nın ünlüsü çekim sırasında düşer ve zaman eki ile kaynaşır: işlemerem (çalışmam), işlemezsens;almaz, almarığ (almayız); oxumazsınız, oxumazlar.

5. Gelecek Zaman

Gelecek zamanın kullanımı Türkiye Türkçesindeki gibidir. Eki -acag/-ecek'tir. 1. şahıslarda ince ünlülerden sonra ek geldiğinde ekin sonundaki g; y'ye; kalın sıradan ünlülerden sonra ise g sesi ğ'ye dönüşür.

geleceyem (geleceğim)	yazacağam (yazacağım)
geleceksen	yazacagsan
gelecek	yazacag
geleceyik	yazacağıg
geleceksiniz	yazacagsınız
gelecekler	yazacaglar

Olumsuz şekli: gelmeyeceyem (gelmeyeceğim), gelmeyeceksen, gelmeyecek; yazmayacayıp, yazmayacaksınız, yazmayacaklar.

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Şart kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sA ekiyle ifade edilir:

gelsem	oxusam (okusam)
gelsen	oxusa
gelse	oxusa
gelsek	oxusak
gelseniz	oxusanız
gelseler	oxusalar

Olumsuz şekli: gelmesem, gelmesen, gelmese; oxumasag, oxumasanız, oxumasalar.

2. Gereklilik Kipi

Gereklilik ifadesi üç şekilde yapılır. Birincisi -mAlI ekiyle yapılır:

yazmalıyam (yazmalıyım)	bilmeliyim (bilmeliyim)
yazmalısın	bilmelisen
yazmalı	bilmeli
yazmalıyıp	bilmeliyik
yazmalısınız	bilmelisiniz
yazmalılar	bilmeliler

Olumsuz şekli: yazmamalıyam (yazmamalıyım), yazmamalısın, yazmamalı; bilmemeliyik, bilmemelisiniz, bilmemeliler. Kipin olumsuz şekli ayrıca “deyil” kelimesiyle de yapılabilmektedir: yazmalı deyilem (yazmamalıyım), yazmalı deylsen, yazmalı deyil; bilmeli deyilik, bilmeli deylsiniz, bilmeli deyiller.

İkincisi -AsI ekiyle yapılır. Azerbaycan Türkçesinde buna “filin lazım forması” denir:

alasıyam (almam lazım)	gelesiyem (gelmem lazım)
alasısan	gelesisen
alasıdır	gelesidir
alasıyıp	gelesiyik
alasısınız	gelesisiniz
alasıdırlar	gelesidirler

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzu “deyil” kelimesinin üzerine şahıs ekleri getirilerek yapılır: alası deyilem (almamam lazım), alası deylsen, alası deyil; gelesi deyilik, gelesi deylsiniz, gelesi deyiller.

Üçüncüsü “gerek “ kelimesi ve -A istek ekiyle yapılır.

gerek gelem (gelmeliyim)	gerek oxuyam (okumalıyım)
gerek gelesen	gerek oxuyasan
gerek gele	gerek oxuya
gerek gelek	gerek oxuyag
gerek gelesiniz	gerek oxuyasınız
gerek geleler	gerek oxuyalar

3. Emir Kipi

Emir kipinde her şahsın ayrı bir eki vardır. Çekimi şöyledir:

alım	vurum	görüm
al	vur	gör
alsın	vursun	görsün
alag	vurag	görek
alın	vurun	görün
alsınlar	vursunlar	görsünler

Olumsuz şekli: almayım, alma; vurmasın, vurmayağ; görmeyin, görmesinler.

4. İstek Kipi

İstek kipinin eki -A'dır. Ünlüyle biten fiillerden sonra araya -y- girer:

gelem	yazam	işleyem (çalışam)
gelesen	yazasan	işleyesen
gele	yaza	işleye
gelek	yazag	işleyek
gelesiniz	yazasınız	işleyesiniz
geleler	yazalar	işleyeler

Olumsuz şekli: gelmeyem, gelmeyesen; yazmaya, yazmayag; işlemeyesiniz, işlemeyeler.

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

Azerbaycan Türkçesinde birleşik çekim; rivayet, hikâye ve şart olmak üzere üç çeşittir.

1. Rivayet

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi (-y)mış, -mUş ekiyle yapılır. Rivayet eki kimi kip-lerin rivayet birleşik çekiminde "i-miş" şeklinde eklenmemiş olarak da kullanılmaktadır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

gelmişmişem (gelmişmişim)	oxumuşmuşşam (okumuşmuşşum)
gelmişmişsen	oxumuşmuşşan
gelmişmiş	oxumuşmuşş
gelmişmişik	oxumuşmuşşug
gelmişmişsiniz	oxumuşmuşşunuz
gelmişmişler	oxumuşmuşşlar

Şimdiki Zamanın Rivayeti

-r, -Ir ve -mekde/-magda şimdiki zaman kip eklerinin üzerine rivayet kipi getirilerek oluşturulur. -mekde/-magda ekiyle yapılan rivayet çekiminde "i-miş" eklenmeden kullanılır:

alırmişşam (alıyormuşşum)	oxumagda imişşem (okumaktaymışşım)
alırmişşan	oxumagda imişşen
alırmişş	oxumagda imişş
alırmişşig	oxumagda imişşik
alırmişşsiniz	oxumagda imişşsiniz
alırmişşler	oxumagda imişşler

Gelecek Zamanın Rivayeti

yazacagmışşam (yazacakmışşım)	bilecekmişşem (bilecekmişşim)
yazacagmışşan	bilecekmişşen
yazacagmışş	bilecekmişş
yazacagmışşig	bilecekmişşik
yazacagmışşsiniz	bilecekmişşsiniz
yazacagmışşlar	bilecekmişşler

Geniş Zamanın Rivayeti

Geniş zaman kipinin rivayet çekiminde "i-miş" hem eklenmiş hem de eklenmemiş şekliyle kullanılabilir:

bilermişşem (bilirmişşim)	alırmişşam (alırmişşım)	geler imişşem (gelirmişşim)
bilermişşen	alırmişş san	geler imişşen bilermişş
bilermişş	alırmişş	geler imişş
bilermişşik	alırmişşig	geler imişşik
bilermişşsiniz	alırmişşsiniz	geler imişşsiniz
bilermişşler	alırmişşler	geler imişşler

Şart Kipinin Rivayeti

Şart kipinin rivayet çekiminde "i-miş" hem eklenmiş hem de eklenmemiş şekliyle kullanılabilir:

görseymişem (görseymişim)	yazsa imişem (yazsaymışım)
görseymişsen	yazsa imişsen
görseymiş	yazsa imiş
görseymişik	yazsa imişik
görseymişsiniz	yazsa imişsiniz
görseymişler	yazsa imişler

Gereklilik Kipinin Rivayeti

Rivayet kipi eki -mAlli kipinin üzerine gelirken ekleşmiş ve ekleşmemiş biçimiyle kullanılmaktadır.

almalıymışam (almalıymışım)	öyrenmeli imişem (öğrenmeliymişim)
almalıymışsan	öyrenmeli imişsen
almalıymış	öyrenmeli imiş
almalıymışığ	öyrenmeli imişik
almalıymışsınız	öyrenmeli imişsiniz
almalıymışlar	öyrenmeli imişler

Rivayet kipi eki -AsI kipinin üzerine gelirken ekleşmiş ve ekleşmemiş biçimiyle kullanılmaktadır.

yazmalıymışam (yazmalıymışım)	gelesi imişem (gelmeliymişim)
yazmalıymışsan	gelesi imişsen
yazmalıymış	gelesi imiş
yazmalıymışığ	gelesi imişik
yazmalıymışsınız	gelesi imişsiniz
yazmalıymışlar	gelesi imişler

İstek Kipinin Rivayeti

İstek kipinin rivayet çekiminde “i-miş” hem ekleşmiş hem de ekleşmemiş şekliyle kullanılabilir:

geleymişem (geleymişim)	yaza imişem (yazaymışım)
geleymişsen	yaza imişsen
geleymiş	yaza imiş
geleymişik	yaza imişik
geleymişsiniz	yaza imişsiniz
geleymişler	yaza imişler

2. Hikâye

Fuillerin hikâye şekli -dI ekiyle yapılır. Ek, fiilin üzerine hem ayrı hem de bitişik gelebilir: alır idi-alırdı, almış idi-almışdı vs. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi görülen geçmiş zaman ve emir kipinin hikâye çekimi bulunmaz.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

oxumuşdum(okumuştum)	vérmişdim (vermiştim)
oxumuşdun	vérmişdin
oxumuşdu	vérmişdi
oxumuşdug	vérmişdik
oxumuşdunuz	vérmişdiniz
oxumuşlar	vérmişdiler

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

alırdım (alıyordum)	öyrenirdim (öğreniyordum)
alırdın	öyrenirdin
alırdı	öyrenirdi
alırdığ	öyrenirdik
alırdınız	öyrenirdiniz
alırdılar	öyrenirdiler

Gelecek Zamanın Hikâyesi

gelecekdım (gelecektim)	başlayacagđım (başlayacaktım)
gelecekdin	başlayacagđın
gelecekdı	başlayacag
gelecekdik	başlayacagđıg
gelecekdiniz	başlayacagđınız
gelecekdiler	başlayacaglar

Geniş Zamanın Hikâyesi

Hikâye kipi eki asıl fiilin üzerine ekleşmiş ve ekleşmemiş olarak gelebilmektedir:

geler idim (gelirdim)	ovunardım (avunurdum)
geler idin	ovunardın
geler idi	ovunardı
geler idik	ovunardıg
geler idiniz	ovunardınız
geler idiler	ovunardılar

Şart Kipinin Hikâyesi

Hikâye kipi eki asıl fiilin üzerine ekleşmiş ve ekleşmemiş olarak gelebilmektedir:

alsaydım	oxusa idim (okusaydım)
alsaydın	oxusa idin
alsaydı	oxusa idi
alsaydıg	oxusa idik
alsaydınız	oxusa idiniz
alsaydılar	oxusa idiler

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

gelmeli idim	alası idim (almam lazımdı)
gelmeli idin	alası idin
gelmeli idi	alası idi
gelmeli idik	alası idik
gelmeli idiniz	alası idiniz
gelmeli idiler	alası idiler

İstek Kipinin Hikâyesi

Hikâye kipi eki asıl fiilin üzerine ekleşmiş ve ekleşmemiş olarak gelebilmektedir:

bileydim	ala idim
bileydin	ala idin
bileydi	ala idi
bileydik	ala idik
bileydiniz	ala idiniz
bileydiler	ala idiler

3. Şart

Şart çekimi de -(y)sA ekiyle yapılır. Ayrı ve bitişik olabilir: alırsam-alır isem. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi emir, istek ve şart kipinin şart çekimi bulunmaz.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

almışsam	gelmişsem
almışsan	gelmişsen
almışsa	gelmişse
almışsag	gelmişsek
almışsanız	gelmişseniz
almışsalar	gelmişseler

Kip ve şahıs ekleri yer değiştirebilir: almışsamsa, almışsansa...

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

yazdısam (yazdıysam)	geldi isem
yazdısan	geldi isen
yazdısa	geldi ise
yazdısağ	geldi isek
yazdısanız	geldi iseniz
yazdısalılar	geldi iseler

Şimdiki Zamanın Şartı

yazırısam (yazırıyorsam)	oxuyursam/oxuyur isem (okuyorsam)
yazırısan	oxuyursan/oxuyur isen
yazırısa	oxuyursa/oxuyur ise
yazırısağ	oxuyursag/oxuyur isek
yazırısanız	oxuyursanız/oxuyur iseniz
yazırısalılar	oxuyursalar/oxuyur iseler

Gelecek Zamanın Şartı

gelecekssem	yazacagsam (yazacaksam)
geleceksen	yazacagsan
gelecekse	yazacagsa
geleceksek	yazacagsag
gelecekseniz	yazacagsanız
gelecekseler	yazacagsalar

Geniş Zamanın Şartı

alarsam/alar isem (alırsam)	gelersem/geler isem (gelirsem)
alarsan/alar isen	gellersen/geler isen
alarsa/alar ise	gelerse/geler ise
alarsağ/alar isek	gelersek/geler isek
alarsanız/alar iseniz	gellerseniz/geler iseniz
alarsalar/alar iseler	gellerseler/geler iseler

Gereklilik Kipinin Şartı

bilmeliyemse/bilmeli isem (bilmeliysem)	gelesiyemse (gelmem lazımsa)
bilmelisen/bilmeli isen	gelesisense
bilmelise/bilmeli ise	gelesiyse
bilmeliyikse/bilmeli isek	gelesiyikse
bilmelisiniz/bilmeli iseniz	gelesisiniz
bilmelilerse/bilmeli iseler	gelesilerse

d. İmek Fiiyle Yapılan İsim Çekimi

Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isim çekiminin; şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve şart şekli olmak üzere dört kipi vardır.

1. Şimdiki Zaman

İsim çekiminin şimdiki zaman biçimi isimlerin üzerine zamir kökenli şahıs ekleri getirilerek yapılır.

telebeyem (öğrenciyim)	yaralıyam (yaralıyım)
telebesen	yaralısan
telebedir	yaralıdır
telebeyik	yaralıyg
telebesiniz	yaralısınız
telebedirler	yaralılar

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman şekli -(I)mİş eki ile kurulur.

düşmenmişem/düşmen imişem (düşmanmışım)	yaşlıymışam (yaşlıymışım)
düşmenmişsen/düşmen imişsen	yaşlıymışsan
düşmenmiş/düşmen imiş	yaşlıymış
düşmenmişik/düşmen imişik	yaşlıymışığ
düşmenmişsiniz/düşmen imişsiniz	yaşlıymışsınız
düşmenmişler/düşmen imişler	yaşlıymışlar

3. Görülen Geçmiş Zaman

-(I)dİ yardımcı fiiliyle yapılır.

şakird idim (öğrenciydim)	xeste idim (hastaydım)
şakird idin	xeste idin
şakird idi	xeste idi
şakird idik	xeste idik
şakird idiniz	xeste idiniz
şakird idiler	xeste idiler

4. Şart

gözelsen/gözəl isem (güzelsen)	cavansam/cavan isem (genç isem)
gözelsen	cavansan/cavan isen
gözelse	cavansa/cavan ise
gözelsek	cavansag/cavan isek
gözelseniz	cavansanız/cavan iseniz
gözelseler	cavansalar/cavan iseler

“müellim” kelimesini “imek” fiiliyle “şimdiki zaman”a, “öğrenilen geçmiş zaman”a, “görülen geçmiş zaman”a ve “şart” kipine göre çekimleyiniz.

SIRA SİZDE

1

Yapım Ekleri

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan yapım ekleri Türkiye Türkçesindeki yapım eklerinden pek farklı değildir. Sadece bazı ses farklılıkları görülmektedir.

1. İsimden İsim Yapan Ekler

İsim kök veya gövdelerinden yeni isimler türeten eklerdir.

+cığ,+çik, +cug/+cük: Eklendiği kelimeye küçültme, sevgi, acıma ve pekiştirme ifadesi katar: gulaçcığ (kulakçık), evcik, oduncug (küçük odun), anacığ (annecik), yavrucug (yavrucak), uşagcığ (yavrucak, küçük çocuk)

+cığaz/+cugaz; +ciyez/+cüyez: Sevgi ve küçültme işlevi bulunan bir ektir: guşcugaz (kuşçuk, kuşçağız), uşagcığaz (çocukçağız), körpeciyez (çocukçağız, bebecik), bibiciyez (halacağız).

+cII/+cUI: Bir şeye düşkünlük, bağlılık, benzerlik ifadesi veren sıfatlar türetir: ölüm-cül, işcil (işine düşkün, çalışan), yuxucul (uyumayı seven, uykucu), yıgımcıl (derli toplu, toparlayıcı).

+çA: Küçültme işlevi bulunan Farsça kökenli bir ektir. Tonlu şekli yoktur: meydança (küçük meydan), döşekçe (minder), bağça (küçük bahçe), lügetçe (küçük sözlük), gazan-ça (küçük tencere).

+çI/+çU: Meslek ve uğraşı isimleri bildiren işlek bir ektir. Ekin tonlu şekilleri bulunmaz: kolxoççu (kolhozcu), arabacı (arabacı), meşeçi (ormancı), demirçi (demirci), ovçu (avcı), döyüşçü (dövüşçü), ekinçi (çiftçi), üzümçü (bağcı).

+dar: Farsça kökenlidir. Meslek adı yapar veya bir şeye düşkünlük, bağlılık ifade eder: hesabdar (muhasebeci), dindar, bayragdar (bayraktar), emekdar (emektar).

+daş: Ortaklık, beraberlik ifade eden isimler türetir: vetendaş (vatandaş), yoldaş (arkadaş), sırdaş, meslekdaş, emekdaş (iş arkadaşı).

+gil: Akrabalık adlarına gelerek topluluk, birlik ifadesi verir: halamgil (teyzemler), nemngil (annemler), dayıngil (dayımlar), Eligil (Aliler).

+(I)mtII/+(U)mtUI: Renk adlarına gelerek benzerlik, gibilik bildirir: yaşılımtıl (yeşilimsi), ağımtıl (beyazımsı), gırmızımtıl (kırmızımsı, kırmızımtırak), garamtil (siyahımsı), göyümtül (mavimsi).

+(I)msov: Renk adlarına gelerek benzerlik, gibilik, yakınlık bildirir: ağımsov (beyazımsı), bozumsov (bozumsu), göyümsov (mavimsi), sarımsov (sarımsı).

+(I)mtrag/+(U)mtrag: Renk adlarına gelir: sarımtrag (sarımtırak), ağımtrag (beyazımsı), göyümtrağ (mavimtırak).

+lag/+lek: Daha çok yer isimleri yapar. İşlek değildir: yaylag (yayla), gışlag (kışla), otlag (otlak), buzlag (buz saklanan yer, buzul), işlek (çalışmayı seven, çalışkan).

+II/+IU: İşlek eklerdendir. Bir şeye, bir yere bağlı olma gibi işlevleri bulunur: Dağıstanlı, Ordubadlı, akıllı, sedagatlı (sadakatlı, sadık), örtülü, şehirli (şehirli), namuslu, tozlu, güçlü (güçlü).

+lğ, +lik/+lug, +lük: Meslek, yer, topluluk, nesne adı, sıfat türetir, soyut adlar yapar: derslik, gözlük, meyvelik, gardaşığ (kardeşlik), saflıg (saflık), esgerlik (askerlik), beşlik, heftelik (haftalık), aylıg (aylık).

+rag/+rek: Kuvvetlendirme, karşılaştırma işleviyle kullanılır: yaxşırag (daha iyi, daha güzel; biraz güzel), gödereg (kısacık; biraz kısa), açığırag (biraz açık; daha açık).

+sIz/+sUz: Yokluk bildiren sıfatlar türetir: günahsız, meyvesiz, otsuz, gorkusuz (korkusuz), üzsüz (yüzsüz), susuz.

+(I)stan/+(U)stan: Farsça bir ektir. Ülke ve yer bildiren isimler türetir: Mongolustan (Moğolistan), Özbekistan, gülüstan (gülistan), Tataristan.

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

İsim kök veya gövdelerinden fiiller türeten eklerdir.

+A-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: sana- (say-), gana- (kana-), boşa-, dile-, oynaya- (oyun+a-), yaşa-, yala-.

+(A)I-: Olma bildiren fiiller türetir: çoxal- (çoğal-), genel- (genişle-), garal- (karar-), düzel- (düzel-, onarıl-), sagal- (iyileş-), gocal- (ihtiyarla-), ucal- (yüksele-), dincel- (dinlen-; rahatla-).

+Ar-: Genellikle renk adlarına gelerek olma bildiren fiiller türetir: ağar-, göyer- (göğer, yeşer-, morar-), bozar-, yaşar- (yeşer-, ıslan-), otar- (otlat-), suvar- (sula-).

+I/+U: İşlek değildir: bayatı- (bayatla-), berki- (sertleş-, katılaş-), turşu- (ekşi-), lengi- (gecik-, geri kal-).

+IA-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türeten işlek eklerdendir: yağla-, işle-, gizle-, başla-, dişle-, gözle-, temizle-, ovla- (avla-), arıgla- (zayıfla-), serinle-, hazırla-

+IAn- (<+la + n-): dillen-, ruhlan-, agıllan- (akıllan-), güclen- (güçlen-), maraglan- (meraklan-), gezeblen- (hiddetlen-), alovlan- (alevlen-).

+IAş- (<+la + ş-): bedbinleş- (karamsar ol-), senayeleş- (sanayileş-), birleş-, fikirleş- (düşün-), vidalaş- (vedalaş-), sakitleş- (sakinleş-), kömekleş- (yardımlaş-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

Fiil kök veya gövdelerinden isimler türeten eklerdir.

-(a)g, -(e)k: Araç gereç isimleriyle birlikte vasıf özelliği bildiren sıfatlar türetir: yatag (yatak), darag (tarak), elek, döşek, bezek (süs), sınağ (deneme), ürkek, gorkağ (korkak), gaçağ (kaçak).

-AgAn: Alışkanlık veya bir işi çok yapmayı ifade eden sıfatlar türetir: gaçağan (çok hızlı koşan "at"), külegen (çok gülen, güleç), gapağan (ısıran, dişleyen), küseyen (çok küsen), yatağan (yatmayı çok seven, çok yatan).

-cA: İşlek değildir: düşünce, eylence (eğlence).

-cag/+cek: Sıfat türetir, işlek değildir: utancag (utangaç), erincek (tembel).

-gAn: Alışkanlık ifade eden isim veya sıfatlar türetir: yapışgan (yapışkan), çalışgan (çalışkan), çekingen, döyüşken (dövüşken), dalaşgan (kavgacı, saldırgan), danışgan (konuşmayı seven; hoşsohbet).

-gIn/-gUn, -kIn/-kUn: Sıfat türeten bir ektir: keskin, tutgun (tutkun), yorgun, küskün, coşgun (coşkun), uçgun (kivılcım), başgın (baskın), gızgın (kızgın), solğun (solgun).

-gI/-gU/-ki: Başta araç gereç olmak üzere somut ve soyut kelimeler türetir: silgi, çalgı, asgı (askı), bıçgı (hızır, testere), sevgi, duygu, seçki, üzgü (keski), hörgü (örgü).

-I/-U: Somut ve soyut isimler türetir: ölçü, sancı, gorxu (korku), ölü, sürü, yazı, doğu, çeki (tartı).

-(y)IcI/-(y)UcU: İsim ve sıfat türetir: alıcı, geçici, gurucu (kurucu), satıcı, bağlayıcı, dinleyici, yandırıcı (yakıcı, yakan, ateşli), zehirleyici (zehirleyici), koruyucu (koruyucu), keçici (geçici).

-ig (-ik, -ug, -ük): İsim ve sıfat türeten işlek bir ektir: açig (açık), ezik, sökük, soyug (soğuk), cızıg (çizik), bölük, bilik (bilgi), galıg (artık, çöp), gırıg (kırık), yanıg (yanık).

-(I)n/-(U)n: İsim türeten bir ektir: ekin, gelin, axın (akın, cereyan), biçin (hasat, biçme işi), sağın (sağım).

-(I)ntI/-(U)ntU: gırıntı (kırıntı), axıntı (akıntı), çöküntü, tapıntı (buluntu), sıxıntı (sıkıntı), yağıntı (yağmur), döyüntü (çarpıntı), ovuntu (bir şeyin ovularak ufalanmış parçacıkları, kırıntı).

-mA: Aslında sıfat-fiili eki olan bu ek, kimi kalıcı isim ve sıfatlar da türetmiştir: govurma (kavurma), bulgama (bulama), süzme, soyutma (haşlama et yemeği), bağlama (bohça, torba; bağlama, saz).

-tI/-tU: İsim ve sıfat türeten bir ektir: bağırtı, çığırtı, hönkürtü (hüngürtü), cücerti (yetişmiş), garaltı (karartı), gışğırtı (bağırtı).

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-AIA-: İşlek değildir: eşele-, govala- (kovala-), gevele-.

-Ar-: Geçişli fiiller türetir. İşlek değildir: çıkar- (çıkır-), gopar- (kopar-).

-dIr/-dUr: Ettirgen çatı ekidir: aldır-, gezdir-, gördür-, çimdir-, yedir-, çatdır- (ulaştır-), güldür-, gızdır- (kızdır-, ısıt-), döyüşdür- (dövüştür-), pozdur- (sildir-).

-gIz/-gUz-; -xIz-: Ettirgen çatı ekidir. İşlek değildir: durğuz- (ayağa kaldır-), gorkuz- (korkut-), galxız- (kaldır-)

-(I)I/-(U)I-: Edilgen fiiller türetir: yazıl-, çekil-, düzül-, yorul-, vurul-, seçil-, asıl-, döyül- (dövül-), pozul- (bozul), yıxıl- (yıkıl-).

-(I)n/-(U)n: Dönüşlü ve edilgen fiiller türetir: yolun-, silin-, sevin-, daran- (taran-), bezen-, görün-, geyin- (giyin-), söylen-, oylan- (avlan-).

-Ir/-Ur-: Ettirgen fiiller türetir: yatır-, bitir-, uçur-, düşür-, keçir- (geçir-), batır-, bişir- (pişir-), artır-, itir- (yitir-).

-Iz/-Uz-: Yaptırma ve oldurma ifade eder. İşlek değildir: emiz- (emzir-), doğuz- (doğurmasına yardımcı ol-), damız- (damlat-), axız- (akıt-).

-(I)ş/-(U)ş-: İşteş çatı ekidir: yazış-, görüş-, vuruş-, çatış-, ötüş-, paylaş-, bölüş-, söyleş-, gülüş-, salamaş- (selamaş-).

-(I)t/-(U)t-: Ettirgen çatı ekidir: terpet- (kımıldat-, hareket ettir-), gorkut- (korkut-), öskürt- (öksürt-), oturt-, yatırt-, çağırt- (çağırt-).

Sıfat-Fiiller

Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamanına bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekillerini oluşturan eklerdir. Azerbaycan Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri, Türkiye Türkçesiyle aynı olup sadece bazı fonetik farklılıklar mevcuttur.

-**An**: Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: uçan guş, kaçan uşag (koşan çocuk), oxuyan bülbül (öten bülbül), başlayan iş, gelen gonag (gelen misafir), oxuyan şagird (okuyan öğrenci).

-**acag/-ecek**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: gelecek zaman, oxuyacag bala (okuyacak çocuk), işleyecek gol (işleyecek el), oxunacag eser (okunacak eser), geyilecek paltar (giyilecek elbise).

-**AsI**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: gelesi adam (gelecek adam), halledilesi iş, deyilesi söz (denilecek söz), gelesi gonag (gelecek misafir), görülesi iş (görülecek iş), tutulası plan (uygulanacak plan).

-**diğ, -dik/-dug, -dük**: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: başladığım iş, oxuduğun kitab, gördüyün gız, bildiyin şehir, gördüyü iş (gördüğü iş), oxuduğu xeber (okuduğu haber).

-**mAll**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: ekilmeli yer (ekilecek yer), oxunmalı kitab (okunacak kitab), gülmeli söz (gülünç söz), minmeli maşın (binilecek araba), gezmeli ölke (gezilecek ülke).

-**mİş/-mUş**: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir: tapşırılmış iş (buyurulmuş iş), ekilmiş yer, gurumuş meyve (kurumuş meyve), süzülmüş gatıg (süzülmüş yoğurt), yazılmış eser, keçmiş gün (geçmiş gün).

-**Ar**: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: axar su (akar su), güler üz (güler yüz), gaynar heyat (canlı hayat), görer göz (görür göz), tutar el .

-**mAz**: -Ar sıfat-fiilinin olumsuzudur: görölmez işig, görmez göz, tükenmez xeyal (tükenmez hayal), ayrılmaz dostlar, gırılmaz odun (kırılmaz odun).

Zarf-Fiiller

Zarf-fiiller, cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevindeki yapılardır. Hem zarf hem de fiil özellikleri taşıyan kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesindeki zarf-fiiller şunlardır:

-**A**: İkilemelerde kullanılır ve birleşik fiil yapımında görev alır: oxuya oxuya (okuya okuya), güle güle, bile bile, uça uça, baxa baxa (baka baka), dona gal- (dona kal-), seve bil-, oxuya bil- (okuya bil-).

-**AndA**: Sıfat-fiil eki olan -An ekinin üzerine bulunma hâli ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Zaman işleviyle kullanılır ve Türkiye Türkçesindeki “-dığında/-diğinde; -ınca/-ince” zarf-fiillerine karşılık gelir: alanda (aldığında, alınca), gelende, verende, çıxanda (çıktığında, çıkınca), işleyende (çalıştığında, çalışınca).

-**Ar...** -**mAz**: Zaman bakımından çabukluk ifade eden bir zarf-fiil ekidir: oxuyar-oxumaz (okur okumaz), yatar-yatmaz, eve çatar-çatmaz (eve varır varmaz), görer-görmez (görür görmez), alar-almaz (alır almaz).

-(**y**)**arag, -(y)erek**: Tarz bildiren bir zarf-fiil ekidir: gelerek, hirslenerek (hırslanarak), oxuyarag (okuyarak), dişleyerek, alarag, gülerak, işleyerek (çalışarak).

-**ken**: Zaman işleviyle kullanılır: gelirken (gelirken), alarken (alırken), görerken (görürken), baxarken (bakarken).

-**dıgca, -dikce/-dugca, -dükce**: Zaman işleviyle kullanılır: yedikce, oxudugca (okudukça), yazdıgca (yazdıkça), gördükce, yaxınlaşdıgca (yakınlaştıkça).

-**dıgda, -dikde/-dugda, -dükde**: Zaman işleviyle kullanılır: oxudugda (okurken), aldıgda (aldığında), geldigde (geldiğinde), gördükde (gördüğünde).

-(y)Ib/-(y)Ub: Ek çok yaygın olup sadece tonlu şekli vardır: alıb, görüb, oxuyub (okuyup), demeyib (demeyip), gayıdıb gel- (dönüp gel-), gızarıb-bozar- (kızarıp bozar-), gezib-dolan-, gözleyib dur- (bekleyip dur-).

-(y)Inca/-(y)UncA: Zaman işleviyle kullanılır: alınca, gelince, yéyince (yiyince), géyince (giyince), yaxınlaşınca (yakınlaşınca), oxuyunca (okuyunca).

-cag/cek: Zaman işleviyle kullanılır: éşitcek (işıtince), görcek (görünce), eve yetişcek (eve ulaşınca).

-mAdAn: Zaman işleviyle kullanılır: gelmeden, görmeden, almadan, bilmeden, yazmadan, düşünmeden, bilmeden.

Hareket Adları (İsim-Filler)

Azerbaycan Türkçesinde hareket adları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç çeşittir.

1. -(I)ş/-(U)ş: gediş (gidiş), gülüş, uçuş, açılış, çıkış (çıkış), çağırış, bildiriş, gaçış (kaçış), görüş, baxış (bakış).
2. -mag, -mek: Mastar ekidir: çalışmag (çalışmak), işlemek, deyişmek (değişmek), almag (almak), oxumag (okumak), söylememek, éşitmek (işıtmek), sevinmek.
3. -mA: İş ve hareketin adını yapar: yarma, işitme, çekme, süzme, bölme, donma, vurma, gazma (kazma, kazma işi), artma, bilme.

Kelime Türleri

Zamirler

Zamir, isimlerin yerini tutan isim soylu kelime türüdür. Azerbaycan Türkçesindeki zamirlerin büyük bölümü Türkiye Türkçesindeki zamirlerle aynıdır.

a. Kişi Zamirleri

Azerbaycan Türkçesindeki kişi zamirleri şunlardır:

teklik	çokluk
men	biz
sen	siz
o	onlar

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Sadece “ben” zamiri “men” şeklindedir.

Yalın hâl	İlgi hâli	Yön. hâli	Yük. hâli	Bul. hâli	Ayr. hâli	Vas. hâli	Eşt. hâli
men	menim	mene	meni	mende	menden	menimle	mence
sen	senin	sene	seni	sende	senden	seninle	sence
o	onun	ona	onu	onda	ondan	onunla	onca
biz	bizim	bize	bizi	bizde	bizden	bizimle	bizce
siz	sizin	size	sizi	sizde	sizden	sizinle	sizce
onlar	onların	onlara	onları	onlarda	onlardan	onlarla	onlarca

Tablo 3.3
Azerbaycan Türkçesinde
Kişi Zamirleri

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri “öz”dür: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özleri.

Kerek **özün** burada olub göre idin. (Kendin burada olup görmeliydin).

İşin esil mahiyetini **özleri** bizden yaxşı bilirler. (İşin asıl mahiyetini kendileri bizden iyi bilirler).

Azerbaycan Türkçesindeki “dönüşlülük zamiri”nin isim hâl ekleriyle kullanımı gösteriniz.

SIRA SİZDE

c. İşaret Zamirleri

İşaret zamirleri bu, o, bunlar, onlar, hemin (bu), hemen (o), béle (böyle) ve éle (öyle)'dir.

Élelerini aramızdan *çixarmag lazımdır.* (Öylelerini aramızdan çıkarmak lazımdır).

Bélesi *héç yerde yoxdur.* (Böylesi hiçbir yerde yoktur).

Hemin *bu adamdır.* (Bu, bu adamdır).

d. Belirsizlik Zamirleri

Varlık ve nesnelere belirsiz şekilde karşılayan zamirlerdir. Azerbaycan Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: biri, kimi, kimse, ne ise, hamı (hepsi), bezi (bazı), bezisi (bazısı), here (herkes), herkes, her şey, héç biri (hiçbiri), héç bir (hiçbir), héç kim (hiç kimse), héç kes (hiç kimse), héç ne (hiçbir şey), her hansı (herhangi).

Güllerin hamısı gözeldir amma senin geder deyil. (Güllerin hepsi güzeldir ama senin kadar değil).

Héç kim unutulmur, heç nə yaddan çıxmır. (Hiç kimse unutulmuyor, hiçbir şey akıldan çıkmıyor).

Héç kes ebedi deyil. (Hiç kimse ebedi değildir).

e. Soru Zamirleri

Néçe (kaç), kim, ne, hara (nere), hansı (hangi), néce (ne kadar).

Kim *bu gün növbetçidir?* (Kim bugün nöbetçidir?).

Sen ne oxuyursan? (Sen ne okuyorsun?).

Hara *gédirdi?* Bunu bile bilmirdi. (Nereye gidiyordu? Bunu bile bilmiyordu).

Sıfatlar

Nesneleri çeşitli yönlerden belirtirler. Niteleme ve belirtme olarak ikiye ayrılırlar.

a. Niteleme Sıfatları

Nesnelerin niteliklerini bildirirler. Azerbaycan Türkçesindeki bazı niteleme sıfatları şunlardır: yaxşı adam (iyi adam), pis yer, boş yol, köhne divar (eski duvar), uzun yol, gısa ağaç (kısa ağaç), dar geçid, gara gış (kara kış), meyvesiz bağ, yaşıl çemen (yeşil çimen), sarı paltar (sarı elbise), keskin söz, göy deniz (mavi deniz), böyük gardaş (büyük kardeş), ağ kağız (beyaz kağıt) vs.

b. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları dört gruba ayrılır.

1. İşaret Sıfatları

Azerbaycan Türkçesinde işaret sıfatları bu, o, hemin (bu) ve hemen (o)'dir: bu adam, hemin söz (bu söz), hemen gadın (o kadın), o gün.

Biz ümid edirik ki, hemin gün Bakıda hava şeraiti elverişli olacaq. (Biz ümit ediyoruz ki, bu gün Bakı'de hava şartları elverişli olacak).

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Yalnızca bazı ses farklılıkları mevcuttur: Bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yéddi, sekkiz, dogguz, on, iyirmi, otuz, gırx, elli, altmış, yétmiş, seksen, doxsan, yüz, min, milyon, milyar. beş baş öküz, dörd gaşig derman (dört kaşık ilaç), sekkiz nefer (sekiz kişi), altı telebe (altı öğrenci).

On beş kitab bize çatmaz. (On beş kitap bize yetmez).

İyirmi telebenin vezifesi vardır. (Yirmi öğrencinin görevi vardır).

b. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayının üzerine +(I)ncI/+UncU eki getirilerek yapılır: beşinci adam, gırxıncı gün, üçüncü sınıf, ellinci iller (ellinci yıllar), dogguzuncu gün, yüzüncü il (yüzüncü yıl), altıncı sınıf (altıncı sınıf).

Onun tehsili dogguzunçu sinfe beraberdir. (Onun tahsili dokuzuncu sınıfa kadardır).

c. Kesir Sayı Sıfatları

Nesnelerin parçalarını belirtirler. Türkiye Türkçesindeki gibidir: ikide bir hisse, bir tam onda beş, yüzde yétmış Azerbaycanlı, dogguzda üç (dokuzda üç), yéddide bir (yedi-de bir).

Men gördüklerimin dördde birin yazmayıram. (Ben gördüklerimin dörtte birini yazmıyorum).

d. Üleştirme Sayı Sıfatları

Diğer Oğuz grubu lehçelerinde üleştirmenin özel eki olan -Ar şekli Azerbaycan Türkçesinde pek görülmez. Sadece bir sözde “birer” kelimesinde görülür: birer birer. -şAr ekiyle meydana gelen üleştirme sayısına az da olsa rastlanır: üçşer, ikişer-ikişer.

3. Belirsizlik Sıfatları

Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: çox (çok), az, xeyli (hayli), bir çox (birçok, hayli), bir néçe (biraz, birkaç), bir geder (biraz, bir miktar), bezi (bazı), onlarca, bir sıra, az, bir, hamı (hepsi, bütün), başga (başka, diğer), her bir.

Onlar dolana-dolana xeyli yol gelmişdiler. (Onlar, dolana dolana hayli yol gelmişlerdi).

Bu bir néçe gün béle davam etdi. (Bu, birkaç gün böyle devam etti).

4. Soru Sıfatları

Nesneleri soru yoluyla belirtirler. Azerbaycan Türkçesinde başlıca soru zamirleri şunlardır: néçe (kaç, ne kadar), hansı (hangi).

Hansı sınıfler gédir? (Hangi sınıflar gidiyor?).

Biz néçe defe görüşmüşük? (Biz kaç kez görüşmüşüz?)

Zarflar

a. Zaman Zarfları

Hareketin olduğu zamanı bildirir. Başlıca zaman zarfları şunlardır: géc (geç), téz (tez), tézden (erkenden, erken, önce), dünen (dün), bu gün, daim, indi (şimdi), seher (seher, sabah), günorta (öğleyin), bir vaxt (bir vakit), sonra, axırda (sonunda), axşam (akşam), hele (hâlâ), bildir (bildir, geçen yıl), bayag (demin), bayagdan (deminden, önceden), hemişe (her zaman, daima), öten il (geçen yıl), axşamçağı (akşam üzeri), evvel, gabagcadan (önceden, evvelce), gabaglar (önceleri).

Onlar indi xoşbext yaşayırdılar. (Onlar şimdi mutlu yaşıyorlardı).

Bayag nahag yere tebietden narazılığ édirdin. (Demin boş yere felekten şikâyet ediyordun).

Dünen bu hadise onu berk esebileşdirmişdi. (Dün bu hadise onu pek asabileştirmişti).

Éle iş tut ki, camaat hemişe yaxşı desin. (Öyle iş yap ki, cemaat her zaman iyi desin).

Bildir imanımı bir buseye aldın keçdin, al bu il canımı, bildirki ziyanın çıxsın. (Geçen yıl imanımı bir buseye alıp geçtin, al bu yıl canımı, geçen yılki ziyanın çıksın).

b. Yer-Yön Zarfları

Hareketin yerini ve yönünü bildirir: bura, yuxarı (yukarı), aşağı/aşağa, yaxın (yakın), sağ, sol, beri, içeri, ireli (ileri), geri, sağa-sola, ora-bura (orası burası).

Ebil üreklendi, ireli yéridi. (Ebil, cesaretlendi, ileri yürüdü).

Enverin eline héç bir şey keçmediyinden péşman-péşman ora-bura baxırdı. (Enver'in eline hiçbir şey geçmediğinden pişman vaziyette ora bura bakınıyordu).

Tiflisde seni axtaranın hamısı bura gelir. (Tiflis'te seni arayanların hepsi buraya gelir).

c. Nitelik (Durum) Zarfları

Bu zarflar iş ve hareketin yerine getirilme tarzını bildirir: téz téz, yavaş yavaş, aheste, sakitce (sakince), derhal, téz (tez), yavaş, serbest, berk (pek, çok), yéyin (çabuk, hızlı), asta (sakin, yavaş), sevincek (sevine sevine), dostyana (dostane), çepeki (eğri), birden, yavaşdan, astadan (yavaşça, usuldan), telesik (aceleyle), sakit (sakin; yavaşça, usulca), ahestece (yavaşça, usulca), celd (çabuk), çiyin-çiyine (yan yana; hep beraber), ogrun-ogrun (gizli gizli), serrast (düzgün, doğru; dakik), üzbeüz (yüz yüze), düz (doğru, gerçek).

O, **celd** galxıp yerinde oturdu. (O, çabuk kalkıp yerinde oturdu).

Şirzad adeti üzre **sakit** görünürdü. (Şirzad adeti üzere sakin görünürdü).

Ebil Kürşadın sözünden **berk** gezeblendi. (Ebil, Kürşad'ın sözüne çok öfkeleni).

Maşın **asta** gedirdi. (Araba yavaş gidiyordu).

d. Miktar Zarfları

Hareketin miktarını ve derecesini bildirir: bir nefesde, daha çox (daha çok), iri iri, az çox, bir az, çox çox, o geder, xeyli (hayli, gayet), bir xeyli (bir hayli), bir geder (biraz), bir tike (bir parça, bir miktar, biraz), son derece, doyunca (doyana kadar), ölünce (ölene dek), bir iki defe, azdan çoxdan (az çok), hedden artıq (haddinden fazla, son derece), az-maz (biraz, azıcık).

Elindeki çörekden **bir tike** kesdi, uşağa uzatdı. (Elindeki ekmekten biraz kopardı, çocuğa uzattı).

Şah kaşlarını çatdı, **bir geder** düşündü. (Şah kaşlarını çatdı, biraz düşündü).

e. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru yönünden etkileyen zarflardır: haçan (ne zaman), ne üçün, neden ötrü (niçin, neden dolayı), neye göre (niçin), niye, néce (nasıl), ne zaman, ne vaxt (ne vakit), ne sayag (nasıl, ne şekilde), ne teher (nasıl), ne cür (ne tür, ne gibi), ne geder (ne kadar), niye.

Neye göre menden incidin? (Niçin benden incidin?).

Ne teher danışdım? (Nasıl konuştun?).

Ne sayag söylesem? (Nasıl söylesem?).

Edatlar

Tek başlarına anlamları zayıf olan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesindeki başlıca ünlemler şunlardır:

a. Duygu Ünlemleri

Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: vay, bıy (şaşıрма ve sevinç ünlemi), oho (sevinç ünlemi), oy, ox (oh), ha (ha, be), tfu (tüh), aaa (şaşıрма ünlemi), uf, meheba (helal olsun), paho (kızgınlık ve beğenme ünlemi), aferin, beh-beh (beğenme ünlemi), oxgay (beğenme ünlemi), xox (küçümseme ve korkutma ünlemi), bes (yeter, kafi), kaş (keşke) kaş ki (keşke), goy (bırak), pah pah pah/peh beh beh beh (alay, küçümseme; sevinç ünlemi)

Kaş bütün yoldaşlar Eziz kimi tevazökar olaydılar. (Keşke bütün arkadaşlar Aziz gibi mütevazi olsalardı).

Ay yaxşı oldu ha, yoldaş Nesirov. (Ay ne güzel oldu be, Yoldaş Nesirov).

Goy onlar öz kızlarına öyüd versinler. (Bırak, onlar kendi kızlarına öğüt versinler).

Pah-pah-pah... béle de desgah olar mı? (Peh, böyle de tezgâh mı olur?).

Bıy, ne geşenk ceyrandır, bunu haradan almısan. (Oy, ne güzel ceyrandır, bunu nereden aldın).

Paho. Lap yaxşı oldu, ikimiz de bir yerde gederik. (Oh, çok güzel oldu, ikimiz de aynı yere gidiyoruz).

b. Seslenme Ünlemleri

Hitap için kullanılan ünlemlerdir: ey, hey, lan, eşi (ey, a kişi), ay (ey, hey), buyrun (haydi), ay aman (imdat), ay haray (imdat)

Ay haray, ay aman. Kömek edin. Dadıma çatın. (İmdat, imdat! Yardım edin. Yetişin).

c. Sorma Ünlemleri

Sorma ifade eden, soru için kullanılan ünlemlerdir: hanı (hani), göresen (acaba), yoxsa (yoksa, acaba), olmaya (acaba), axı (acaba).

Axı bizim ne günahımız var? (Acaba, bizim ne günahımız var?).

Yoxsa menden razı galmamısan? (Yoksa, benden razı kalmadın mı?)

Bunu haradan bilip?.. Olmaya söhbetimizi eşidib. (Bunu nereden bilmiş?.. Acaba, konuşmamızı mı duymuş).

Bu ne işdir, şehere dolan gonaglar kimdir, haradandır göresen. (Bu ne iştir, şehire doluşan misafirler kimdir, neredendir acaba?).

d. Gösterme Ünlemleri

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvuru ünlemlerdir: axı (işte), aha, bax (işte).

O saat yadıma düşdü ki, axı bizim "Mixaylo" ressamdır. (O saat aklıma geldi ki, işte bizim "Mihaylo" ressamdır).

e. Cevap Ünlemleri

Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: yox (yok, hayır), xeyr (hayır), beli (evet), yaxşı (peki, tamam), baş üstde (hay hay, peki), he (evet)

Sen şehere gedeceksenmi? - Beli. (Sen şehre gidecek misin? - Evet).

Sizin bu işden xeberiniz varmı? - He, vardır. (Sizin bu işten haberiniz var mı? - Evet, vardır).

Xeyr, fikrim işlemekdir. (Hayır, düşüncem çalışmaktır).

2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Azərbaycan Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

a. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: ve, ile.

Bu suallar tekrar-tekrar doğur ve Rüxsareni rahat buraxmırdı. (Bu sorular tekrar tekrar doğuyor ve Rühsare'yi rahat bırakmıyordu).

Xalığverdi ile gonağı tapılmalıdır. (Halığverdi ile misafiri bulunmalıdır).

b. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır: ya, yaxud (yahut), ya da, ya da ki, ve ya, yainki (yahut, veya).

Ayda iki çüt çekme alanda, yainki günde 3-4 manat faytona vérende özüünü itirir. (Ayda iki çift çizme aldığında yahut günde 3-4 manat faytona verdiğiğinde kendisini kaybeder).

Surxay ve ya Memmed bize gelmelidir. (Surhay veya Mehmet bize gelmelidir).

c. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: da ... da, de ... de, ne ... ne, ne ... ne de, ne ... ne de ki, hem...hem, ister...ister, gah ... gah (kâh ... kâh), gah ... gah da (kâh ... kâh da), ya ... ya, ya ... yaxud (ya ... yahut).

Ya otağın havası ağırlaşıp, yaxud balkonda mene soyug oldu. (Ya odanın havası ağırlaşmış yahut balkonda bana soğuk geldi).

Bayram gah yavaşa damışır, gah da sesini ucaldırdı. (Bayram kâh yavaşa konuşur kâh sesini yükseltirdi).

Men bütün işlerimde ya azadam, ya esir. (Ben bütün işlerimde ya özgürüm ya esir).

d. Cümle Başı Bağlaçları

Cümle başı bağlaçları, cümeleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: belke (belki), keşke, meger, yalnız, ancak (ancak), demeli (demek, demek ki), herçend (her ne kadar), halbuki, çünkü, hergah (eğer, şayet), hemçinin (hem, hem de; ayrıca; yine), neinki (sadece), habéle (böyle, bunun gibi), ve habéle (bununla birlikte, yanı sıra), ona göre ki (ondan dolayı), amma (ama), lakin, yeni (yani), şeksiz (muhakkak), hegişeten (hakikaten), doğrusu, elbette, mütleğ (mutlaka), tebiî (tabii ki), deyesen (galiba), sanki, güman ki (muhtemelen), tutag ki (diyelim ki), hetta (hatta), éle bu sebebe göre de (bundan dolayı).

*Menim gomşum Memmed, **hemçinin** yaxın yoldaşım Şakir bu il institutnu bitirmişler.* (Benim komşum Mehmet ve yine yakın arkadaşım Şakir bu yıl enstitüyü bitirmişler).

*Biz şeherin bütün küçelerini, bağlarını **ve habéle** deniz kenarını gezdik.* (Biz şehrin bütün sokaklarını, bağlarını ve bunun yanı sıra deniz kenarını gezdik).

*Peri nene atasının xatirini sındırmayacağıdı. **Éle bu sebebe göre de** üreyi rahat döyünürdü.* (Peri anne babasının hatırını kırmayacaktı. Bundan dolayı da kalbi rahat çarpıyordu).

***Demeli**, sen Hacı Kamyabın gardaşı oğlusun.* (Demek, sen Hacı Kamyabın kardeşinin oğlusun).

*Gülşen, **herçend** sen meni ötdün, **ancag** yadımdan çıxartma ki, benim tecrübem yoxdur.* (Gülşen, her ne kadar sen beni geçtin, ancak aklından çıkartma ki benim tecrübem yoktur).

e. Sona Gelen Bağlaçlar

Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: de, da (da, dahi), béle (bile), ki.

*Sen **ki** benim nişanlımsan.* (Sen ki benim nişanlımsın).

*Bunu çoxdan **de**, biz **de** bilek **de**.* (Bunu çoktan de, biz de bilelim de).

*Anamı ve atamı harada itirdiyimi **béle** yaxşı bilmirdim.* (Annemi ve babamı nerede yitirdiğimi bile iyi bilmiyordum).

3. Son Çekim Edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Azerbaycan Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. Yalın ve ilgi hâlimden sonra kullanılanlar: kimi (gibi), üçün (için), tek (gibi), teki (gibi), tekin (gibi), geder (kadar), boyu, boyunca, üzre, içre, ile.

*O, tunc héykel **kimi** sakit ve sessizdi.* (O, bir tunç heykel gibi sakin ve sessizdi).

*Men **tek** derde dalan yoxdu.* (Benim gibi derde dalan yoktu).

*Xeste oldugum **üçün** size gele bilmedim.* (Hasta olduğum için size gelemedim).

b. Yönelme hâlimden sonra kullanılanlar: değin (kadar), doğru, dâyir, aid (ait), dek, sarı (doğru), teref (taraf, doğru), garşı (karşı), reğmen (rağmen), göre (göre; için, dolayı), nisbeten, geder (kadar), aid, -cen/-can (-e kadar).

*Meşedibey İslam dayının yaşadığı daxmaya **sarı** géttdi.* (Meşedibey İslam Dayının yaşadığı kulübeye doğru gitti).

Maşından yığıldığıma göre, ayağım burxulmuşdu. (Arabadan düştüğüm için ayağım burkulmuştu).

Sehengini mene vér, kendeçen gucağımda aparım. (Küpünü bana ver, köye kadar kucağımda götürüyüm).

*Seni sabaha **geder** gözledim.* (Seni sabaha kadar bekledim).

c. Ayrılma hâlimden sonra kullanılanlar: geyri (gayrı), başga (başka), evvel, sora (sonra), gabag (önce), evvel, dolayı, ibaret, ötrü, beri, savayı (başka, ayrı, hariç).

*Xanperi üç gündür ki, manga üzvlerinin hamısından **gabag** işe gelirdi.* (Hanperi üç gündür birlik üyelirinin hepsinden önce işe geliyordu).

*Bunlardan **savayı** héç ne tapa bilmedim.* (Bunlardan başka hiçbir şey bulamadım).

*Sevdiyim, senden **geyri** kimim var.* (Sevdiğim, senden başka kimim var).

Özet

Azerbaycan adını açıklamak

Birçok kişi Azerbaycan adının Farsça 'ateş' anlamına gelen 'azer' sözünden çıktığına inanır. Bu düşünceye göre Azerbaycan 'ateş ülkesi' demektir. Kâşgârlı Mahmûd, "Dîvânü Lügâti't-Türk" adlı eserinde Azerbaycan sözünü "Âzerbâd" yani "odun (ateşin) âbâd ettiği yer" şeklinde açıklamıştır. Sovyet hâkimiyeti zamanında "Azerbaycan" sözünün etimolojik bakımdan incelenmesi konusunda birçok fikir ileri sürülmüştür. Bunun yanında başka görüşler belirtenler de olmuştur.

Azerbaycan Türklerinin tarihini anlatmak

Azerbaycan, MÖ VIII. yüzyılda kurulan Manna İmparatorluğundan günümüze kadar pek çok kavmin denetiminde bulunmuş, birçok medeniyete beşiklik etmiş ve büyük mücadelelere sahne olmuş bir ülkedir. Selçuklulara kadar bu bölgede sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Atropatene Krallığı, Romalılar, Ermeniler, Parthlar, Sâsâniler, Bizans, Emeviler, Abbasiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvâdîler, Sellâriler, Şeddâdîler ve Ahmedîliler egemen olmuşlardır. XI. yüzyılda Selçuklular, Azerbaycan'ı Selçuklu topraklarına katmışlardır. Büyük Selçuklular'dan sonra Azerbaycan Irak Selçuklularının (1118-1194) ve İldenizliler Hanedanı'nın (1137-1225) idaresine girer. Azerbaycan XII.-XIV. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğolların, Harezmsahların ve Timurluların hâkimiyetine girer. Azerbaycan, 1828 Türkmençay Anlaşmasıyla Aras nehri sınır olmak üzere, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır. 1922 yılının Mart ayında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri Mâverâ-yı Kafkas SSC Federasyonu'nda birleştirilir. 6 Temmuz 1923'te ise Azerbaycan SSCB'ye, Azerbaycan SSC adıyla dâhil edilir.

Azerbaycan Türkçesini tanımlamak

XIII. yüzyıl başlarında başlayan Moğol baskısı neticesinde buradaki Türkler Anadolu'ya gelmişlerdir. Anadolu'ya gelen Türkler arasında edebî dili bilenler vardı, ama daha önce buralara yerleşmiş olan Oğuz Türkleri, edebî dilden uzak idiler. Dolayısıyla eser veren kişiler yeni bir edebî dil yaratırken Oğuz Türkçesi ile edebî dili kaynaştırdılar. Ayrıca Oğuzların zengin bir sözlü edebiyata sahip olması ve bu edebiyatın yazıya geçirilmesi ihtiyacı, Anadolu Selçuklularından sonra kurulan Beyliklerin Türkçeyi teşvik etme-

leri, Azerbaycan ve Anadolu'da 'Oğuzca'ya dayalı yeni bir yazı dilinin oluşmasını sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır. Oğuzcaya dayalı olarak XIII. asırdan günümüze kadar kullanılan Batı Türkçesi zamanla Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak iki daireye ayrılır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesi 'Doğu Oğuzcası', Osmanlı Türkçesi de 'Batı Oğuzcası'dır. Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır. Bugünkü Azerbaycan yazı dili öncelikle Bakü, Karabağ ve Tebriz ağızları üçgeni ile Batı Türkçesinin oluşumuna dayanmaktadır.

Azerbaycan edebiyatını anlatmak

Azerbaycan Edebiyatı, Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu (Türkiye) yörelerinde yaşayan Türklerin 'Doğu Oğuzca' olarak tanımlanan Türk lehçesiyle oluşturdukları bir edebiyattır. Azerbaycan Edebiyatı, Türkmen ve Çığatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görür.

Kuruluşundan itibaren klasik edebiyatına Arap ve Fars edebiyatının yön verdiği Azerbaycan edebiyatı ve kültürü XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli şehirlerde kurulan kültür ve sanat ocakları ile yine bu şehirlerde neşredilen gazeteler vasıtasıyla yüzünü batı medeniyetine döndürür. 1908 Meşrutiyeti'nden sonra Türkiye'de güçlenen Türkçülük akımı Azerbaycan edebiyatçıları üzerinde de etkili olur. 1920'li yıllardan itibaren sosyalist devir edebiyatı başlamıştır. Bu dönemin şair ve yazarları bir ortak Sovyet ekseninde komünizmi öven eserler vermişlerdir. Şekilde batı, muhtevada doğu geleneği ve Azerbaycan masal tefekkürünün cazibeli zemininde gelişen hikâye ve roman türü de Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir.

Azerbaycan Cumhuriyetinin yerini belirlemek

Azerbaycan, Kafkasya'nın en kurak kesimi olan Orta ve Aşağı Kura havzası ile Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğusu ve Küçük Kafkas Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alır. Ülke toprakları kuzeyden Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıdan Gürcistan, batıdan Ermenistan, güneybatıdan Türkiye (18 km) ve güneyden İran ile çevrilidir. Kuzey Azerbaycan'ın toplam yüzölçümü 86.000

km²'dir. Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü ise 114.240 km²'dir. Her ikisinin toplam yüzölçümü 200.480 km²'dir. 2002 yılı sayımına göre Kuzey Azerbaycan'ın nüfusu 8.202.500'dür. İrand'a ise 20 milyonu aşkın Azerbaycan Türk'ünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Daha önce SSCB'ye bağlı olan Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de bağımsız bir cumhuriyet olarak kurulmuştur. Azerbaycan nüfusunun % 83'ünü Azerbaycan Türkleri oluşturur. Azerbaycan'da % 65 oranında sulu tarım yapılmaktadır. Bakü civarındaki petrol üretimi BDT ülkelerinin petrol üretiminin % 10'unu oluşturur.

Azerbaycan Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz

I. Ses Bilgisi

Ünlüler: Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır.

Büyük Ünlü Uyumu: Oldukça sağlamdır.

Küçük Ünlü Uyumu: Oldukça sağlamdır.

Ünsüzler: Azerbaycan Türkçesinde 23 ünsüz vardır.

Ünsüz Uyumu: Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sağlam değildir.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Çokluk Eki: **-IAr**

İyelik Ekleri: 1. teklik **+(I)m**, 1. çokluk **+(I)mIz**; 2. teklik **+(I)n**, 2. çokluk **+(I)nIz**; 3. teklik **+sI**, 3. çokluk **+IArI**, **+sI**, **+I**

Hâl Ekleri:

a. Yalın hâl: *Eksizdir*.

b. İlgî hâli: *Ünsüzlerden sonra +In*, *+Un ünlülerden sonra +nIn*, *+nUn*

c. Yükleme hâli: *+I ve +nI*

d. Yönelme hâli: *Ünsüzlerden sonra +A*; *ünlülerden sonra da +yA*

e. Bulunma hâli: *+dA*

f. Ayrılma hâli: *+dAn*

g. Vasıta hâli: *+(y)IA*

h. Eşitlik hâli: *+cA*

Aitlik eki: **+ki**

Soru eki: **+mI**, **+mU**

Fiil Çekim Ekleri:

Şahıs Ekleri:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik **-Am**, 1. çokluk **-ix**, **-ik**, **-ux**, **-ük**; 2. teklik **-sAn**, 2. çokluk **-sInIz**, **sIz**; 3. teklik **-ø**, 3. çokluk **-IAr**

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik **-m**, 1. çokluk **-x**, **-k**; 2. teklik **-n**, 2. çokluk **-nIz**, **-uz**, **-üz**, **z**; 3. teklik **-ø**, 3. çokluk **-IAr**

c. Emir Şahıs Ekleri: 1. teklik **-Im**, 1. çokluk **-Ag**; 2. teklik **-ø**, 2. çokluk **-In**; 3. teklik **-sIn**, 3. çokluk **-sInIAr**

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: **-mIş/-mUş** ve **-Ib/-Ub**

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: **-dI**

Şimdiki Zaman: **-r**, **-Ir** ünlüden sonra araya **-y-** ünsüzü gelir; **magda/-mekde**

Geniş Zaman: **-Ar**

Gelecek Zaman: **-acag/-ecek**, 1. şahıslarda ince ünlülerden sonra ek geldiğinde ekin sonundaki **g**; **y'ye**; **ka** lın sıradan ünlülerden sonra ise **g** sesi **ğ'ye** dönüşür.

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: **-sA**

Gereklilik Kipi: 1. **-mAll**; 2. **-AsI** 3. **-A**

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsın ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: **-A**, Ünlüyle biten fiillerden sonra araya **-y-** girer.

Fiillerin Birleşik Çekimi

Azerbaycan Türkçesinde birleşik çekim; *rivayet*, *hikâye* ve *şart* olmak üzere üç çeşittir. *imek* fiili vasıtasıyla ekleşmiş ve ekleşmemiş olarak yapılı.

İmek Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi isim çekiminin; *şimdiki zaman*, *öğrenilen geçmiş zaman*, *görüülen geçmiş zaman* ve *şart* şekli olmak üzere dört kipi vardır.

Yapım Ekleri:

İsimden İsim Yapan Ekler: **+cığ**, **+cik**, **+cug**, **+ciük**; **+cığaz**, **+cugaz**; **+ciyez**, **+cüyez**; **+cIl**, **+cUl**; **+çA+**, **çI**, **+çU**; **+dar**; **+daş**; **+gil**; **+(I)mtIl**, **+(U)mtUl**; **+(I)msov**; **+(I)mtrag**, **+(U)mtrag**; **+lag**, **+lek**; **+Il**, **+IU**; **+hğ**, **+lik**, **+lug**, **+lük**; **+rag**, **+rek**; **+sIz**, **+sUz**; **+(I)stan**, **+(U)stan**

İsimden Fiil Yapan Ekler: **+A-**; **+(A)l-**; **+Ar-**; **+I/+U**; **+IA-**; **+lAn-** (**<+la +n-**); **+lAş-** (**<+la +ş-**)

Fiilden İsim Yapan Ekler: **-(a)g**, **-(e)k**; **-AgAn**; **-cA**; **-cag**, **+cek**; **-gAn**;

-gIn, **-gUn**, **-kIn**, **-kUn**; **-gIl**, **-gUl**, **-ki**; **-I/-U**; **-(y)Icl**, **-(y)UcU**; **-ıg** (**-ik**, **-ug**, **-ük**); **-(I)n**, **-(U)n**; **-(I)ntI**, **-(U)ntU**; **-mA**; **-tI**, **-tU**

Fiilden Fiil Yapan Ekler: **-AlA-**; **-Ar-**; **-dIr**, **-dUr**; **-gIz**, **-gUz**; **-xIz**; **-(I)l**, **-(U)l**; **-(I)n**, **-(U)n**; **-Ir**, **-Ur**; **-Iz**, **-Uz**; **-(I)ş**, **-(U)ş**; **-(I)t**, **-(U)t**

Sıfat-Fiiller: **-An**; **-acag/-ecek**; **-AsI**; **-dığ**, **-dik**, **-dug**, **-dük**; **-mAll**; **-mIş**, **-mUş**; **-Ar**; **-mAz**

Zarf-Fiiller: -A; -AndA; -Ar... -mAz; -(y)arag, -(y)erek; -ken; -dıgca, -dikce/-dugca, -dükce; -dıgda, -dikde/-dugda, -dükde; -(y)Ib/-(y)Ub; -(y)IncA/-(y)UncA; -cag/cek; -mAdAn

Hareket Adları (İsim-Fiiller): 1. -(I)ş/-(U)ş 2. -mag, -mek 3. -mA

III. Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi Zamirleri: *men, sen, o; biz, siz, onlar*

b. Dönüşlülük Zamiri: *öz*

c. İşaret Zamirleri: *bu, o, bunlar, onlar, hemin (bu), hemin (o), bèle (böyle) ve éle (öyle)*

d. Belirsizlik Zamirleri: *biri, kimi, kimse, ne ise, hamı (hepsi), bezi (bazı), bezisi (bazısı), here (herkes), herkes, her şey, héç biri (hiçbiri), héç bir (hiçbir), héç kim (hiç kimse), héç kes (hiç kimse), héç ne (hiçbir şey), her hansı (herhangi).*

e. Soru Zamirleri: *néçe (kaç), kim, ne, hara (nere), hansı (hangi), néce (ne kadar)*

Sıfatlar

Azericede kullanılan *niteleme* ve *belirtme* sıfatları

Zarflar

Azericede kullanılan *Zaman Zarfları, Yer-Yön Zarfları, Nitelik (Durum) Zarfları, Miktar Zarfları, Soru Zarfları*

Edatlar

Azericede kullanılan *ünlemler, bağlaçlar* ve *son çekim edatları*

Kendimizi Sınayalım

1. Azerbaycan Türkçesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 - a. Azerbaycan Türkçesi, Kuzey Türkçesinin batı sahası içinde yer alır.
 - b. Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin adıdır.
 - c. Azerbaycan Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı olan lehçelerden biridir.
 - d. Azerbaycan Türkçesi Batı Oğuzcası olarak kabul edilmektedir.
 - e. Azerbaycan Türkçesinin özellikleri X-XI. yüzyıllarda doğmaya başlar.
2. Aşağıdakilerden hangisi Azerbaycan yazar ve şairlerinden biri **değildir**?
 - a. Ahmed Cevad
 - b. Hüseyin Cavid
 - c. Samed Vurgun
 - d. Abdülhamit Süleyman Çolpan
 - e. Bahtiyar Vahapzade
3. Kapalı e (é) sesiyle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 - a. Kapalı e (é) sesi, e ile i arası bir ses değerine sahiptir.
 - b. Kapalı e (é) sesi, e ile a arası bir ses değerine sahiptir.
 - c. Kapalı e (é) sesi kelimelerin tüm hecelerinde bulunabilir.
 - d. Kapalı e (é) sesi, dar-yuvarlak bir ünlüdür.
 - e. Kapalı e (é) sesi, düz-yuvarlak bir ünlüdür.
4. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Kelime başındaki bütün kalın k sesleri, Azerbaycan Türkçesinde g olur.
 - b. Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayabilen ekler, Azerbaycan Türkçesinde sadece d ile başlar.
 - c. Türkiye Türkçesinde bazı kelimelerin başındaki y sesi Azerbaycan Türkçesinde bulunmaz.
 - d. Azerbaycan Türkçesinde bazı ünlüyle başlayan kelimelerin başında bir h sesi türemiştir.
 - e. Azerbaycan Türkçesinde kelime sonunda b, c, d, g sesleri bulunmaz.
5. Aşağıdaki kelimelerden hangisi ünsüz uyumuna uymaktadır?
 - a. ürekden
 - b. görmüşdü
 - c. meslekdaş
 - d. alıbdır
 - e. tesdig
6. Aşağıdaki kelimelerden hangisi türemiş kelime **değildir**?
 - a. yuxucul
 - b. gışlag
 - c. yavaşdan
 - d. bozardı
 - e. erincek
7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde hâl eki **yoktur**?
 - a. Eli lampanı yandırdı.
 - b. O, héc bu vaxta galmazdı.
 - c. Men universitetde oxuyuram.
 - d. Gözleri héyretten böyümüş.
 - e. Molla çox şad oldu.
8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde öğrenilen geçmiş zaman kipi bulunmaktadır?
 - a. Gardaşı gördü év süpürülüb, xörek bişirilibdir.
 - b. Dil bilen, söz anlayan bir nazlı yar ister könül.
 - c. -Bağışla, xanım! - déyib gapıdan çıxdı.
 - d. Biz veteni azad görmek üçün heç bir fedakarlıgdan çekinmedik.
 - e. Onların yüzünü sene tapşırıb gédeceyem.
9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde zarf-fiil eki **yoktur**?
 - a. Dil açanda ilk defe "ana" söylerik biz.
 - b. Şah bu söze xéyli gülüp étirazını bildirdi.
 - c. Gız onun mektebe getdiyini bilir.
 - d. Onlar yaxınlaşdıgca tüteyin sesi daha aydın éşidilirdi.
 - e. Xalam otağın penceresinde durarag meni çağırırdı.
10. 'Xeste oldugum ... size gele bilmedim.' cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki son çekim edatlarından hangisi getirilmelidir?
 - a. kimi
 - b. üçün
 - c. geder
 - d. başga
 - e. göre

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Azərbaycan Türkçəsi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız doğru değilse, “Azərbaycan Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “Azərbaycan Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Uyumu” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “Yapım Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Hâl Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Bildirme Kipleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Zarf-Fiiller” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “Son Çekim Edatları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

“**müellim**” kelimesinin “**imek**” fiiliyle “**şimdiki zaman**”a göre çekimi şöyledir:

müellimem (öğretmenim)

müellimsen

müellimdir

müellimik

müellimsiniz

müellimdirlər

“**müellim**” kelimesinin “**imek**” fiiliyle “**öğrenilen geçmiş zaman**”a göre çekimi şöyledir:

müellim imişem (öğretmenmişim)

müellim imişsen

müellim imiş

müellim imişik

müellim imişsiniz

müellim imişler

“**müellim**” kelimesinin “**imek**” fiiliyle “**görülen geçmiş zaman**”a göre çekimi şöyledir:

müellim idim (öğretmendim)

müellim idin

müellim idi

müellim idik

müellim idiniz

müellim idiler

“**müellim**” kelimesinin “**imek**” fiiliyle “**şart kipi**”ne göre çekimi şöyledir:

müellim isem (öğretmensem)

müellimsen

müellimse

müellimsek

müellimseniz

müellimseler

Sıra Sizde 2

Azerbaycan Türkçesindeki “**dönüşlülük zamiri**”nin isim hâl eklerine göre çekimi şöyledir:

İlgi hâli	Yön. hâli	Yük. hâli	Bul. hâli	Ayr. hâli	Vas. hâli	Eşt. hâli
özüm	özüme	özümü	özümde	özümden	özümle	özümce
özün	özüne	özünü	özünde	özünden	özünle	özünce
özü	özüne	özünü	özünde	özünden	özüyle	özüce
özümüz	özümüze	özümüzü	özümüzde	özümüzden	özümüzle	özümüzce
özünüz	özünüze	özünüzü	özünüzde	özünüzden	özünüzle	özünüzce
özleri	özlerine	özlerinizi	özlerinde	özlerinden	özleriyle	özlerince

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, MEB Yay., İstanbul.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Caferoğlu, A. - Akpınar Y. (1998). "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı", *TDEK*, C. 4, Ankara, s. 135-158.
- Cemşidov, Ş. "Azerbaycan' Sözüünün Menşe ve Mânâsı Hakkında" (Akt. Metin Karaörs), *Türk Kültürü*, S. 370, Y. XXXII, s. 113-119.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Dönmez, Y. (1997). Türk Dünyası Coğrafyasına Bir Bakış, *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı I, S. 15, s. 60-72.
- Ehmedov, B. A. - Axundov, A. A. (1990). *Azerbaycan Dili 6-7*, Maarif Neşriyatı, Bakı.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1996). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, TDK Yay., Ankara, s. 39-45
- Ergin, M. (1981). *Azeri Türkçesi*, Ebru Yay., İstanbul.
- Hacaloğlu, R. A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara.
- Hüseyinzade, M. (1973). *Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)*, Bakı.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kartallıoğlu Y.- Yıldırım, H. (2007). "Azerbaycan Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 171-230.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Memmedov, N. (1971). *Azerbaycan Dilçiliyinin Nezeri Esasları*, Bakü.
- Oruç B. (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*, İ. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Rüstemov R. E.-Budagova, Z. İ. (1960), *Azerbaycan Dilinin Grammatikası (Morfologiya)*, Bakü.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

4

Amaçlarımız

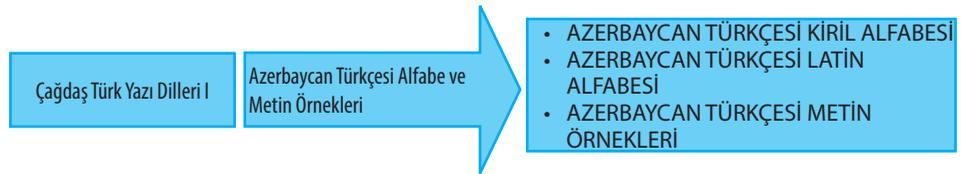
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Azerbaycan Türkçesi Kiril alfabesini okuyabilecek,
- 👁️ Azerbaycan Türkçesi Latin alfabesini okuyabilecek,
- 👁️ Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış metinleri çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kiril Alfabeti
- Latin Alfabeti
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Azerbaycan Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

AZERBAJCAN TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ

Kiril	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	М м	M m
Б б	B b	Н н	N n
В в	V v	О о	O o
Г г	G g	Ө ө	Ö ö
Ғ ғ	Ğ ğ	П п	P p
Д д	D d	Р р	R r
Е е	É é	С с	S s
Ə ə	E e	Т т	T t
Ж ж	J j	У у	U u
З з	Z z	Ү ү	Ü ü
И и	İ i	Ф ф	F f
Ы ы	I ı	Х х	X x (h)
Ј ј	Y y	Һ һ	H h
К к	K k	Ч ч	Ç ç
Қ қ	G g	Ҹ Ҹ	C c
Л л	L l	Ш ш	Ş ş

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

Harfler	TT Ses Karşılığı	Harfler	TT Ses Karşılığı
A a	a	Q q	q (k)
B b	b	L l	l
C c	c	M m	m
Ç ç	ç	N n	n
D d	d	O o	o
E e	é	Ö ö	ö
Ə ə	e	P p	p
F f	f	R r	r
G g	g	S s	s
Ğ ğ	ğ	Ş ş	ş
H h	h	T t	t
X x	x (h)	U u	u
I ı	ı	Ü ü	ü
İ i	i	V v	v
J j	j	Y y	y
K k	k	Z z	z

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

ГУШУН КӨМƏЖИ

Дејирләр ки, бир гүн ел хырманына жанғын дүшүр. Жанғындан хәбәр тутанлар һарај салыб һамыны көмәјә чағырырлар. Һәрә бир ишә эл атыр. Чамаат хырманы жанғындан гуртарыр. Елә бу вахт гөрүрләр ки, сәрчә тез тез чаја енир, ағына су алыб жанан дәрләрин үстүнә төкүр. Һамы бу ишә мат галыр. Адамлардан бири сәрчәдән сорушур:

-.Ај сәрчә, гәтирдијин су дамли бөјдә олмаз, бу су ода нејләјә биләр, нијә өзүнү елдән-дилдән салырсан?

Сәрчә дејир:

-.Хырман мәним дә чөрәјимди, гәрәк әлимдән гәләни әсиргәмәјим.

Guşun Kömeyi

Дейирлер ки, бир гүн эл хырманна янғын дүшүр. Янғындан хебер тутанлар һарай салыб һамыны көмәјә чағырырлар. Here bir işe el atır. Camaat хырманы янғындан гуртарыр. Эле бу вахт гөрүрлер ки, серче тез тез чая энир, ағзına су алыб янан дерзлерин үстүнә төкүр. Һамы бу işe mat галыр. Adamlardan biri serçeden soruşur:

-Ay serçe, getirdiyin damla boyda olmaz, bu su oda neyleye biler, niye özünü elden-dilden salırsan?

Serçe deyir:

-Xırman benim de çöreymdi, gerek elimden geleni esirgemeyim.

Kuşun Yardımı

Дiyorлар ки, бир гүн һалкын һарманında янғын чыкыор. Янғыны һабер алаңлар фeryat еdip һеркеси yardıma чағырырлар. Her biri bir işe el atıyor. İnsanlar һарманı янғындан kurtarıyor. O sırada görüyorlar ki, serçe tez tez çaya inip, ağızına su alıp янан tahıl bağla-rının üstüne döküyor. Hepsı bu işe şaşırıyor. Adamlardan biri serçeye soruyor:

-Ey serçe, getirdiğin su damla büyüklüğünde değil, bu su ateşe ne yapabilir, niye kendini yoruyorsun?

Serçe diyor:

-Harman benim de ekmeğimdir (ekmek kapımdır), gerek ki elimden geleni esirgemeyeyim.

БАХТЫМЫ

Башына дөндүжүм вафалы достлар,
Сиз Аллах, тез тапын итэн бахтымы.
Шәләләли дағда, көј чәмәнликдә,
Көксүз ағач кими битэн бахтымы.
Дөрд бир жаным гаранлыгды, адады,
Фәләк тутуб голларымдан будады.
Аман, гојма, о дәрјада, судады,
Гәрг олуб дәрјада батан бахтымы.
Мән ону ахтардым боранда, гарда,
Көзүм ағлар галды, чан интизарда.
Бир мәнә сөјләјин, көрдүнүз һарда,
Чағырын, арајын јатан бахтымы.
Бирјоллуг унудуб күлүзлү јары,
Нөврәстә чавандым, ејләдин гары.
Набатам, кәтирин бир көрүм бары,
Мәни гүрбәтләрә атан бахтымы.

Şiirde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

tap-: bulmak

it-: yitmek, kaybolmak

göy: yeşil

kimi: gibi

axtar-: aramak

harda: nerede

biryollug: bir kez

gülüzlü: gül yüzlü

növrete: Büluğ çağına ermiş, genç

BAHTIMI

Başına döndüyüm vafalı dostlar,
Siz Allah, tez tapın iten baxtımı.
Şelaleli dağda, göy çemenlikde,
Köksüz ağaç kimi biten baxtımı.
Dörd bir yanımlı garanlıgıdı, adadı,
Felek tutub gollarımdan budadı.
Aman, goyma, o deryada, sudadı,
Gerg olub deryada batan baxtımı.
Men onu axtardım boranda, garda,
Gözüm ağlar galdı, can intizarda.
Bir mene söyleyin, gördünüz harda,
Çağırın, arayın yatan baxtımı.
Biryollug unudub gülüzlü yarı,
Növrete cavandım, éyledin garı.
Nabatam, getirin bir görüm barı,
Meni gürbetlere atan baxtımı.

Aşig Elesger'in "Yaşlı-Yaralı" adlı şiirinin aşağıda yer alan bölümünü Latin alfabesiyle yazınız.

SIRA SİZDE

Камил овчу өлмәјинчә усанмаз
Өлдән гојмаз белә сәрхош маралы.
Ешг одуна јанан ашкара јанмаз,
Пүнһан-пүнһан мәним кими саралы.
Јолунда кечмишәм ширин чанымдан,
Өлдүрсәләр горхум јохду ганымдан.
Тәрк олдум вәтәндән, ханыманымдан,
Инсаф дәјил, кәзмә мәнән аралы.

ВӨТӘН

Биз онун гучағында гөз ачмышыг, о, бизим һамымызын анамыздыр. Бизә һәјатдан гијмәтли нә варса, бурда јаранмышдыр. Варлығымыз она бағлыдыр. Бабаларымыз бурада јашамыш, бурада өмүр сүрмүшләр, бу јурд онлардан бизә јадигар галмышдыр. Бу торпаглар әсрләр боју халгымызын алын тәри вә ганы илә суварылмышдыр. О, бизим үчүн мүгәддәсдир.

Биз гөзүмүзү һәјата бурада ачмыш, онун гөјләри, улдузлары алтында бој атмышыг. О, бизим үчүн доғмадыр. Биз онун гүнәшләри, күләкләри, јағышлары ичәрисиндән кәчмишик, бизи онун нәфәси бәркитмишдир.

Nəslimizин гырылмаз силсилəsi онун гојнунда гүввət алыб гэлəчəјə јол ачмышдыр. Тарихимизин, əчдадымызын əмəллəri, арзулары, һəсрəтлəri бу торпагда һифз олунмушдыр. Онун һər дашы бизим үчүн мүгəддəs бир китабдыр. Бурада бешиклəримиз үзəринə кəјдə сүзэн гарталларын кəлгəsi дүшмүшдүр. О замандан хəјалымыз даима јүксəклərə доғру ганад чалмышдыр. Бурада аналарымызын лəјласы бизə сəадəт сарајлары тикмишдир. О гүндən гөнлүмүз вəтэн мəһəббəти илə долмушдыр.

Гүввəтимиз, үмидимиз, арзуларымыз бу мəһəббəтлə исинмишдир. Бу мəһəббəт аналарымызын илк өпүшүндən үрəјимизə ахмышдыр. Вəтэн əшги даима гəлбимиздə сөнмəз бир атəшдир. Бу əшгдən мəһрум үрəклər исə гаранлыг вə сојуг бир мəзар кимидир.

Тарих бизə тапданмыш вə асан бир јол гəстəрмəди. Биз бугүнкү сəадəтимизə чичəкли јолларда гəлип чыхмадыг. Биз вəтəни азад гəрмəк үчүн һеч бир фəдакарлыгдан чəкинмəдик.

Азад вə гəзəl вəтəнимиз!

Биз һəмишə дəјүшə һазыр бир əскər кими сəнин əмрини гəзлəјчəјик, гəлбимиздə даима сəнин сөнмəз мəһəббəтин, гəлəбəлəрдən гəлəбəлэрə доғру гедəчəјик.

Əнвэр Мəммəдханлы

VETEN

Biz onun gucağında göz açmışıg, o, bizim hamımızın anamızdır. Bize heyatdan giymetli ne varsa, burda yaranmışdır. Varlığımız ona bağlıdır. Babalarımız burada yaşamış, burada ömür sürmüşler, bu yurd onlardan bize yadigar galmışdır. Bu torpaglar esrler boyu xalgımızın alın teri ve ganı ile suvarılmışdır. O, bizim için mügeddesdir.

Biz gözümüzü heyata burada açmış, onun göyleri, ulduzları altında boy atmışg. O, bizim için doğmadır. Biz onun güneşleri, külekleri, yağışları içerisinde geçmişik, bizi onun nefesi berkitmişdir.

Neslimizin gırılmaz silsilesi onun goynunda güvvet alıb geleceye yol açmışdır. Tariximizin, ecdadımızın emelleri, arzuları, hesretleri bu torpagda hifz olunmuşdur. Onun her daşı bizim için mügeddes bir kitabdır. Burada bəşiklerimiz üzerine göyde süzen gartalların kölgesi düşmüşdür. O zamandan xeyalımız daima yüksəklərə doğru ganad çalmışdır. Burada analarımızın laylası bize seadet sarayları tikmişdir. O gündən gönlümüz veten mehebbeti ile dolmuşdur.

Güvvetimiz, ümidimiz, arzularımız bu mehebbetle isinmişdir. Bu mehebbet analarımızın ilk öpüşündən üreyimize axmışdır. Veten eşgi daime gelbimizde sönmez bir atəşdir. Bu eşgden mehrum ürekler ise gananlıg ve soyug bir mezar kimidir.

Tarix bize tapdanmış ve asan bir yol göstermedi. Biz bugünkü seadetimize çiçekli yollarda gelip çıxmadıg. Biz veteni azad görmək için һеч bir fedakarlıgдан чəкинmedik.

Azad ve gözel vetenimiz!

Biz һəмишə дəјүшə һазыр bir esker kimi senin emrini gözleyeceyik, gelbimizde daime senin sönmez mehebbetin, gelebelerden-gelebelere doğru gedəcəyik.

Enver Memmedxanlı

Metinde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

hamı: hepsi	layla: ninni
yaran-: meydana gelmek	tapdan-: ayakla düzlen-, çığnen-
külek: rüzgâr	asan: kolay
ganad çal-: kanat çırpmaq	hemişe: daime, her zaman

ЧОБАНЛА МОЛЛА

Бир чобан гојунларыны јајлаға гәтирмишди. Јајлағын јахынлығында бир кәнд вар иди. Чобан бир гечә бу кәнддә галыб, моллаја гонаг олду. О гүндән чобанла молла достлашдылар. Гүнләрин бир гүнү чобан моллаја деди:

–Молла, мән истәјирәм сәнә бир јахшылыг еләјим.

Молла деди:

–Аллаһ атана рәһмәт еләсин. Сәнин мәнә едәчәјин јахшылыг нә олса, мән әвәзиндә дуа еләрәм, Аллаһ сәни бағышлар, гүнаһларындан кечәр.

Молла, мәним гојунум чохду. Онларын жүзүнү сәнә тапшырыб гедәчәјәм. Јүз гојун бир ил сәндә әманәт галсын. Хәмин бир илин ичиндә гојунларын мәнфәәти сәнин олсун. Сүдүнү сағыб јејәрсән, артығыны сатарсан, јунуну да гырхарсан. Бу бир илдә нә гәдәр гојунларын баласы олса, о да сәнин. Ил башында гәлиб жүз гојунуму апарарам.

Молла чох шад олду. Чобан она жүз гојун вериб гетди.

Бәли, аз заманда молла гојунлардан кефи истәдијини кәсди, сатды. Ил башына бирчә гојун галды ки, ону да өз хәјәтиндә бағлады. Бир гүн моллаја хәбәр вердиләр ки чобан јајлаға гәлиб. Молла буну әшидән кими һаман галмыш бирчә гојуну да кәсди, дәрисини бир күнчә атды, әтини дә говуруб бардаглара төкдү.

Чобан гатырыны сүрүб молланын гапысына гәлди. Хәјәтдә гојунлары гөрмәјип фикирләшди ки, молла гојунлары чөлдә сахлајыр. Чобан гатыры хәјәтдә бағлады, отаға гирди, салам вериб әјләшди.

Молла арвадына деди:

–Гәт гоншудан бир каса гатыг ал гәтир, гонаг јесин.

Чобан тәәччүб еләди, фикирләшди ки, молла нијә гатығы гоншудан алып.

Чобан деди:

–Молла, гојунлары һарада сахлајырсан?

Молла чобанын лап јанында әјләшиб деди:

–Чобан гардаш, мән дејим сән һесабла. Сән мәнә жүз гојун вердин, дүздүрмү?

–Бәли, дүздү.

–Дејим, гулаг ас:

Отузуну вердим гәссаба,

Отузуну гәтирмә һесаба,

Отузу да гајадан учду,

Доггузу гарныма дүшдү,

Јердә галды бириси.

Чобан ачыглы-ачыглы деди:

–Һаны бириси?

Молла күнчдән дәрини гөтүрүб аралыға атды.

–Бу да онун дәриси. Гатыры да үстә гојачагсан. О да олачаг чобан һаггысы.

Чобан сүфрәдән гатыг касасыны гапды, молланын башына вуруб деди:

–Молла, сән хәрифләмисән ки!

Гатыг молланын башындан ахыб үзүнә төкүлдү.

Молла диз үстә әјләшди, әлләрини гөјә галдырыб деди:

–Әј пәрвәрдигара шүкүр олсун сәнә, өлмәдим галдым, или баша вурдум, аға илә һесаблашдым, үзү ағ чыхдым.

ÇOBANLA MOLLA

Bir çoban goyunlarını yaylağa getirmişdi. Yaylağın yakınlığında bir kend var idi. Çoban bir gece bu kende galib, mollaya gonag oldu. O günden çobanla molla dostlaşdılar. Günlerin bir günü çoban mollaya dedi:

-Molla, men isteyirem sene bir yaxşılıg éleyim.

Molla dédi:

-Allah atana rehmət élesin. Senin mene édeceyin yaxşılığ ne olsa, men evezinde dua élerem, Allah seni bağışlar, günahlarından kéçer.

Molla, benim goyunum çoxdu. Onların yüzünü sene tapşırıb gédeceyem. Yüz goyun bir il sende emanet galsın. Hemin bir ilin içinde goyunların menfeeti senin olsun. Südü-nü sağıb yéyersen, artığını satarsan, yununu da gırxarsan. Bu bir ilde ne geder goyunların balası olsa, o da senin. İl başında gelip yüz goyunumu apararam.

Molla çox şad oldu. Çoban ona yüz goyun vérib gétdi.

Beli, az zamanda molla goyunlardan kéfi istediğini kesdi, satdı. İl başına birce goyun galdı ki, onu da öz heyatında bağladı. Bir gün mollaya xeber vérdiler ki çoban yaylağa gelib. Molla bunu eşiden kimi haman galmış birce goyunu da kesdi, derisini bir күnce atdı, etini de govurub bardaqlara tökdü.

Çoban gatrını sürüb molların gapısına geldi. Heyatda goyunları görmeyib fikirleşdi ki, molla goyunları çölde saxlayır. Çoban gatrı heyatda bağladı, otağa girdi, salam vérib eyleşdi.

Molla arvadına dédi:

-Get gonşudan bir kasa gatıg al getir, gonag yésin.

Çoban teeccüb éledi, fikirleşdi ki, molla niye gatığı gonşudan alır.

Çoban dédi:

-Molla , goyunları harada saxlayırsan?

Molla çobanın lap yanında eyleşib dédi:

-Çoban gardaş, men déyim sen hésabla. Sen mene yüz goyun vérdin, düzdürmü?

-Beli, düzdü.

-Déyim, gulag as:

Otuzunu vérdim gessaba,

Otuzunu getirme hésaba,

Otuzu da gayadan uçdu,

Dogguzu garnıma düşdü,

Yérde galdı birisi.

Çoban acıglı-acıglı dédi:

-Hamı birisi?

Molla күncden derini götürüb aralığa atdı.

-Bu da onun derisi. Gatrı da üste goyacagsan. O da olacag çoban haggısı.

Çoban süfreden gatıg kasesini gapdı, molların başına vurub dédi:

-Molla, sen xeriflemisen ki!

Gatıg molların başından axıb üzüne töküldü.

Molla diz üste eyleşdi, ellerini göye galdırıb dédi:

-Ey perverdigara şükür olsun sene, ölmedim galdım, ili başa vurдум, ağa ile hésablaşdım, üzü ağ çıxdım.

Metinde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

kend: köy

vez: karşılık

tapşır-: havale etmek, emanet etmek

apar-: götürmek

birce: tek, bir, yalnız

heyet: bahçe avlusu; ahır

künc: köşe, bucak

bardag: testi

gatıg: yoğurt

götür-: kaldır-

kasa: kâse

xerifle-: bunamak

АНА ДИЛИ

Дил ачанда илк дэфэ “ана” сөjlәрик биз,

“Ана дили” адланыр бизим илк дәрслијимиз.

Илк маънымыз лајланы анамыз өз сүдијлә
 Ичирир руһумуза бу дилдә гилә-гилә.
 Бу дил - бизим руһумуз, эшгимиз, чанымыздыр,
 Бу дил - бирбиримизлә әди-пејманымыздыр.
 Бу дил - танытмыш бизә бу дүңјада һәр шеји
 Бу дил - әчдадымызын бизә гојуб гетдији
 Ән гыјмәтли мирасдыр, ону гөзләримиз тәк
 Горујуб, нәсилләрә биз дә һәдијјә верәк.
 Бизим уча дағларын сонсуз әзәмәтиндән,
 Јатағына сығмајан чајларын һиддәтиндән
 Бу торпағдан, бу јөрдән,
 Әлин бағрындан гопан јанығлы нәғмәләрдән.
 Гүлләрин рәнгләриндән, чичәкләрин ијиндән
 Мил дүзүнүн, Муғанын сонсуз гәнишлијиндән
 Ағ сачлы бабаларын ағлындан камалындан
 Дүшман үстүнә чуман о гыр атын налындан
 Гопан сәсдән јарандын.
 Сән һалгымын алдығы илк нәфәсдән јарандын.
 Ана дилим, сәндәдир һалгын ағлы, һикмәти,
 Әрәб оғлу Мәчнунун дәрди сәндә дил ачмыш,
 Үрәкләрә јол ачан Фүзулинин сән'әти,
 Әј дилим, гүдрәтинлә дүңјалара јол ачмыш.
 Сәндә мәним һалгымын гаһраманлығла долу
 Тариһи вәрағланыр.
 Сәндә нечә мин иллик мәним мәдәнијјәтим
 Шан-шөһрәтим сахланыр.
 Мәним адым санымсан,
 Намусум, вичданымсан!
 Милләтләрә, һалғлара һалгымызын адындан
 Мәһәббәт дастанлары јарадылды бу дилдә.
 Бу дил - танытмыш бизә бу дүңјада һәр шеји,
 Бу дил - әчдадымызын бизә гојуб гетдији
 Ән гыјмәтли мирасдыр, ону гөзләримиз тәк
 Горујуб, нәсилләрә биз дә һәдијјә верәк.
 Бәхтијар Ваһапзадә

ANA DİLİ

Dil açanda ilk defe "ana" söylerik biz,
 "Ana dili" adlanır bizim ilk dersliyimiz.
 İlk mahımız layları anamız öz südiyle
 İçirir ruhumuza bu dilde gile-gile.
 Bu dil - bizim ruhumuz, eşgimiz, canımızdır,
 Bu dil - birbirimizle ehdi-péymanımızdır.
 Bu dil - tanıtmiş bize bu dünyada her şeyi
 Bu dil - ecdadımızın bize goyub gétdiyi
 En gıymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
 Goruyub, nesillere biz de hediye vérek.
 Bizim uca dağların sonsuz ezemetinden,
 Yatağına sığmayan çayların hiddetinden

Bu torpağdan, bu yerden,
 Elin bağrından gopan yanıqlı neğmelerden.
 Güllerin renglerinden, çiçeklerin iyinden
 Mil düzünün, Muğanın sonsuz genişliyinden
 Ağ saçlı babaların ağından kamalından
 Düşman üstüne cuman o gır atın nalından
 Gopan sesden yarandın.
 Sen halgımın aldıǵı ilk nefesden yarandın.

Ana dilim, sendedir halgın aǵlı, hikmeti,
 Erebb oǵlu Mecnunun derdi sende dil açmış,
 Üreklere yol açan Füzulinin sen'eti,
 Ey dilim, güdretinle dünyalara yol açmış.
 Sende benim halgımın gahramanlığıla dolu
 Tarihi veraglanır.
 Sende néçe min illik benim medeniyyetim
 Şan-şöhretim saxlanır.
 Menim adım sanımsan,
 Namusum, vicdanımsan!
 Milletlere, halglara halgımızın adından
 Mehebbet dastanları yaradıldı bu dilde.
 Bu dil - tanıtmış bize bu dünyada her şeyi,
 Bu dil - ecdadımızın bize goyub gétidiyi
 En giymetli mirasdır, onu gözlerimiz tek
 Goruyub, nesillere biz de hediye vererek.

Bextiyar Vahapzade

ҮЗҮГАРА БАЧЫ

Ики бачы вар имиш. Бу бачылардан бири касыб, о бириси дөвләтли имиш. Касыб бачынын ики ушагы вар иди. Бунлар бир парча чөрәжә мөһтач имишләр. Чох вахт жемәжә һеч бир шејләри олмурмуш.

Гүнләрин бир гүнү касыб бачы ушагларыны да јанына алыб кедир дөвләтли бачысы килә, дејир бәлкә бир тикә чөрәкдән-заддан верди, өзүм һеч, ушаглар јејәр, агламазлар.

Бунлар дуруб кәлир дөвләтли бачысыкилә. Гапыја чатанда гөрүрләр ки, дөвләтли бачы сачда көмбә чөрәји биширир. Чөрәји сачдан чыхарыб јаныг-јунуғуну тәмизләјир. Касыб бачы гапыны дөјүр. Дөвләтли бачы сәс ешидиб, чөрәји бүкүб дзинин алтында кизләдир. Сонра онлары ичәри чағырыр. Касыб бачы ушагларыјла ичәри кечиб бир тәрәфдә отурурлар. Бир хејли кечир, исти чөрәк дөвләтли бачынын дзини јандырдыгча арвад јериндә о тәрәф бу тәрәфә гурчаланыр. Анчаг инсафа кәлиб чөрәкдән бир тикә дә бачысы ушагларына вермир. Касыб бачы ушагларыны да јанына салыб кор-пәшиман евләринә гајыдыр.

Вахт доланыр, вә'дә өтүр, бир күн кәлир ки бу касыб бачы кил дөвләтләнирләр. Дөвләтли бачы исә касыблашыр. Елә бир күнә дүшүр ки, жемәжә бир тикә чөрәк тапмыр. Ахырда элачы кәсилир, дејир, кедим бир бачымкилә, көрүм бәлкә жемәжә бир тикә чөрәк вәрди. Дуруб јаваш-јаваш келир бачысыкилә. Бачысынын ушаглары һәјәтдә ојнајырмышлар. Тез гачырлар аналарына хәбәрә ки, ана, халам бизә кәлир. О, дуруб бачысынын габағына чыхыр, ону евә кәтирир, тојуг кәсир, плов биширир, кәтирир гојур бачысынын габағына. Бачысы дојунча јејир. Кедәндә дә пловдан бир

бөжүк габ гојур дэсмалын арасына, үстүндә дә хәјли чөрәк. Евдә гүманы кәлән нә варса һамысындан јыр-јығыш едиб бачысына верир. Апарыб бачысыны јола салыр. Амма јолда өзүнү сахлаја билмир, бу сөзләри дејир:

Бахчада күлләр бачы,
Охур бүлбүлләр бачы,
Дизи көмбә јандырар,
Кедәр о күнләр бачы,
Кәләр бу күнләр бачы.
Бачысы хәчәләт чәкиб, нә ағ динир, нә гара, башыны ашағы салыб кедир.

ÜZÜGARA BACI

İki baci var imiş. Bu bacılardan biri kasıb, o birisi dövlətli imiş. Kasıb bacının iki uşağı var idi. Bunlar bir parça çöreye möhtac imişlər. Çox vaxt yémeye héc bir şeyleri olmurmuş.

Günlerin bir günü kasıb baci uşaqlarını da yanına alıb gédir dövlətli bacısıgile, déyir belke bir tike çörekden-zaddan vérdi, özüm héc, uşaqlar yéyer, ağlamazlar.

Bunlar durub gelir dövlətli bacısıgile. Gapiya çatanda görürler ki, dövlətli baci sacda kömbe çöreyi bişirir. Çöreyi sacdan çıxarıb yanıg-yunuğunu temizleyir. Kasıb baci gapını döyür. Dövlətli baci ses eşidib, çöreyi büküb dizinin altında gizledir. Sonra onları içəri çağırır. Kasıb baci uşaqlarıyla içəri kécib bir terefde oturlar. Bir xéyli kécir, isti çörek dövlətli bacının dizini yandırdıgça arvad yerinde o teref bu terefe guralanır. Ancag insaf gelib çörekden bir tike de bacısı uşaqlarına vérmir. Kasıb baci uşaqlarını da yanına salıb kor-peşiman évlerine gayıdır.

Vaxt dolanır, véde ötür, bir gün gelir ki bu kasıb bacıgil dövlətlənirler. Dövlətli baci ise kasıblaşır. Éle bir güne düşür ki, yémeye bir tike çörek tapmır. Axırda elacı kesilir, déyir, gédim bir bacımgile, görüm belke yémeye bir tike çörek verdi. Durub yavaş-yavaş gélib bacısıgile. Bacısının uşaqları heyetde oynayırmişlar. Téz qaçırılar analarına xebere ki, ana, xalam bize gelir. O, durub bacısının gabağına çıxır, onu éve getirir, toyug kesir, plov bişirir, getirir goyur bacısının gabağına. Bacısı doyunca yéyir. Gédende de plovdan bir böyük gab goyur desmalın arasına, üstünde de xéyli çörek. Évde gümanı gelen ne varsa hamısından yır-yığış édiб bacısına vérir. Aparıb bacısını yola salır. Amma yolda özünü saxlaya bilmir, bu sözləri déyir:

Бахчада güller baci,
Охур бүлбүллер baci,
Дизи көмбе yandırар,
Гéder o günler baci,
Geler bu günler baci.
Bacısı хecalet çekиб, ne ağ dinir, ne гара, başını ашаğı salıб gédir.

JAХШЫДЫ

Гүрбәт елдә бир бағ салдым,
Дедим гөнчә гүл јахшыды.
Дәрдими сөјләдим она,
Деди мәльәм дил јахшыды.

Чатанда јеткин јашыма,
Һәсрәт галдым сирдашыма.
Көр нәләр кәлди башыма,
Инди билдим ел јахшыды.

Ашыг Набат саз чалынча,
 Журдсуз-јувасыз галынча.
 Гүрбәт елдә хан олунча,
 Өз јериндә гул јахшыды.

YAXŞIDI

Gürbet élde bir bağ soldım,
 Dédim gönce gül yaxşidi.
 Derdimi söyledim ona,
 Dédi melhem dil yaxşidi.
 Çatanda yétkin yaşıma,
 Hesret galdım sirdaşıma.
 Gör neler geldi başıma,
 İndi bildim él yaxşidi.
 Aşig Nabat saz çalınca,
 Yurdsuz-yuvasız galınca.
 Gürbet élde xan olunca,
 Öz yérinde gul yaxşidi.

SIRA SİZDE

Aşağıda Latin alfabesiyle yazılmış olan dörtlükleri Kiril alfabesiyle yazınız ve Türkiye Türkçesine aktarınız.

Bayram olur, xına yaxır destine,
 Gül gönderir hemdemine, dostuna...
 Naşı tebib, gelme yaram üstüne,
 Özü gelsin, meni derde salan yar.

Yüz il kéçse, öz yarımдан dönmerem,
 İlgar vérdim, ilgarımı danmaram,
 Leblerinden emmeyince ganmaram,
 Êşg elinden saralıban solan yar!

Azerbaycan Latin Alfabetiyle Metin Örnekleri

DİLİMİZ

Baxaq dilimizə: neler görünür?
 Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür.
 Yazan düşünmədən yazsa da belə,
 Oxucu beş-on gün gərək düşünə
 Ki, anlasın, bu söz ərəbmi, farsımı?
 O ki qaldı məna... anlayan hanı.
 Çoxları anlamaz millətdən, aydın
 Birce parçasını şair yazanın.
 Gün oldu, şairlər göyə çıxdılar,
 Bu yazıq millətə ordan baxtılar.
 “Od” etmədi, yağdı “atəş” başına,
 “Siyah” qondardılar “qara” qaşına.
 Alımır “dil”leri, “zeban” verilir,
 İsmarlanıb “baran”, “yağmur” kəsilir.
 “Ağ”ları “beyaz”a, “sarı”sı “zərd”ə
 Döndü, can dayanmaz bu ağır dərdə.
 Dəyişdi hər şeyi, “bum” oldu “bayquş”,
 “Elbese” geyildi, “paltar” qaldı boş.

“Düzlüy”ün yerinde bir “istiqalet”
 Görerek, yeməli zənn etdi millət.
 Çalındı “qardaşı”, gəldi “bərədər”,
 “Bacı”nın yerində “həmşirə” gezer.
 Nədir bu qiyamət, nəişdəsiniz,
 Ey bizim qocaman ədiblərimiz?
 Yaxasından tutub bu “el oğlunu”
 Fars ilə ərəbin bir “həmvətən”i
 Şəklinə soxdunuz, baxınız sonra,
 Oxunacaq lənət belə yazana!
 Ehmed Cavad

ÇIRPINIRDIN, QARA DƏNİZ

Çırpınırdın, Qara dəniz,
 Baxıb Türkün bayrağına!
 “Ah” deyərdin, heç ölməzdim,
 Düşə bilsem ayağına!
 Ayrı düşmüş dost elinden,
 İller var ki, çarpar sinen!...
 Vəfaldır gəldi, gedən,
 Yol ver Türkün bayrağına!
 İnciler tək gəl yoluna,
 Sırmalar səp sağ, soluna!
 Fırtınalar dursun yana,
 Salam Türkün bayrağına!
 “Həmidiyyə” - o Türk qanı!
 Heç birinin bitmez şanı!
 “Kazbək” olsun ilk qurbanı!
 Heyran Türkün bayrağına!
 Dost elindən əsən yellər,
 Bana şeir, salam söylər!
 Olsun bizim bütün ellər
 Qurban Türkün bayrağına!
 Yol ver Türkün bayrağına!...

MÜQƏDDƏS İXTİLAL

Qaranlıqda gözlərim dikilmiş üfüqlərə,
 Bir fırtına səsi var, buludlar göydə dal-dal,
 Açmış Doğu bağırını sökecek şəfəqlərə,
 Qor, ey dəli fırtına, rişəni könlüme sal,
 İxtilal isteyirəm, müqəddəs bir ixtilal...
 Doğan günəşlə qopsun bir axın vəlvələsi,
 Görünsün qan köpüklü qasırganın yeləsi,
 Bitsin əsir türklüyün, bitsin artıq çiləsi,
 Nə zəncirli bir Qafqas nə qan qusan bir Ural,
 İxtilal isteyirəm, müqəddəs bir ixtilal...
 Sovursun ümmanlara gövde, bacaq, bilek, baş,
 Yərə girsin Kremlin, qalmasın daş üstde daş,
 Hürr insanlıq uğrunda başlasın qəti savaş,
 Vaxt gəlmişdir, ey zaman, bir ölüm şerqisi çal,
 İxtilal isteyirəm, müqəddəs bir ixtilal...

Kendimizi Sıyalım

1. Azerbaycan Türkçesi Kiril alfabesinde bulunan “B, Д, Ы, Ф” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. B, D, L, T
 - b. V, T, U, C
 - c. V, D, I, F
 - d. D, V, F, I
 - e. B, F, Z, Ü
2. “Дөрд бир яным гаранлыгды, адады” cümlesinin Latin alfabesi karşılığı aşağıdaki cümlelerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Derd bir canım garantıydı, ayadı
 - b. Dörd bir yanım garantıydı, adadı
 - c. Dörd bir ganım baranlıgdy, adadı
 - d. Dört bir yanım karanlıktı, adadı
 - e. Dörd bir cahım gapanlıydı, adadı
3. Kiril harfleriyle verilen “Күн олду, шаирләр көжө чыхдылар” ifadesinin Azerbaycan Latin alfabesindeki yazımı aşağıdaki cümlelerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Kün oldu şairlәр göçe çıxdılar
 - b. Gün oldu, şairler göğә çıxdılar
 - c. Gün oldu, şairlәр göyә çıxdılar
 - d. Gün oldu, şairler göкә çıkdılar
 - e. Kün oldu şairler gece çıxdılar
4. ‘Yangından xeber tutanlar haray salıb hamını kömeye çağırırлар.’ cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Yangını haber alanlar haraya gidip herkesi yardıma çağırıyorlar.
 - b. Yangın haberini alanlar her ay köylere haber salıyorlar.
 - c. Yangını haber verenler herkesi köy meydanına çağırıyorlar.
 - d. Yangını haber alanlar feryat edip herkesi yardıma çağırıyorlar.
 - e. Yangın haberini alanlar saraya gidip herkesi yardıma çağırırлар.
5. ‘Men onu axtardım boranda, garda cümlesinde axtardım.’ ifadesinin anlamı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. aradım
 - b. aktardım
 - c. kaybettim
 - d. buldum
 - e. değiştirdim
6. ‘Adamlardan biri serçeden soruşur.’ cümlesinin yüklemi aşağıdaki eklerden hangisini almıştır?
 - a. Öğrenilen geçmiş zaman
 - b. Gelecek zaman
 - c. Emir kipi
 - d. Geniş zaman
 - e. Şimdiki zaman
7. *taşır-* fiilinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Abartmak
 - b. Çalmak
 - c. Hapşürmak
 - d. Havale etmek
 - e. Taşürmak
8. ‘Il başında gelip yüz goyunumu apararam.’ cümlesinin yüklemine hangi ekler bulunmaktadır?
 - a. Şimdiki zaman, birinci tekil kişi
 - b. Geniş zaman, birinci tekil kişi
 - c. Gereklilik kipi, birinci çoğul kişi
 - d. Gelecek zaman, ikinci tekil kişi
 - e. Şart kipi, birinci tekil kişi
9. ‘Bir mene söyleyin, gördünüz harda’ ifadesinde harda kelimesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. nerede
 - b. karda
 - c. burada
 - d. orada
 - e. karşıda
10. ‘Biz bugünkü seadetimize çiçekli yollarda gelip çıxmadıg’ cümlesinde aşağıdaki eklerden hangisi **yoktur**?
 - a. Yönelme hâl eki
 - b. Aitlik eki
 - c. Bulunma hâl eki
 - d. Zarf-fiil eki
 - e. Sıfat-fiil eki

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Alfabe ve Metin Örnekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Aşığ Elesger’in “Yaslı-Yaralı” adlı şiirinin aşağıda yer alan bölümünün Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Kamil ovçu ölmeyince usanmaz
Elden goymaz béle serxoş maralı.
Éşg oduna yanan aşkara yanmaz,
Pünhan-pünhan benim kimi saralı.
Jolunda kéçmişem şirin canımdan,
Öldürseler gorxum yoxdu ganımdan.
Terk oldum vetenden, xanımanımdan,
İnsaf deyil, gezme menden aralı.

Sıra Sizde 2

Dörtlüklerin Kiril alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Байрам олур, хына јахыр дэстинэ,
Күл көндэрир һәмдэминэ, достуна...
Нашы тэбиб, кэлмэ јарам үстүнэ,
Өзү гэлсин, мәни дэрдэ салан јар.
Јүз ил кечсэ, өз јарымдан дөнмэрэм,
Илгар вердим, илгарымы данмарам,
Лэблэриндэн эммэјинчэ ганмарам,
Ешг элиндэн саралыбан солан јар!

Dörtlüklerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Bayram olur, kına yakar eline,
Gül gönderir, arkadaşına, dostuna,
Çömez tabip, gelme yarımın üstüne,
Kendi gelsin, beni derde salan yar.
Yüz yıl geçse, öz yarımından dönmem,
Ant içtim, sözümünden vazgeçmem,
Dudaklarından emmeyince kanmam,
Aşk elinden sararak solan yar!

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, MEB Yay., İstanbul.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Caferoğlu, A. - Akpınar Y. (1998). "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı", *TDEK*, C. 4, Ankara, s. 135-158.
- Cemşidov, Ş. "Azerbaycan' Sözü'nün Menşe ve Mânâsı Hakkında" (Akt. Metin Karaörs), *Türk Kültürü*, S. 370, Y. XXXII, s. 113-119.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Dönmez, Y. (1997). Türk Dünyası Coğrafyasına Bir Bakış, *Yeni Türkiye Dergisi*, Türk Dünyası Özel Sayısı I, S. 15, s. 60-72.
- Ehmedov, B. A. - Axundov, A. A. (1990). *Azerbaycan Dili 6-7*, Maarif Neşriyatı, Bakı.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Ercilasun, A. B. (1996). "Batı Türkçesinin Doğuşu", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*, TDK Yay., Ankara, s. 39-45
- Ergin, M. (1981). *Azeri Türkçesi*, Ebru Yay., İstanbul.
- Hacaloğlu, R. A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*, Ankara.
- Hüseyinzade, M. (1973). *Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya)*, Bakı.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kartalhoğlu Y.- Yıldırım, H. (2007). "Azerbaycan Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 171-230.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Memmedov, N. (1971). *Azerbaycan Dilçiliyinin Nezeri Esasları*, Bakü.
- Oruç B. (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*, İ. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Rüstemov R. E.-Budagova, Z. İ. (1960), *Azerbaycan Dilinin Grammatikası (Morfologiya)*, Baku.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

5

Amaçlarımız

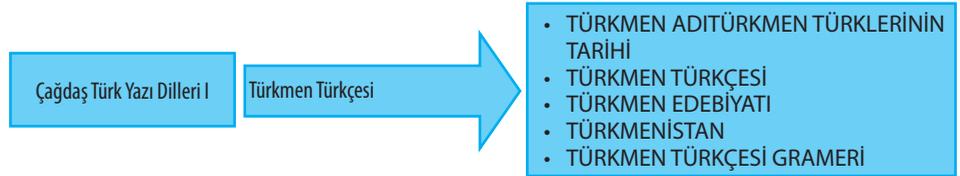
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkmen adını açıklayabilecek,
- Türkmen Türklerinin tarihini açıklayabilecek,
- Türkmen Türkçesini tanımlayabilecek,
- Türkmen edebiyatını açıklayabilecek,
- Türkmenistanın yerini belirleyebilecek,
- Türkmen Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türkmen Adı
- Türkmen Tarihi
- Türkmen Türkçesi
- Türkmenistan
- Türkmen Türkçesi Grameri
- Ses Bilgisi
- Şekil Bilgisi
- Kelime Türleri

İçindekiler

Türkmen Türkçesi

TÜRKMEN ADI

Türkmen adının yapısı ve kökeni konusunda çeşitli görüşler vardır. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Jean Deny Armağanı'nda yer alan "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti" adlı yazısında bu görüşleri geniş olarak ele almış ve meseleyi bir sonuca bağlamaya çalışmıştır. Kafesoğlu'nun makalesi esas olmak üzere, söz konusu edilen Türkmen adıyla ilgili görüşler şunlardır:

Türkmen kelimesi ilk olarak XI. asrın Türk asıllı müellifi Kâşgârlı Mahmûd'un büyük sözlüğü Divânü Lügâti't-Türk'te kullanılmıştır. Farslar ve Tâcıklar tarafından bazı Oğuz grupları için kullanıldığı belirtilen bu ad, Kâşgârlı'dan başka, Reşidüddin tarafından *Câmiü't-Tevârih* ve Ebulgâzi Bahâdır Han tarafından da *Şecere-i Terakime* adlı eserde söz konusu edilmektedir. Kâşgârlıya göre Türkmen adı, Türk kelimesine Farsça "mânend" (benzer, gibi) kelimesinin getirilmesiyle oluşmuştur. Dolayısıyla Türkmânend (Türke benzer) sözünden Türkmen şekline dönüşmüştür. Kâşgârlı'nın "Makedonyalı İskender Asya içlerine ilerlerken Balasagun'da oturan Türk kagan doğuya çekilir. Orada daha sonra Oğuz boylarını oluşturacak 22 kişi kalır. Az sonra bunlara iki kişi daha katılır. Bunlar büyük İskenderin karşısına götürülür. İskender üzerlerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiyi görünce Farsça olarak Türk'e benzer anlamında 'Türkmânend' der. Türkmen adı buradan kalır" şeklindeki rivayete dayanarak naklettiği bu görüş, konunun uzmanları arasında pek fazla kabul görmemektedir. Aynı şekilde A. Vambery'nin, Türk men (ben) "Türküm" şeklindeki izah tarzı da çok fazla taraftar bulan bir görüş değildir.

Akka piskoposu J. V. Ariac'a göre, kelime, Türk ile Kuman sözlerinin birleşmesinden doğmuştur. Oskar Hanser de Türkmen kelimesinin genellikle "Türk" ve "Koman" kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğinin düşünüldüğünü belirtmektedir. Kafesoğlu'na göre bu isim bir yakıştırma değildir. Kelimenin bir de Türk+iman olarak anlamlandırılması vardır. Türklerden İslamiyeti kabul eden kütlelere böyle ad verildiği esasına dayanan *Türkiman* rivayeti Bedreddin Aynî (İkdü'l-Cümân) tarafından bildirilmekte ve Neşrî (Cihânnümâ) ile İbn Kesîr taraflarından da nakledilmektedir. Son devir müelliflerinden Hüseyin Hüsameddin'e göre, *men* Türkçe büyüklük eki olup, Türkmen "büyük Türk" demektir. Necib Asım'a göre, kelime, Türk ile adam manasına gelen man'dan oluşmuştur ve "Türk eri" tabirinin tercümesidir. Saim Ali Dilemre de Asurca "tüccar" demek olan *tuggar* kelimesini Türk ile münasebete getirerek Türkmen'in "ticaret adamı, kervan adamı" olabileceğini söyler. Ama, bu görüş oldukça zayıftır.

Macar Türkolog Vambery'e göre, kelime Türk ile -men'den oluşmuştur ve "Türklük, Türkler" demektir, zira *men* Türkçede toplayıcı isimler yapan bir ektir. Ünlü Türkolog J.

Deny ise, Türk kelimesine -men ekinin gelmesiyle oluştuğunu söyler. “-men, -man” eki üzerine geldiği kelimeye “büyüklük, üstünlük, fazlalık” anlamları katar. Deny’ye göre Türkmen kelimesi de “koyu Türk, saf kan Türk” anlamlarına gelmektedir. Türkçede buna benzer “kocaman”, “karaman”, “şişman” gibi kelimelerin yapısıyla aynıdır ve ek, üzerine geldiği bu kelimelere üstünlük, fazlalık anlamları katmaktadır. J. Deny’nin bu görüşü ilim alanında en fazla rağbet edilen görüştür. Kafesoğlu’nun da katıldığı bu görüşü, ünlü Türkologlardan G. Nemeth, V. Minorsky, G. Moravcsik ve O. Pritsak, Ligeti, J. Deny, A. Vambery, Z. Kakuk da desteklemişlerdir.

Azerbaycan dilcilerinden P. Azimov, K. Sarıyev ve F. R. Zeynelov ise bu adın henüz tam olarak açıklanamadığı görüşündedirler.

TÜRKMEN TÜRKLERİNİN TARİHİ

Türkmenler Oğuz kökenlidir. Diğer Oğuz boyları XI. yüzyılda batıya göç ederken, Türkmenler doğuda kalmıştır. Oğuzların büyük çoğunluğu X. yüzyılda İslamiyeti kabul edince, Müslüman olmayan Oğuzlara Türkmen adını vermişlerdir. Böylece Türkmen adı, Oğuzlarla birlikte anılmıştır. Türkmenler bir süre Mangışlak, Maverâünnehir ve Horasan’da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Horasan ve Afganistan’ın kuzey kesimlerinde yaşayan Türkmenler, bir müddet sonra Afganistan ve Güney İran’ı denetiminde tutan Gazne Türk Devleti ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Gaznelilerin idaresine girmeyi reddeden Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin önderliğinde 1040 yılında Gazne ordusunu yenerek bugünkü Azerbaycan ve Anadolu bölgelerini kendilerine yurt edinmişler ve kurdukları devlete Selçuklu Devleti adını vermişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti, doğuda Amu-Derya’dan, batıda Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmış ve büyük bir devlet haline gelmiştir. Ne var ki, Selçuklu hükümdarlarını batı cephesinde Bizanslar ve Haçlılar devamlı meşgul ettikleri için, Türkmenlerin eski vatanı olan bugünkü Türkmenistan’a fazla ilgi gösterememişlerdir. Bu ilgisizlikten dolayı, Türkmen boylarının bir kısmı Selçuklu hükümdarı Sultan Sançar’a karşı ayaklanmışlardır. Bu karışıklığı takiben gelen Moğol istilası Selçuklu devletinin ve Türkmen Türklerinin kaderini değiştirmiş; Türkmen boylarının bir kısmı Maverâünnehir, Horasan ve Mangışlak’a kadar uzanan bölgede kalırken, diğer Türkmen boyları Anadolu’ya ve Azerbaycan’a yerleşmişlerdir. Bu olaydan sonra Türkmenistan’da kalan Türkmenler ile Anadolu’ya ve Azerbaycan’a gelen Türkmenlerin tarih ve kaderleri ayrı bir seyir takip etmiştir.

Maverâünnehir ve Horasan’da kalan Türkmenler, önce Moğol daha sonra da Timurlular hâkimiyetine girmişlerdir. Mangışlak bölgesindeki Türkmenler, 17.yüzyılın ortalarına kadar müstakil bir hayat sürmüşlerdir. Ancak, 1693-1700 yıllarında Kalmukların saldırısına uğramışlardır. Türkmen boyları bir müddet Hive Hanlığına bağlı kalmış, daha sonra da Afşar Türkmen boylarından Nâdir Kulu Han (Nâdir Şah) hâkimiyetine girmişlerdir. İran ve Hivelilerin baskılarına maruz kalan Türkmenler, 1835’ten itibaren Merv bölgesine doğru çekilirler. Uzun süre Hiveliler ve İranlılarla mücadele eden Türkmenler, 1855’te Hive ordusunu, ardından da 1860’ta İran ordusunu yenerek Kuşid Han yönetiminde bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

1860 ile 1873 yılları arasında nispeten rahat bir hayat süren Türkmen Türkleri, 1873 yılından itibaren Rus saldırılarına maruz kalmış ve uzun mücadeleler sonucunda 1884 yılında Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu saldırılar esnasında Ruslar büyük katliamlar yapmışlardır. Rus istilasından kaçan bazı Türkmenler İran ve Afganistan’a sığınmışlardır.

Türkmen Türklerinin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi yıllarca devam etmiştir. 1916 yılında Türkistan Türkleri, milli bir ayaklanma başlatmış, ancak bundan da kesin bir sonuç alınamamıştır. Mücadele Bolşevik ihtilalinden sonra da devam etmiştir. 1917’den

itibaren Sovyetlerin idaresinde kalan Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Türkmen Türkleri bugün *Çavdar, İmrili, Yomut, Göklen, Teke, Sarık, Salur* ve *Ersarı* gibi başlıca yedi boydan oluşmaktadır. Bu boylar da kendi arasında çeşitli oymaklara ayrılmaktadır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu şivelerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur. Ayrıca, Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır: Mesela, Oğuz grubu lehçelerinde görülen b- > v- değişmesi, Türkmen Türkçesinde olmayıp b'ler korunmuştur. (bol- "ol-"; bar "var" vs.). Türkmen Türkçesinin en önemli özelliklerinden birisi de aslı uzun ünlüleri korumuş olmasıdır.

Türkmen Türkçesiyle yazılmış en eski metinlerin, Ahmed Yesevî'nin şiirleri ve Ali'nin Kısası-i Yüsuf'u olduğu iddia edilirse de, aslında bunlar Türk dilinin müşterek dönemine ait eserlerdir. Türkmen Türkçesi ise asıl eserlerini XVIII. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin söz varlığının temelini Türkçe sözler oluşturur. Tarihî seyri içerisinde Moğolca, Farsça, Arapça ve Rusçadan kelimeler almıştır. Alıntı kelimeler genellikle Türkmen Türkçesinin ses ve dilbilgisi kurallarına uymaktadır. Son dönemlerde ise Türkmen Türkçesi kendi imkânları ile kelime üretmeye başlamıştır.

Türkmen Türkçesinin birçok ağzı vardır. Bu, uzun bir süre ortak bir yazı dilinin kullanılmaması ve değişik alanlara dağılmış olmalarından kaynaklanan bir durumdur. Şu anda Türkmenistan'da kullanılan yazı dili, 1925'ten beri 'Türkmen-Yomut' ağzına dayanmaktadır. Türkmen Türkleri de, diğer Türk boyları gibi önce Arap, 1927-28 yıllarından itibaren Latin, 1937 yılından sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır. Son yıllarda görülen genel eğilim doğrultusunda, Türkmen-Kiril alfabesinin değiştirilmesi veya tamamen terk edilmesiyle ilgili tartışmalar, 1990'lı yıllarda başlamış ve 12 Nisan 1993'te Türkmenistan Cumhuriyeti, Latin alfabesine geçiş kanununu onaylamıştır. Yeni Türkmen alfabesinde 30 harf bulunmaktadır. 1993'te kabul edilen bu alfabe 1999 yılında bazı değişikliklerle yeniden düzenlenmiştir. Ancak bu alfabe, daha önce belirlenen 34 harfli ortak Türk alfabesinden bazı farklılıklar taşımaktadır.

TÜRKMEN EDEBİYATI

Türkmen Türklerinin çok zengin folkloru ve edebiyatı vardır. XVIII. yüzyıla kadar Türkmen edebiyatı daha çok sözlü edebiyata, dolayısıyla halk edebiyatına dayanır. Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Tahir ile Zühre, Aslı ile Kerem gibi halk hikâyeleri her zaman, her devirde halk arasında yayılmıştır. Özellikle 'Koroğlu' destanı ve 'Şahsenem ile Garip' hikâyesi Türkmen Türkleri arasında çok sevilen özel bir yere sahip olan hikâyelerdir. Ayrıca halk edebiyatının diğer türlerinden destan, fıkra, masal, türkü, mani, ninni, atasözü ve bilmece gibi türleri de oldukça canlıdır.

Türkmen Türkleri, klasik edebiyatlarını Hoca Ahmed Yesevî ile başlatırlar. Kısası-i Yüsuf şairi Ali (XIII. yüzyıl) ve Bennâî (XV. yüzyıl) ile sürdürülen bu edebiyat asıl eserlerini XVIII. yüzyıldan itibaren verir. Türkmen Türkçesi, *Mahtımgulu* (1730-1780)'nın şiirleri ile bir yazı dili hâline gelir. Klasik edebiyat geleneğinden gelen Mahtımgulu, Çağatay Türkçesini çok iyi bilmesine rağmen, yerel Türkmen ağzını kullanarak yazı dili hâline gelmesini sağlamıştır. Şiirlerinde halk şiiri geleneklerine ve Türkmen halk kültürüne de geniş yer ayırmış, sözü veciz kullanma, atasözlerine yer verme gibi hususlarda büyük başarı göstermiştir. Mahtımgulu'dan sonra *Seydi, Gurbandurdi Zelili, Mollanepes, Talibi, Miskin Kılıç* gibi şair ve yazarlar oldukça ünlüdür.

Bolşevik ihtilalinden sonra Komünistlerin yönetime gelmesiyle Türkmen edebiyatı yeni bir çehre kazanmıştır. Bu dönemden itibaren edebiyat, siyasi şartlara göre şekillenmeye başlamıştır. XX. yüzyıl Türkmen edebiyatını, iki bölüme ayırmak mümkündür.

XX. Yüzyılın Başlarında Türkmen Edebiyatı

XX. yüzyıl büyük sarsıntıların asrıdır. Bu yüzyılda meydana gelen gelişmeler, önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak kadar farklı cereyan etmiştir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türkmenistan'ın Rusya'nın egemenliğine girmesi; siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel alanlarda olduğu gibi edebiyat alanında da Rus etkisinin yaşandığı bir dönemdir. Buna rağmen bu dönemin bazı eserlerinde, Türk topluluklarına baskı yapıldığı, savaşın içerisine çekilmeye çalışıldığı ifade edilmiş, Rus çarlığının izlediği yanlış politikaya karşı duyulan memnuniyetsizlik dile getirilmiştir. *Durdu Gılıç*, *Mollamurt*, *Muhammetguli Atabayev*, *Körmolla*, *Gurban* gibi şair ve yazarlar bu dönemin önemli şahsiyetleridir.

Sovyet Devri Edebiyatı

I. 1920'li Yılların Edebiyatı

Bu dönemde savaşlar, iç çekişmeler ve istilaların yaygınlaşmasıyla çok sayıda insan ölür. Nihayet Türkmenistan'la birlikte Rusya'nın tesiri altındaki diğer ülkelerde de Sovyetler egemen olur ve bu dönemde edebiyata siyaset bulaşır.

Her türlü tartışma ve baskılara rağmen halkın hayatı, edebî eserlerde gerçekçi bir şekilde yansıtılmaya çalışılır. Yirmili yılların edebiyatında, özellikle tiyatro türünde, tarihî temaya eğilim artar. O devir tiyatro eserlerinde tarih basit bir fon olarak ele alınmış, kahramanların tip özelliklerine değil de karışıkları olaylara önem verilmiştir. Nesir türü gelişmiş, özellikle hikâye türü ön plana çıkmıştır. Ancak bu devirde şiir, diğer türlerin önündedir.

II. 1930 - 1945 Yılları Arası Edebiyatı

Bu dönemde de edebiyatı, siyasi baskılar ve zulüm yönlendirmiştir. *Abdülhekim Gulmuhammedov*, *Oraz Vepayev*, *Oraz Taçnazarov*, *Hocanepes Çarıyev*'in öldürülmesi; *Berdi Kerbabayev*, *Garaca Burunov*, *Şalı Kelikov*, *Ruhı Ahyev* ve *Hıdır Deryayev*'in tutuklanması, edebiyatın gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu ağır şartlara rağmen edebiyat gelişir. Otuzlu yılların edebiyatında da şiirin üstünlüğü devam eder. Kısa ve uzun hikâye türü gelişir ve birçok roman yazılır. Hikâye ve romanlarda daha çok kolhoz ve köy hayatı temaları büyük bir yer tutar. Tiyatro eserleri bol miktarda yazılır. Bu döneme denk gelen II. Dünya Savaşı edebî açıdan bir yıkım olur. *Nurmirat Sarihanov*, *Amandurdı Alamuşov*, *Ahmet Ahundov Girgenli*, *Şanlı Kekilov* ve *Ata Niya-zov* gibi birçok ünlü şair ve yazar savaşta yok olur.

III. 1945-1960 Yılları Arası Edebiyatı

Savaştan sonraki bu dönemde ekonomiyi canlandırıp geliştirme ve barışı pekiştirme gibi temalar çokça işlenir. Barış propagandası yazarların omuzlarına yüklendiği için eserlerde yapmacıklık ve kuruluk görülür. Şiirlerde de aşırı övgü ve her şeyi pürüzsüz gösterme eğilimi vardır. Bütün bunlara rağmen ellili yılların ortalarında şair ve yazarlar olaylara cesaretle yaklaşmaya başlarlar. *Ata Govşudov*, *Berdi Karbabayev*, *Güseyin Muhtarov* dönemin önemli kalemleridir.

IV. 1960-1990 Yılları Arası Edebiyatı

Baskının azaldığı ve bağımsızlık düşüncelerinin hız kazanmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönem eserlerinde genellemelerden ziyade ayrıntılara inilir. Özellikle savaş konusuna ağırlık verilerek kahramanlık teması işlenir. Mevcut düzen ve önceki dönemler artık yavaş yavaş eleştirilmeye başlanır. Altmışlı yıllardan başlayarak hiciv türü canlanır. Bu alanda özellikle *Berdi Gulov*, *Taçmammet Cürdekov* ve *Gurbangılıç Hıdrov* gibi kimseler önemlidir.

Bu dönemin roman ve hikâyelerinde tarihi tema genişçe işlenir. Başta *Beki Seytekov* olmak üzere, *Berdi Soltanniyazov*, *Narıman Cumayev*, *Nurberdi Pamma*, *Yazmırat Mammediyev*, *Berdi Karbabayev*, *Tirkeş Cumageldiyev* dönemin ünlü roman ve hikâyecileridir. Aynı zamanda romancı da olan *Ata Atacanov* dönemin en ünlü şairidir. “Alma Yene Güller (Elma Yine Çiçek Açıyor), Türkmenistan’ın Baharı, Aman Okuva Gıdyer, İki Poema, Lirik” adlı eserlerinde sevgiyi taze duygularla yoğurur. 30 civarında eseri yayınlanan şair, daha çok lirik şiirleriyle tanınmıştır. Hece ölçüsüyle birlikte serbest şiir tarzını da kullanmış, ancak bütün eserlerinde ahenge büyük değer vermiştir. Manzum hikâyelerinde sosyal konuları, tiyatrolarında ise günlük konuları işlemiştir. *Ata Atacanov*dan sonra *Durdi Haldurdi*, *Gara Seyitliyev*, *Mammet Seyidov*, *Kerim Gurbannepesov*, *Berdinazar Hudaynarov* ve *Allaberdi Hayıdov* dönemin önemli şairleridir.

V. Bağımsızlık Devri Edebiyatı

27 Ekim 1991’de Türkmenistan’ın bağımsızlığını ilan etmesiyle başlayan devirdir. Bu dönem edebiyatı, bağımsızlık ve millî uyanış edebiyatı olarak adlandırılabilir. Bu devrin şiirlerinde bağımsızlık ve millî gurur gibi konular önemli bir yer tutar.

Nesir türündeki eserlerde ahlakî meseleler ideolojik baskıdan uzak olarak işlenmektedir. Ayrıca millî tarihe yönelim oldukça güçlüdür. *Kakacan Aşırov*’un “Deli Dumrul, Oğuz Oynı (Oğuz Oyunu) ve Oğuz Han” adlı piyesleri bunun güzel örnekleridir. *Övezdurdi Nepesov* bu dönemin ünlü romancısıdır. *Muhammetnur Gurbangılıcov*, *Oraz Akmammedov*, *Aşır Mamiliyev*, *Beği Suhanov*, *Annaberdi Ağabayev*, *Ahmet Gurbannepesov*, *Berdi Basımov* ve *Çorı Gulleyev* önemli tiyatro yazarlarıdır.

Kayum Tañrığuliyev, *Nurı Bayramov*, *Arı Baymuradov*, *Recepıurat Durdiyev*, *Ağageldi Allanazarov*, *Kasım Nurhadov* ve *Hemra Şirov* gibi yazarlar çocuk psikolojisinden yararlanarak yazdıkları eserlerle, çocuk edebiyatının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.

TÜRKMENİSTAN

Sovyetler Birliği’nden ayrılan beş bağımsız Türk cumhuriyetinden biri olan Türkmenistan, 36-43 kuzey enlemleri ile 53-66 doğu boylamları arasında yer alır. Başkenti Aşkabat’tır. Türkmenistan’ın toplam yüz ölçümü 488.100 km²’dir. Batısında Hazar Denizi, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Karakalpakistan, kuzeydoğusunda ise Özbekistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Ülkenin güneyde İran, güneydoğuda Afganistan ile sınırı bulunmaktadır. Komşuları ile olan toplam sınırının uzunluğu 3763 km’dir.

Türkiye ile yaklaşık aynı enlemler arasında yer alan Türkmenistan topoğrafik olarak daha çukur bir arazi üzerinde yer almaktadır. Ülkenin güney kesimindeki ve ülke topraklarının ancak % 5’lik bir bölümünü oluşturan Kopet (2942 m) ve Kuzintav (3139) dağları bir yana bırakılırsa, Türkmenistan topraklarının geri kalan kısmı, (% 95’i) deniz seviyesinden yüksekliği 150-300 m arasında değişen düzlüklerden oluşur. Ülke topraklarının yaklaşık 4/5’ini (350.000 km²) dünyanın büyük çöllerinden biri olan Karakum çölü oluşturur.

Türkmenistan, Asya’nın iç kesimlerinde bulunduğu için tam bir kara iklimine sahiptir. Yazları sıcak ve kurak; kışları ise soğuktur. Yazın en yüksek sıcaklık +40 derecenin üzerinde, kışın ise en düşük sıcaklık -8 ile -21 derece arasındadır. İklim özelliklerinden dolayı oldukça az yağış alır. Yağış azlığı sebebiyle ülkedeki akarsuların sayısı oldukça azdır. Ülkenin önemli akarsuları Amuderya (Ceyhun), Murgap, Tecen, Etrek’tir. Ayrıca Karakum sulama kanalı da, ülke topraklarının sulanmasında önemli rol oynar. Türkmenistan’ın doğal bitki örtüsünü, kısa boylu otlar ile odunsu çalılardan oluşan çöl bitkileri oluşturmaktadır.

Ülke; Ahal, Balkan, Daşhovuz, Levap ve Marı (Merv) olmak üzere beş eyalete bölünmüş durumdadır. Önemli şehirleri arasında Marı (Merv), Türkmenbaşı, Nebitdağ, Çardcev, Daşhovuz ve Kerki bulunmaktadır. 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini sağlamış, 27 Ekim 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir. Resmî dil Türkmen Türkçesi olup 24. 5. 1990’da resmî dil olmuştur.

Ses Olayları Sonucunda Oluşan Uzunluklar

a. +A Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Yönelme hâli eki ünlü ile biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsü ile birleşerek uzar: çagaa (<çaga+a) “çağaya”, depee (<depe+e) “tepeye”, dünnyaa (<dünya+a) “dünyaya”, galaa (<gala+a) “kaleye”.

Sonunda dar ünlü (ı, i, u, ü) bulunan kelimelere -a, -e eklenirken -aa, -ee uzun ünlüleri ortaya çıkar: kiçee (<kiçi+e) “küçüğe”, işçee (<işçi+e) “işçiye”, gapaa (<gapı+a) “kapiya”.

b. +dA Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Bulunma hâli eki +dA'nın üzerine +kI eki geldiğinde hâl ekinin ünlüsü uzar: elindäki (<elinde+ki), içindäki (<içinde+ki), ortadaaki (<ortada+ki), yaşındaaki (<yaşında+ki).

c. +nI Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Belirtme hâli eki +nI ünlü ile biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsü uzar: babaanı (babayı), geç iini (keçiyi), çagaanı (çağayı), kölegäni (gölgeyi).

d. +(n)İn Ekiyle Oluşan Uzunluklar

İlgi hâli eki +(n)İn ünlü ile biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsü uzar: ayağın (ayağının), nämäni (neyin), düyäni (devenin), yerkümäni (yeryüzünün).

İlgi hâli eki ünlü ile biten kelimeler üzerinde bazen sadece “+ñ” biçiminde kullanılır. Ekin bu şekilde kullanılışı esnasında kendisinden önceki ünlü uzar: garrıı (garrı+nıñ) “yaşlının”, pukarañ (pukara+nıñ) “fukaranın”, kişiiñ (kişinin) “kişinin”.

e. -An, -Ar Ekleriyle Oluşan Uzunluklar

Bu sıfat-fiil ve geniş zaman eki, ünlü ile biten fiillerin üzerine geldiğinde, ekin ünlüsü kelimenin son ünlüsü ile birleşerek uzar: gözlään (gözle-en) “gözleyen”, okaan (oku-an) “okuyan”, yaşaan (yaşa-an) “yaşayan; işleer (işle-er) “işler”, güpleer (güple-er) “gürler”, meleer (mele-er) “meler”.

f. -(I)p Ekiyle Oluşan Uzunluklar

-(I)p zarf-fiil eki ünlü ile biten fiillerin üzerine geldiğinde ünlü karşılaşması sonucu, son hecenin ünlüsü uzar: okaap (oku-ıp) “okuyup”, taşlaap (taşla-ıp) “atıp”, garaap (gara-ıp) “bakıp”, yıgnaap (yıgna-ıp) “toplayıp”.

g. +(I)m, +(I)n Ekleriyle Oluşan Uzunluklar

1. şahıs +(I)m ve 2. şahıs +(I)n iyelik ekleri kelimenin üzerine gelince, ünlü karşılaşması sonucu son hecenin ünlüsü uzar: almaam (alma+ım) “elmam”, agaañ (aga+ın) “amcan”, ataam (ata+ım) “dedem”, kakaañ (kaka+ın) “babam”, ukum (ukı+ım) “uykum”, paltaañız (palta+ñız) “baltanız”.

h. -mAk Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Mastar -mAk ekinin sonra yaklaşma (-e) hâli eki gelince, mastar ekinin ünlüsü uzar: okamaaga (okumaya), sözlemääge (söylemeye), bermääge (vermeye), işlemääge (işlemeye).

ı. +k Ekiyle Oluşan Uzunluklar

Ünlü ile biten yer-yön zarfları üzerine, zarfların bu anlamını pekiştiren -k ünsüzü eklendiğinde kelimenin son ünlüsü uzar: daşarık (dışarıya), içerik (içeriye), niraäk (nereye), yokaruk (yukarıya), beriik (beriyeye), gayraak (arkaya).

i. Ünsüz Düşmesi Sonucu Oluşan Uzunluklar

-g- düşmesi ile: dääl (değil)

Ayın sesinin düşmesi ile: maanı (ma'na)

-h- düşmesi ile: Bazı alıntı kelimelerde -h- düşer. Düşen ünsüzün yanındaki ünlü uzar: äätiyatlı (ihtiyatlı), määkam (muhkem), määtäç (muhtaç)

-n düşmesi ile:

Bu olay sadece, zarf-fiil eki “-ken”de görülür. Ekin son ünsüzü -n düşer. Bu durumda ekin ünlüsü uzar: baryakaa (giderken), gelyäkää (geliyorken).

j. Kaynaşma Sonucu Oluşan Uzunluklar

“Hem” edatı çoğunlukla kendisinden önce gelen kelime ile birleşir. Birleşme esnasında -h düşer. Edat, ünlü ile biten kelimelerle birleştiği zaman kelimenin son ünlüsü ile edatın ünlüsü birleşerek uzar: atınaam (< atını hem) “atını da”, oğlaam (< oğlı hem) “oğlunu da”, çayınaam (< çayını hem) “çayını da”.

Devamlı birlikte kullanılan iki kelimenin birleşmesi sonucu meydana gelen tek kelimenin ünlüsü uzar: aakel- (< alıp kel-) “getir-”, ääkit- (alıp kit-) “götür-”, näädeli (< ne edeli) “ne yapalım”.

k. Uzun Ünlü Difer Ekler

Türkmen Türkçesinde kullanılan bazı eklerin ünlüleri daima uzundur.

-**Ay eki**: beräy (ver), yetäyemesin (yetişmesin).

+**çA eki**: barçaa “bütün”, köynekçee “püskül”.

-**InçA eki**: açılınçaa (açılınca), alınçaa (alınca), gelinçää (gelince), ölinçää (ölünce).

+**kA eki**: Şüphe edatı olarak kullanılan +**kA**'nın (< ki < erki) ünlüsü her zaman uzundur: barmıkaa (var mı acaba), çıkmazmıkaa (çıkamaz mı acaba), gelyamikaa (geliyor mu acaba).

-**mAn eki**: bermään (vermeden), yetirmään (yitirmeden), görmään (görmeden), sıgmaam (sığmadan).

+**rAk eki**: düzüvlirääk (doğruca), köprüääk (çokça), gatıraak (çokça, iyice), tizrääk (çabucak).

-**yAr eki**: aydyaar (söylüyor), diyyäar (diyor), baryaar (gidiyor), oturyaar (oturuyor).

-**yA eki**: beryää (veriyor), gelyää (geliyor), çakyaa (çekiyor), işlyää (yapıyor).

-**yAn eki**: beryään (veren), gelyään (gelen), edyään (yaptığı), göteryään (taşıdığı).

Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Türk dilinde genel bir kural olan bu uyum, Türkmen Türkçesi yazı dilinde oldukça sağlamdır: oodunçı (oduncu), çiişiklik (şişlik), adamlarıñ, ayrılıkdan (ayrılıktan), atasınıñ (dedesinin), öldürääymän (öldürmeyin).

Türkmen Türkçesine Arapça ve Farsçadan giren birçok kelime büyük ünlü uyumuna uydurulmuştur: bahana (bahane), caahıl (cahil), galandar (kalender).

Türkiye Türkçesinde uyumu bozan kelimeler ve ekler Türkmen Türkçesinde uyuma girer: alma (elma), gardaş (kardeş), ene (anne).

-**kA eki**: Türkiye Türkçesinde bütün kelimelere, **-ken** şekliyle eklendiği için, büyük ünlü uyumuna aykırı olan bu zarf-fiil eki Türkmen Türkçesinde uyuma girerek **-ka** şeklinde kullanılır: baryakaa (gidiyorken), baryaarkaa (gidiyorken).

+**ki eki**: Türkiye Türkçesinde **+ki** şekliyle kullanılan ve dolayısıyla uyumu bozan bu ek de Türkmen Türkçesinde uyuma girer: arkadaş (arkadağı), sonuñki (onunki), sınamdaki (sinemdeki), yaşındaki (yaşındaki).

Türkiye Türkçesinde uyuma girmeyen yabancı kökenli kelimelerin çoğu, Türkmen Türkçesinde uyuma girmiştir: alamat (alamet), cahan (cihan), amanat (emanet), gapıl (gafil), aşına (aşına), imam (imam), kerven (kervan), palav (pilav).

2. Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Küçük ünlü uyumu Türkiye Türkçesine göre, Türkmen Türkçesinde daha zayıftır. Yazı dilinin genel eğilimi, yuvarlak ünlüleri ilk hece dışında kabul etmemek yönünde olup kelimelerin ikinci heceden sonraki hecelerinde yer alan ünlüleri düzleştirmektedir.

Türkmen Türkçesinde bu uyum daha çok 1. ve 2. hece arasında görülürken 3. hecede bozulur. Çünkü 3. hecede genellikle düz ünlü şekiller kullanılır: bölünici (bölünen), hovpluluk (korkma durumu), dovulçı (korkak), söygüli (sevgili).

Bazı eklerin (belirtme, bildirme, ilgi vs.) yuvarlak ünlü şekilleri bulunmaz: gün+i (günü), düşündir- (düşündür-), gün+in (günün).

Aşağıda verilen kelimelerden küçük ünlü uyumuna aykırı olanları gösteriniz.

bilezik, dürli (türli), armit (armut), dokuzuncı (dokuzuncu), gorkunçlı (korkunç), öyümüzü (evimizi), nusga (nüsha), süri (sürü), orun (yer), ötük (delik), şağlavuk (çağlayan), öözimiz (kendimiz), murtlak (gür bıyıklı), goyun (koyun), garın (karın).

3. Ünlü Uyumunun Bozulması

a. Yabancı Kökenli Kelimelerde

Yabancı kökenli kelimelerin bir kısmı uyuma girmez: biganä (yabancı), nepaga (nafa-ka), biradar (kardeş), geda (köle).

b. Türkçe Kelimelerde

Bazı birleşik kelimeler, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi uyuma girmemiştir: ağıldı-bilmezdi (ağlatamazdı), basıberdiler (basıverdiler), barıberende (gidiverdiğinde), Göroğlu (Köroğlu), bilenok (bilmiyor), göremok (görmüyorum).

-An sıfat-fiilinin üzerine **soň** kelimesinin getirilmesiyle yapılan zarflar uyuma girmez: diyensoň (deyince), gidensoň (gidince).

Türkmen Türkçesinde 2. heceden itibaren Eski Türkçede olduğu gibi çoğunlukla düzdar ünlüler kullanılır. Türkiye Türkçesinde kök ünlüsü yuvarlak olan kelimelerde, sonraki hecelerde bulunan ünlüler yuvarlaklaşarak uyuma girmiştir. Türkmen Türkçesinde söz konusu ünlülerde yuvarlaklaşma olmadığı için dudak uyumu bozulmuştur: böri (kurt), gurı (kuru), çorı (hizmetçi), kovgi (takipçi), dövçi (savaşçı), ogrı (hırsız).

Ünsüzler

Türkmen Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Ancak alfabede 21 işaret kullanılmaktadır: “b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z”.

Türkiye Türkçesinden farklı olarak ñ sesi alfabede gösterilir. Bugünkü Türkmen alfabesinde, Türkiye Türkçesi alfabesinde olduğu gibi kalın ve ince g ile kalın ve ince k, birer harfle gösterilmiştir.

Kalın ünlülerin yanındaki g ve k’ler kalındır: gapı, galmak, ak. İnce ünlülerin yanında bulunan g ve k’ler incedir: gelmek, gelin, ekin, iki.

Türkmen Türkçesinde s ve z sesleri de Türkiye Türkçesinden farklı olarak peltek telafuz edilir ancak yazıda bu peltekliliği gösteren herhangi bir işaret kullanılmaz. Ayrıca Türkmen Türkçesinde kullanılan bazı Rusça kökenli kelimelerde “şç (III)”, “ts (II)” birleşik sesleri de bulunmaktadır.

Türkmen Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında Türkmen Türkçesinde kullanılan ünsüzler ile ilgili şu özellikleri tespit edebiliriz:

1. Kelime başındaki kalın k’lar Türkmen Türkçesinde g olur: gar (kar), gapı (kapı), garşı (karşı), gızıl (kızıl), goy- (koy-).
2. Türkçe asıllı bir kısım kelimelerin başındaki t’ler Türkmen Türkçesinde d olur: daaş (taş), duuz (tuz), dañ (tan), dırnak (tırnak).
3. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki f’ler p olur: sapar (sefer), ependi (efendi), Patma (Fatma), pelek (felek), pil (fil).
4. “var, vermek, varmak” kelimelerindeki v, Türkmen Türkçesinde b’dir: bar, bermek, barmak. Türkiye Türkçesinde “ol-“ fiili, Türkmen Türkçesinde “bol-“ şeklindedir.
5. “Bin, boncuk, binmek, ben” kelimeleri ile “ben” ve “bu” kelimelerinin ek almış şekillerinde b, m olur: miñ, moncuk, münmek, men, maña, meni, mende, munuñ, muña, mundan, munlar.
6. Kelime sonunda iki h’den sadece hırıltılı olanı (x bulunur): çarx, parx. Kelime başında ise sadece h bulunur: hemme (bütün), haysı (hangi). Ortada her ikisi de bulunabilir: ähli (bütün, hepsi), näxili (nasıl).

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. Çokluk Eki

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Türkmen Türkçesinde de çokluk eki +lAr'dır: baylar (zenginler), yulkular (atlar), depderler (defterler), erenler (erenler), daglar (dağlar), guşlar (kuşlar).

2. İyelik Ekleri

İyelik ekleri Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak ikinci heceden sonra küçük ünlü uyumu olmadığı için ek ve yardımcı ünlüler, üçüncü heceden itibaren u, ü değil; ı, i olur. İkinci şahıs ekleri ise geniz n'si (ñ) ile. Üçüncü şahısta ek daima -ı, -i, -sı, -si'dir. Tablo halinde şöyle gösterilebilir:

	Teklik	Çokluk
1. Kişi	+(I)m	+ImIz
2. Kişi	+(I)ñ	+(I)ñız
3. Kişi	+I, +sI	+I, +sI

Tablo 5.2
İyelik Ekleri

agaam (amcam)

agaañ

agası

agamız

agañız

agası

üzümim (üzümüm)

üzümiñ

üzümi

üzümimiz

üzümiñiz

üzümi

pulum "param"

puluñ

pulı

pulumız

puluñız

pulı

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl

Yalın hâl Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir: abray (şöhret), duzak (tuzak), aat (ad), alma (elma), bilbil (bülbül), ata (dede).

b. İlgî Hâli

İlgî hâli eki Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak, n geniz n'sidir. İkinci heceden sonra ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur: gözün (gözün), daglarıñ, çaganıñ (çocuğun), öyün (evin), enesiniñ (annesinin), geçiniñ (keçinin).

Türkmen Türkçesinde, ayrıca, ilgî ekinin +ñ'li şekli vardır. Bu ek diğer Türk lehçelerinde görülmez: obaañ adamları (obanın adamları), çatmaañ (çadırın), Bikeeñ ecesi (Bike'nin annesi), kişiñ (kişinin).

İlgî hâli eki bazen Türkiye Türkçesinde olduğu gibi eksizdir: ceren balası (ceylan yavrusu), gözüm yaşı (gözümün yaşı).

c. Yükleme Hâli

Türkmen Türkçesinde yükleme hâli eki +(n)I'dır. Ek, ünlü ile biten kelimelerin üzerine +nI, ünsüzle bitenlerin üzerine +I şekliyle gelir. Ayrıca ekin ünlüsü düz olup yuvarlak şekli görülmez: ataamı (atayı), almaamı (elmayı), suunı (suyu), saz+ı (sazı), il+i (ili), yol+ı (yolu).

Yükleme hâli, bazen eksiz olarak kullanılır: cigerin daglayan (ciğerini dağlayan), gızın oda özün uran (kendini ateşe atan), bereyin (kızını vereyim).

e. Yönelme Hâli

Yönelme hâli eki +A'dır. Ünsüzle biten kelimeler üzerine geldiğinde +A olarak kullanılır. Ünlüyle biten kelimeler üzerine geldiğinde ise kelimenin son ünlüsüyle birleşerek uzun +A olur. Ancak, bu uzunluk yazıda gösterilmez: başa, göze, çöle, araa (ara+a) "araya", köç ää (köçe+e) "köşeye", galaa (gala+a) "kaleye".

Yönelme eki, iyelik ekleri alan kelimelerden sonra **+nA** şekliyle kullanılır. Türkiye Türkçesindeki gibidir: oobasına (obasına), önüne (önüne), öyine (evine), gılcına (kılıcına).

f. Bulunma Hâli

Bulunma hâli eki **+dA**'dır. Ek tek şekilli olup tonsuz şekli yoktur: günde, başda (başta), ilde, daşarda (dışarıda), hızmatda (hizmette).

İyelik ekinden sonra araya n girer: aşagında (aşağısında), gözünde, olmasında.

g. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli eki **+dAn** olup tonsuz şekli yoktur: atdan (attan), nayzadan (mızraktan), kölegeden (gölgeden), ootdan (ateşten), elden, kümüzden (gümüştten).

İyelik ekinden sonra araya n girer: başından, gözünden, olmasından.

h. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli ekinin kullanımı, Türkiye Türkçesindeki gibi **+ça/-çe**'dir ancak ekin tonlu şekli (+ca/+ce) yoktur: barça (bütün), gulça (kul gibi), önünçe (önünde), garrıça (yaşlıca), aadatça (âdete göre), şunça (bu kadar, şu kadar).

ı. Vasıta Hâli

Türkmen Türkçesinde vasıta hâli eki için herhangi bir ek yoktur. "bilen" edatı ekleşmemiş biçimiyle vasıta ifadesi için kullanılmaktadır: çağa bilen (çocukla), yuvaşlık bilen (ya-vaşça), şeylelik bilen (böylelikle), yeñnesi bilen (yengesiyle).

4. Aitlik Eki

Aitlik eki Türkmen Türkçesinde **+kI**'dir. Ek Türkiye Türkçesinden farklı olarak ünlü uyumuna girer: arkadaki (arkadaki), aşagıdaki (aşağıdaki), sonunıki (onunki), sınamdaki (sinemdeki), düynki (dünkü), içki (içerdeki).

5. Soru Eki

Soru eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **+mI**'dir. Ek yazıda kelimeye bitişik olarak yazılır: barmı (var mı?), berdimi (verdi mi?), yokmı (yok mu?), aşınamı (tanıdık mı?)

Fiil Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

İş, hâl ve hareketin hangi şahıs tarafından yapıldığını gösteren bu ekler, yüklemnin özne ile ilişkisini belirler. Şahıs ekleri iki türdür.

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Bu ekler Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, görülen geçmiş zaman, hikâye ve şart kipi dışında kalan bütün kiplerde kullanılır.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-(I)n	-(I)s
2. Şahıs	-sIñ	-sIñIz
3. Şahıs	-ø	-IAr

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman, hikâye ve şart kiplerinde kullanılır.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-m	-k
2. Şahıs	-ñ	-ñIz
3. Şahıs	-ø	-IAr

2. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın eki için **-IpdIr** kullanılır. Ek, ünlüyle biten bir file geldiğinde, fiilin sonundaki ünlü uzar:

alıpdırın (almışım)	gelipdirin (gelmişim)	dokaapdırın (dokumuşum)
alıpdırsıñ	gelipdırsıñ	dokaapdırsıñ
alıpdır	gelipdir	dokaapdır
alıpdırıs	gelipdiris	dokaapdırıs
alıpdırsıñız	gelipdırsıñız	dokaapdırsıñız
alıpdırlar	gelipdirler	dokaapdırlar

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzu “-maandır/-määndir” ekiyle yapılır: almaandırın (almamışım), almaandırsıñ (almamışsın); gelmeendir (gelmemiş), gelmeendiris (gelmemişiz); dokamaandırsıñız (dokumamışsınız), dokamaandırlar (dokumamışlar).

Türkiye Türkçesinde kullanılan **-mİş**, **-mUŞ** öğrenilen geçmiş zaman eki, Türkmen Türkçesinde 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bugün ise sınırlı şekilde, ayrı ayrı kelimelerde kalıplaşmış şekilde (sövme, beddua vs.) rastlanır.

“ütülüp ölmüş, ocağı gömülmüş, dili kesilmiş, geçmiş, etmiş” vs. **-mİş** eki fiil çekiminde 3. şahıslarda görülebiliyor: almış, görmüş, düşünmüş, gelmişler vs.

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki **-dİ**dir. Üçüncü şahıslarda (yazılışta) daima -dı, -di şeklinde. Birinci ve ikinci şahıslarda yuvarlak ünlülerden sonra, ikinci hecede -du, -dü; ikinci heceden sonra (yazılışta) -dı, -di'dir.

geldim	düşündim	gördüm
geldiñ	düşündiñ	gördüñ
geldi	düşündi	gördi
geldik	düşündik	gördük
geldiñiz	düşündiñiz	gördüñiz
geldiler	düşündiler	gördiler

Olumsuz şekli: gelmedim, gelmediñ; düşünmedi, düşünmedik; görmediñiz, görmediler.

3. Şimdiki Zaman

Türkmen Türkçesinde şimdiki zaman dört şekilde ifade edilmektedir.

1. tip şimdiki zaman: -yaar/-yäär ekiyle kurulur. Bu ekin ünlüsü daima uzundur:

baryaarın (gidiyorum)	göryäärin (görüyorum)	gülyäärin (gülüyorum)
baryaaırsıñ	göryäärsıñ	gülyäärsıñ
baryaar	göryäär	gülyäär
baryaaırs	göryääris	gülyääris
baryaaırsıñız	göryäärsıñız	gülyäärsıñız
baryaaırlar	göryäärlar	gülyäärlar

Olumsuz şekli: barmayaarın (gitmiyorum), barmayaarsıñ (gitmiyorsun); görmeyäär (görmüyor), görmeyääris; gülmeyäärsıñız, gülmeyäärlar.

2. tip şimdiki zaman: -yaar/-yäär ekindeki -r'nin düşmesi sonucu -yaa/-yää'li şekliyle kullanılır. Bu ekin de ünlüsü uzundur:

baryaan (gidiyorum)	yazyaan (yazıyorum)	bilyään (biliyorum)
baryaañ	yazyaañ	bilyaañ
baryaa	yazyaa	bilyää
baryaaas	yazyaaas	bilyääs
baryaañız	yazyaañız	bilyaañız
baryaaalar	yazyaaalar	bilyääaler

Olumsuz şekli: barmyaaan (gitmiyorum), barmyaaañ (gitmiyorsun); yazmayaa (yazmıyor), yazmayaaas (yazmıyoruz); bilmeyaañız (bilmiyorsunuz), bilmeyääler (bilmiyorlar).

3. tip şimdiki zaman: Şimdiki zaman Türkmen Türkçesinde “-p yöör, -p duur, -p otıır, -p yatur” yardımcı fiilleriyle de ifade edilmektedir:

alıp yöörün (almaktayım)	gelip yatırın (gelmekteyim)
alıp yöörsün	gelip yatırsın
alıp yöör	gelip yatır
alıp yöörüs	gelip yatırıs
alıp yöörsüniz	gelip yatırsınız
alıp yöörler	gelip yatırlar
okaap oturun (okumaktayım)	gülüp duurun (gülmekteyim)
okaap otırsın	gülüp duursun
okaap otur	gülüp duur
okaap otırıs	gülüp duurus
okaap otırsınız	gülüp duursunuz
okaap oturlar	gülüp duurlar

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuz şekli yoktur.

4. tip şimdiki zaman: Türkmen Türkçesinde bir de sadece olumsuz şekli bulunan şimdiki zaman şekli vardır. Fiil köklerine iyelik eki almış “-an/-en” sıfat-fiil eki ve “yook” kelimesinin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu oluşum sırasında hece kaynaşması meydana gelir ve “yook”un başında bulunan “y” ile birlikte bazı sesler düşer:

okaamook (<okaanın yook) “okumuyorum”	yazamook (<yazanın yook) “yazmıyorum”
okaanook (<okaanın yook)	yazaanook (<yazanın yook)
okaanook (<okaanı yook)	yazanook (<yazanı yook)
okaamzook (<okaanımız yook)	yazamzook (<yazanımız yook)
okaanzook (<okaanınız yook)	yazanook (<yazanız yook)
okaanooklar (<okaanları yook)	yazanooklar (yazanları yook).

4. Gelecek Zaman

Türkmen Türkçesinde gelecek zamanın eki **-cAk**’tır. Diğer Oğuz grubu lehçelerinden farklı olarak **-cAk** ekinin üzerine şahıs eki getirilmez. Bu eki alan fiillerin şahıs kavramı, zamirlerle ifade edilir. Kesin bir gelecek zaman ifadesi taşır.

men alcak (alacağım)	men görcek (göreceğim)	men gelcek (geleceğim)
sen alcak	sen görcek	sen gelcek
ol alcak	ol görcek	ol gelcek
biz alcak	biz görcek	biz gelcek
siz alcak	siz görcek	siz gelcek
olar alcak	olar görcek	olar gelcek

Olumsuz şekli: Gelecek zamanın olumsuz, çekimin sonuna “dääl” kelimesi getirilerek yapılır: men alcak dääl (almayacağım), sen alcak dääl (almayacaksın); ol görcek dääl (görmeyecek), biz görcek dääl (görmeyeceğiz); siz gelcek dääl (gelmeyeceksiniz), olar gelcek dääl (gelmeyecekler).

“düş-” (inmek) fiilini “gelecek zaman kipinde tüm şahıslarla olumsuz çekimini yapınız.

5. Geniş Zaman

Geniş zaman için, belirsiz gelecek zaman da denmektedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-(A)r** ekiyle yapılır. Ünlü ile biten fiillerde iki ünlü kaynaşır ve uzun ünlü ortaya çıkar.

aların (alırım)	görerin (görürüm)	okaarın (okurum)
alarsın	görersin	okaarsın
alar	görer	okaar
alarıs	göreris	okaarıs
alarsınız	görersiniz	okaarsınız
alarlar	görerler	okaarlar

Olumsuz şekli: Geniş zamanın olumsuzu teklik 1. ve 2. şahıslarda “-mar/-mer”, üçüncü şahıslarda ise “-maz/-mez” ekiyle ifade edilir: almarın (almıyorum), almarsıñ (almıyorsun); görmez, görmeris (görmüyoruz); okaamarsıñız (okumuyorsunuz), okaamazlar (okumazlar).

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde şart kipi **-sa** eki ile yapılır. Şart kipinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

bersem (versem)	alsam	işlesem (çalışsam)
berseñ	alsañ	işleseñ
berse	alsa	işlese
bersek	alsak	işlesek
berseñiz	alsañız	işleseñiz
berseler	alsalar	işleseler

Olumsuz şekli: bermesem (vermesem), bermeseñ (vermesen); almasa, almasak; işlemeseñiz (çalışmasanız), işlemeseler (çalışmasalar).

2. Gereklik Kipi

Türkmen Türkçesinde gereklik çekimi iki şekilde ifade edilir.

Birinci tip **-mAlI** ekiyle yapılır. Bu çekimde şahıs ekleri kullanılmaz. Onların yerine fiilin başına şahıs zamirleri getirilir.

men almalı (almalıyım)	men sözlemeli (söylemeliyim)
sen almalı	sen sözlemeli
ol almalı	ol sözlemeli
biz almalı	biz sözlemeli
siz almalı	siz sözlemeli
olar almalı	olar sözlemeli

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzu “dääl” kelimesi ile yapılır: men almalı dääl, men almalı dääl, men almalı dääl; biz sözlemeli dääl (söylememeliyiz), siz sözlemeli dääl (söylememelisiniz), olar sözlemeli dääl (söylememeliler).

İkincisi ise **-mAlI(dIr)** ekiyle yapılır ve ekin sonuna şahıs ekleri getirilir.

bermelidirin (vermeliyim)	galdırmalıdırın (kaldırmalıyım)
bermeli(dir)siñ	galdırmalı(dır)siñ
bermeli	galdırmalı
bermelidiris	galdırmalıdırıs
bermeli(dir)siñiz	galdırmalı(dır)siñiz
bermeli	galdırmalı

Olumsuz şekli: Bu kipin de olumsuz şekli “dääl” kelimesiyle yapılır: bermeli dääldirin (vermemeliyim), bermeli dääldirsiñ (vermemelisin), bermeli dääldirsiñ (vermemeli); galdırmalı dääldiris (kaldırmamalıyız), galdırmalı dääldirsiñiz (kaldırmamalıyınız), galdırmalı dääldirler (kaldırmamalılar).

Ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “lazım” ve “gerek” kelimeleriyle de gereklik anlamı sağlanmaktadır: bermek gerek (vermek gerek), övrenmek gerek (öğrenmek gerek), bolsa gerek (olsa gerek); aytmak lazım (söylemek lazım), eşitmek lazım (işitmek lazım).

3. Emir Kipi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de her şahıs için ayrı bir ek vardır:

Teklik	Çokluk
1. -ayın/-eyin	1. -AlIIn/-AlI
2. -gIn/-gUn	2. -Iñ/-Uñ/-ñ
3. -sIn/-sUn	3. -sInIAr/-sUnIAr

alayın (alayım)	göreyin (göreyim)	okaayın (okuyayım)
al(gın)	gör(gün)	okagın
alsın	görsün	okasun
alalıñ	görelıñ	okaalıñ
alıñ	görüñ	okaañ
alsınlar	görsünler	okasınlar

Teklik 2. şahıs “al”, “algın” (al), şekillerinde olabildiği gibi -ay, -ay ekiyle de yapılabilir: alay (al), görây (gör), okay (oku).

Olumsuz şekli: “-ma/-me” ekiyle yapılır: almaayım (almayayım), alma/gın (alma); görmesin, görmääliiñ (görmeyelim); okamaaıñ (okumayın), okamasınlar (okumasınlar).

4. İstek Kipi

Türkmen Türkçesinde istek kipinin ifadesi için **-mAkçI** eki kullanılır. Bu çekimde şahıs ekleri kullanılmaz başa zamirler getirilir.

men görmekçi (görmek istiyorum)	men okamakçı (okumak istiyorum)
sen görmekçi	sen okamakçı
ol görmekçi	ol okamakçı
biz görmekçi	biz okamakçı
siz görmekçi	siz okamakçı
olar görmekçi	olar okamakçı

Olumsuz şekli: Olumsuzu “dääI” kelimesiyle yapılır: men görmekçi dääI (görmek istemiyorum), sen görmekçi dääI (görmek istemiyorsun), ol görmekçi dääI (görmek istemiyor); biz okamakçı dääI (okumak istemiyoruz), siz okamakçı dääI (okumak istemiyorsunuz), olar okamakçı dääI (okumak istemiyorlar).

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

1. Rivayet

Türkmen Türkçesinde fiillerin rivayet birleşik çekimi, ‘eken’ ve “mIş” vasıtasıyla yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

Öğrenilen geçmiş zamanın rivayetinde **-An** ekli geçmiş zaman ekinin üzerine ‘eken’; **-Ip/-Up** ekli geçmiş zaman ekinin üzerine ise ‘-mIş’ gelir.

alan ekenim (almışım)	gelipmişim (gelmişim)
alan ekeniñ	gelipmişiñ
alan ekeni	gelipmiş
alan ekenik	gelipmişik
alan ekeniñiz	gelipmişiñiz
alan ekenler	gelipmişler

Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zamanın rivayetinde, şimdiki zaman ekleri -yaar/yää ve yaa/yää'nin üzerine “eken” veya “-mIş” gelir.

alyaarmışım (alıyormuşum)	başlayaamışım (başlıyormuşum)
alyaarmışiñ	başlayaamışiñ
alyaarmış	başlayaamış
alyaarmışık	başlayaamışık
alyaarmışiñiz	başlayaamışiñiz
alyaarmışlar	başlayaamışlar
gelyeer ekenim (geliyormuşum)	
gelyeer ekeniñ	
gelyeer eken	
gelyeer ekenik	
gelyeer ekeniñiz	
gelyeer ekenler	

Gelecek Zamanın Rivayeti

Gelecek zamanın rivayeti için hem “eken” hem de “mIş” kullanılır.

görcek ekenim (görecekmişim)	tapcakmışım (bulacakmışım)
görcek ekeniň	tapcakmışiň
görcek eken	tapcakmış
görcek ekenik	tapcakmışık
görcek ekeniňiz	tapcakmışiňiz
görcek ekenler	tapcakmışlar

Geniş Zamanın Rivayeti

Geniş zamanın rivayeti için de “eken” veya “mIş” kullanılır.

biler ekenim (bilirmişim)	aaglaarmışım (ağlarmışım)
biler ekeniň	aaglaarmışiň
biler eken	aaglaarmış
biler ekenik	aaglaarmışık
biler ekeniňiz	aaglaarmışiňiz
biler ekenler	aaglaarmışlar

Şart Kipinin Rivayeti

Şart kipinin rivayeti için de “eken” veya “mIş” kullanılır.

alsa ekenim (alsaymışım)	gelsemişim (gelseymişim)
alsa ekeniň	gelsemişiň
alsa eken	gelsemiş
alsa ekenik	gelsemişik
alsa ekeniňiz	gelsemişiňiz
alsa ekenler	gelsemişler

Gereklik Kipinin Rivayeti

Gereklik kipinin rivayeti için de “eken” veya “mIş” kullanılır.

sooramalı ekenim (sormalıymışım)	işlemelimişim (çalışmalıymışım)
sooramalı ekeniň	işlemelimişiň
sooramalı eken	işlemelimiş
sooramalı ekenik	işlemelimişik
sooramalı ekeniňiz	işlemelimişiňiz
sooramalı ekenler	işlemelimişler

2. Hikâye

Bu kipte, görülen geçmiş zaman çekiminde olduğu gibi, iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Fiil çekimlerinin hikâyesi -dI ekiyle yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

-Ip + dI ve -An+dI şeklinde kurulur.

aydıpdım (söylemişim)	berendim (vermişim)
aydıpdıň	berendiň
aydıpdı	berendi
aydıpdık	berendik
aydıpdıňiz	berendiňiz
aydıpdılar	berendiler

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Şimdiki zamanın hikâyesinde, şimdiki zaman ekleri -yaar/yäär ve yaa/yää'nin üzerine “-dI” eki gelir.

baryardım (gidiyordum)	gelyäädım (geliyordum)
baryardıň	gelyäädiň
baryardı	gelyäädi

baryardım	gelyäädik
baryardıñız	gelyäädinüz
baryardılar	gelyäädiler

Gelecek Zamanın Hikâyesi

-cAk + dI yapısı kullanılır.

durcaktım (duracaktım)	gölcekdım (gölcektım)
durcaktıñ	gölcekdıñ
durcaktı	gölcekdı
durcaktık	gölcekdık
durcaktıñız	gölcekdıñız
durcaktılar	gölcekdiler

Geniş Zamanın Hikâyesi

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, basit çekimlenmiş fiiller üzerine **i-** (< er-) cevherî fiilin hikâye şekli olan **-dI** getirilerek yapılır.

diyerdım (derdim)	alardım (alırdım)
diyerdiñ	alardıñ
diyerdi	alardı
diyerdık	alardıık
diyerdiñız	alardıñız
diyerdiler	alardılar

Şart Kipinin Hikâyesi

Şart kipinin hikâyesi iki şekilde çekimlenir. Birincisinde şart ekiyle hikâye eki arasına şahıs eki gelir, aynı ek en sonda da bulunur. İkincisinde ise şahıs eki yalnızca sonda bulunur ancak gereklik kip eki ile **-dI** eki arasına Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-y-** sesi gelmez.

barsamdım/barsadım (gitseydim)	bilsemđım/bilsedim (bilseydim)
barsađdıñ/barsadı	bilseđdiñ/bilsedi
barsadı/barsadı	bilsedi/bilsedi
barsadıık/barsadıık	bilseđdik/bilsedik
barsađızdıñız/barsadıñız	bilseđizdiñız/bilsediñız
barsalardılar/barsadılar	bilselerdiler/bilsediler

Gereklik Kipinin Hikâyesi

Gereklik kipinin hikâye çekiminde de gereklik eki ile hikâye eki arasında **-y-** sesi bulunmaz.

gitmelidım (gitmeliydım)	bakmalıdım (bakmalıydım)
gitmelidiñ	bakmalıdıñ
gitmelidi	bakmalıdı
gitmelidik	bakmalıdıık
gitmelidiñız	bakmalıdıñız
gitmelidiler	bakmalıdılar

3. Şart

Fiillerin şartlı birleşik çekimi **-sA** ekiyle yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

bakıpsam (bakmışsam)	gelipsem (gelmişsem)
bakıpsađ	gelipseđ
bakıpsa	gelipse
bakıpsak	gelipsek
bakıpsağız	gelipseđiz
bakıpsalar	gelipseler

Şimdiki Zamanın Şartı

alyaarsam (alıyorsam)	bilyäärsem (biliyorsam)
alyaarsañ	bilyäärseň
alyaarsa	bilyäärse
alyaarsak	bilyäärsek
alyaarsañız	bilyäärseňiz
alyaarsalar	bilyäärseler

Gelecek Zamanın Şartı

barcaksam (gideceksem)	gülceksem (güleceksem)
barcaksañ	gülcekseň
barcaksa	gülcekse
barcaksak	gülceksek
barcaksañız	gülcekseňiz
barcaksalar	gülcekseler

Geniş Zamanın Şartı

alarsam (alırsam)	gelersem (gelirsem)
alarsañ	gelerseň
alarsa	gelerse
alarsak	gelersek
alarsañız	gelerseňiz
alarsalar	gellerseler

Gereklik Kipinin Şartı

Gereklik kipinin hikâye çekiminde de gereklik eki ile şart eki arasında -y- sesi bulunmaz.

bilmelisem (bilmeliysem)	durmalısam (durmalıysam)
bilmeliseň	durmalısaň
bilmelise	durmalısa
bilmelisek	durmalısak
bilmeliseňiz	durmalısaňız
bilmeliseler	durmalısalalar

d. İmek ve eken İle Yapılan İsim Çekimi**1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman**

İsmin sonuna şahıs ekleri veya ismin başına şahıs zamirleri getirilerek yapılır.

Türkmendirin (Türkmenim)	men Türkmen (Türkmenim)
Türkmen(dir)siň	sen Türkmen
Türkmen(dir)	ol Türkmen
Türkmendiris	biz Türkmen
Türkmen(dir)siňiz	Siz Türkmen
Türkmen(dir)ler	olar Türkmen

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

İsim çekiminin öğrenilen geçmiş zamanı iki şekilde yapılır. Birinci şekilde **-miş** eki kullanılır.

okuvçımışın (öğrenciymişim)	iişçimişim (işçiymişim)
okuvçımışıň	iişçimişıň
okuvçımış	iişçimiş
okuvçımışik	iişçimişik
okuvçımışıňız	iişçimişıňiz
okuvçımışlar	iişçimişler

İkinci şekilde “eken” kelimesi kullanılır.

baar ekenim (varmışım)	mergen ekenim (nişancıymışım)
baar ekeniñ	mergen ekeniñ
baar ekeni	mergen ekeni
baar ekenik	mergen ekenik
baar ekeniñiz	mergen ekeniñiz
baar ekenler	mergen ekenler

3. Görülen Geçmiş Zaman

-**DI** ekiyle yapılır. Ünlü ile biten kelimelerde araya -y- sesi girmez:

baydım (zengindim)	iişçidim (işçiydim)
baydıñ	iişçidiñ
baydı	iişçidi
baydık	iişçidik
baydıñız	iişçidiñiz
baydılar	iişçidiler

Yapım Ekleri

1. İsimden İsim Yapan Ekler

+**baaz**: Farsça kökenlidir. Bir şeye düşkünlük bildiren veya karakter özelliği belirten sıfatlar türetir: masgara+baaz (soytarı), oyun+baaz (oyun bozan, hilebaz; şakacı), humarbaaz (kumarbaz), gepbaaz (güzel konuşan), ceñbaz (savaşçı).

bii+: Olumsuzluk ifade eden Farsça ön ektir: bii+acal (vakitsiz), bii+akıl (akılsız), bii-payan (fani), biizar (çaresiz), biidövlötlük (yoksulluk), biitaraplık (tarafsızlık).

+**cagaz**: Sevgi ve küçültme işlevli kelimeler türetir: buucagaz (bu kadarcık), gızcagaz (kızcağız), pişikcagaz (kediceğiz), atcagaz (atcık), taycagaz (taycık).

+**cIk**: Sevgi ve küçültme ifade eden kelimeler yapar: yaşacık (gencecik), yaycık (küçük yay), baalacık (yavrucuk), depderçecik (küçük defter)

+**çA**: Çoğunlukla küçültme ifade eder, ayrıca dil ve lehçe adları türetir: kitapça (kitapçık), halı+ça (küçük halı), bar+ça (bütün), küpça (küçük testi), yekeçe (yalnız, tek, bir tanecek), Arapça, Türkmençe.

+**çI/+çU**: Meslek isimleri ve karakter özelliği belirten kelimeler türetir: yapar: dövçi (savaşçı), eyerçi, garakçı (haydut), guşçu (kuşçu), gürrünçi (meddah), yolbaşçı (lider), okuvçı (öğretmen), haalçı (halıcı), gepçi (dedikoducu), govgaçı (kavgacı).

+**çIIIk**: İş ve meslek isimleri yapar: +çI ve +IIk eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur: alamançılık (çoğulculuk), basavulçılık (yağmacılık), dayhançılık (çiftçilik), gudaçılık (dü-nürçülük).

+**daan**: Farsça kökenlidir. Nesnenin konulduğu yeri belirten isimler türetir: güldaan (vazo), gergezdaan (avare), zenehdaan (yanak), küldaan (küllük), galamdaan (kalemlik), çaaydaan (demlik).

+**daar**: Farsça kökenli olup Türkçedeki +II gibi isimlerden fiil yapar: candaar (canlı), maldaar (mal sahibi), gandaar (katil), caydaar (uygun), puldaar (paralı, zengin), karzdaar (borçlu).

+**dAş**: Ortaklık, yakınlık, eşitlik ve beraberlik ifadesi belirtir: aatdaş (adaş), vatandaş, dövürdeş (çağdaş), oobadaş (köydeş, aynı köyden), pikirdeş (fikirdeş), egindeş (aynı boyda), kääardeş (meslektaş).

+**gäär/+käär**: Farsça kökenlidir. Meslek adları yapar ve sıfat türetir: zergär (kuyumcu), işgär (memur), söövdağäär (tüccar), küyzeğäär (çömlekçi), cogapkäär (sorumlu), günakäär (günahkâr)

+**haana**: Farsça kökenli bir ektir: çaayhaana (çayhane), kitaphaana (kütüphane), meyaahaana (meyhane), naharhaana (yemekhane).

+**hoor**: Farsça kökenlidir: gamhoor (sırdaş), çaayhoor (çay içen), ganhoor (katil), pa-

arahoor (rüşvetçi), arakhoor (içki içen).

+IAk: Aşırılık bildiren sıfatlar yapar. İşlek değildir: sakgallak (gür sakallı), diişlek (iri dişli), murtlak (gür bıyıklı), saçlak (gür saçlı), eginlek (geniş omuzlu).

+II: İsimlerden sıfat yapar: ağırılı (sıkıntılı), caylı (uygun), gövrelî (hamile), yaazıklı (günahkâr), gaharlı (sinirli), zeraarlı (zararlı), kitüvli (öfkeli), öyli (evli), Aşgabatlı, şäherli (şehirli).

+IIk/IUk: Türkiye Türkçesinde olduğu gibi soyut ve somut isimler yapar: amanlık (esenlik), aňsalık (kolaylık), ertirlik (sabahlık), gövünlik (teselli), doostluk (dostluk), söz-lük, hemişelik (süreklilik), gözlük, önlük (önlük), daaglık (dağlık), ellik (eldiven).

+(I)mtII/(U)mtUI: Renk adlarına gelerek benzerlik ve gibilik ifade eder. İşlek değildir: garamtıl (siyahımsı), göögümtül (mavimsi).

+nää: Farsça olumsuzluk yapan bir ön ektir: nääçar (çaresiz), näädan (cahil), näätanış (yabancı), nääümit (ümitsiz), nääsaglık (hastalık), nääraazılık (memnuniyetsizlik).

+raak/+rääk: Üzerine geldiği isme aşırılık, benzerlik, küçüklük gibi anlamlar katar: açığraak (açıkça), aňırraak (daha ileri), basımraak (çabucak), köprüäk (daha çok), uluraak (daha büyük).

+sI: Benzerlik ve gibilik ifade eder. İşlek değildir: goňursı (kahverengimsi), gopbaamsı (biraz kibirli), öçügsi (biraz solgun), guraksı (kuru gibi).

+sIz: +II ekinin olumsuz şeklidir: gaarsız (karsız), kemsiz (eksiksiz), yakımsız (kötü), yaazıksız (günahsız), sessiz, yalňışsız (hatasız), allaçsız (çaresiz), duuzsuz (tuzsuz).

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+A-: İsimlerden olma ve yapma ifade eden fiiller türetir: daşa- (taşı-), geze- (nişan almak), or(u)na- (yerleş-), ug(u)ra- (git-), ota- (ot ayıkla-), ssına- (sına-), boşa-, yaaşa- (yaşa-), giüne- (genişle-).

+cAr-: Geçişsiz fiiller türetir. İşlek değildir: yagcar- (yağlan-), çıgcar- (az terle-), külcer- (kül rengine gir-), suvcar- (sulan-), çañcar- (hafifçe tozlan-).

+dA-: Daha çok ses taklidi isimlerden fiil yapar: golda- (golla-), güpürde- (gümbürde-), hüñürde- (mırıldan-), ökde- (başar-), zompulda- (fırta-), pışırda- (fısılda-), güvvülde- (uğulda-), gövşülde- (eski-), ünde- (seslen-).

+gIr-/+kIr-: Yansıma kelimelere gelerek bunlara ait hareketleri ifade eden fiiller türetir. İşlek değildir: haykır-, ylgır- (gül-, gülümse-), heñkir- (hıçkırma hıçkırma ağla-, bağır-), pışgır- (hapşır-).

+(I)rgA-/+(U)rgA-: İşlek değildir: ısrıga- (koku almak için burnunu çekiştir-), mestirgemek (mest olmak), düşürge- (düş gör-), nääzirge- (nazlan-).

+k-: İsimlerden geçişsiz fiiller türetir. İşlek değildir: acık- (acı-), gözü- (göz-), daarı- (sıkıl-), biirik- (birleş-), giicik- (gecik-).

+(A)I-: Sıfatlardan olma bildiren fiiller türetir. İşlek değildir: köpel- (çoğal-), pesel- (alçal-, azal-), gusgal- (kısıl-), iinçel- (incel-), aazal- (azal-).

+Ar-: Genellikle renk isimlerine gelerek geçişsiz fiiller türetir: gööger- (göğ-), aagar- (ağar-), bozar-, otar- (otlat-).

+IA-: Oldukça işlektir: abayla- (öfkelen-), alkımla- (yaklaş-), arassala-(temizle-), derle- (terle-), geple- (konuş-), söyüncile- (müjdelemek), taşla- (atmak), cemle- (topla-), baagla- (bağla-), anıkla- (açıkla-), böölekle- (parçalara ayır-), sözle- (konuş-).

+rA-: Olma bildiren fiiller türetir. İşlek değildir: garankıra- (alaca karanlık ol-), delire- (delir-).

+sIrA-/+sUrA-: Kişinin kendisini olduğundan farklı gösterdiğini bildiren fiiller türetir: akılsıra- (ukalalık yap-), hadımsıra- (oyalan-), yekesire-(yalnızlık çek-), möönsüre- (hiçbir şey bilmiyormuş gibi davran-), mılaayımsıra- (kendini mutlu göster-), çaaysıra- (çay içmek iste-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

-**(A)ç**: Nesne isimleri yapar: gısaç (mengene), tutaç (tutacak), göreç (göz bebeği).

-**(A)k**: İsim ve sıfat türetir: bölek (parça), pıçak (bıçak), tayak (sopa), orak, yatak, böölek (bölüm), darak (tarak), gapak (kapak; çatı), gorkak (korkak), gülek (çok gülen).

-**(A)lgA**: Genellikle yer ve mekân isimleri türetir: duralga (durak), geçelge (geçit), okalga (okuma salonu), yatalga (yatakhane), iinelge (iniş; iskele), çikalga (çıkış), sıpalga (bahane, sebep; kaçamak).

-**Ar**: Genellikle somut isimler türetir: akar (ark, dere), açar (anahtar), keser (halı bıçağı), tutar (sap, kapı kolu vb., tutacak yer), över (övgü), göçer (göçebe), çeker (çekmece), keser (dokuma sırasında halının tüylerini kesmeye yarayan eğri bıçak).

-**cAñ**: Karakter özelliği yansıtan sıfatlar türetir: utancañ (utangaç), yarancañ (dalkavuk), övünceñ (kendini çok öven), çekinceñ (çekingen), gaabancañ (kıskanç), söveşceñ (mücadeleci).

-**ç**: Dönüşlü fiiller üzerine gelerek sıfat ve isim türetir: ayılgañ (korkunç), gınanç (üzüntü), köplenç (çoğunluk), söögünç (küfür), gargınç (beddua, kargış), guvanç (kıvanç), begenç (beğenme, sevinç).

-**çAk**: Araç adları ve kalıplaşmış isimler yapar: sallançak (salıncak), gizlençek (gizlenecek yer), dövünçek (paket), bulançak (bulanık).

-**g**: Somut ve soyut isimler türetir. İşlek değildir: bezeg (süs), sınağ (deney), sorag (soru), yarag (silah), boyag (boya), dileg (dilek).

-**gAk**: Sıfat türetir: bozgak (bozguncu), gaçgak (kaçak), bezgek (bezmiş, bıkmış), bişgek (çabuk pişen), taaygak (kaygan), yapışgak (yapışkan).

-**gAnçAk**: Somut isimler türetir. İşlek değildir: ilgençek (kıskanç), basgançak (basamak).

-**gI/+kI-**: Soyut ve somut isimler türetir: algı bergi (alış verişi), basgı (korku), düşelgi (döşeli), kovgı (takipçi), oynatgı (köçek), yumılgı (yumulu), bergi (borç), gülki (komuk, gülünç), içki, övgi (övgü), goşgı (şiir), bürelgi (örtülmüş).

-**gIç/-gUç**: Nesne isimleri türetir: oturgıç (sandalye), iildirgiç (çengel, askı), guyguç (huni), süzgüç (süzgeç), bozguç (silgi), çızgıç (cetvel), yangıç (yakıt).

-**gIr/-gUr**: Fiilden sıfat yapar: kesgir (keskin), ötgür (keskin, sivri), tutgur (çabuk kavrayan), düşgür (çabuk kavrayan), duygur (çabuk sezen), sızgır (hassas, duyarlı), algır (yırtıcı).

-**gIt/-gUt**: Soyut ve somut isimler türetir: salgıt (vergi), çıkgıt (çıkacak yer; dip not), yorgut (rüya tabiri), sargıt (vazife, görev), sovfut (para), yazgıt (yazgı).

-**gIn/-gUn**: İsim ve sıfat türetir: çoşgun (coşku), gopgun (gürültü), çapgın (talan), çozgun (akın, hücum), düzgün (kural, kaide), iirgin (bıkkın), uçgun (kıvılcım), gızgın (kızgın), öşgün (gelişkin), öçgün (solgun, cansız).

-**IcI/-UcI**: Fiillerden nitelik bildiren isim ve sıfatlar türetir: sürücü (sürücü), göterici (vinç), ööndürici (üretici), uçucu (uçucu, pilot), yüzücü (yüzücü).

-**Ik/-Uk**: Sıfat ve isim türetir: artık (fazla), ayrılık (ayrılık), deşik (delik), eşik (örtü), yetik (tanıdık), boguk (boğuk), bulaşık (karışık; bulanık), çüyrük (çürük), yapık (kapalı), tabşırık (emir, buyruk, istek).

-**(I)m/-(U)m**: Somut ve soyut isimler türeten işlek bir ektir: basım (çabuk), berim (hediye), adım (adım), geyim (elbise), yitirim (kayıp), bilim (bilgi), dilim, sözlem (cümle), ötüm (tesir), çıdam (sabır, dayanıklılık).

-**mA**: İsim ve sıfat türetir: gurama (tesis, kuruluş), saylama (seçme, seçkin), guyma (döküm, dökme), gızırma (sıtma), govurma (kavurma), gızma (öfkeli), göçme (meca-zî; seyyar).

-**mAk**: İsim-fiil eki olan bu ek, bazı kalıcı isimler de türetmiştir: sırtmak (düğüm), çakmak, ooymak (çukur), üşmek (yığın, küme), gaymak (kaymak), yaşmak (yaşmak, örtü), oymak (yüksük).

-IndI: (<-In+dI): Somut anlamlı isimler türetir. İşlek değildir: gırındı (yonga), dövündi (kırık; kırıntı), kesindi (kesinti, kırpıntı), tapındı (buluntu), taşlandı (döküntü, artık).

-v(Uk): İsim ve sıfat türetir: cürlevük (düdük), şarlavuk (çağlayan), yıldıravuk (parlak), lovurdavuk (parlak, ışıltılı), hızlavuk (fırıldak), hışırdavuk (hışırtılı ses çıkarar).

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-(I)I-: Geçişli ve geçişsiz fiillerden edilgen fiil yapar: aydarıl-(yıkıl-), beril- (veril-), yasal- (yapıl-), gısil- (kısıl-), bezel- (süslen-), okal- (okun-), yıgnal- (toplan-), uncal- (ağrısı din-, rahatla-).

-(I)ş-/- (U)ş-: İşteş çatı ekidir: aylanış- (dolaş-), çırmaş- (sarıl-), garaş- (bakış-), ornaş- (yerleş-), görüş-, uruş- (vuruş-), duuşuş- (karşılaş-), gülüş-, sooraş- (soruş-, soruştur-).

-AñkIrIa-: Hareketin bitmek üzere olduğunu belirten fiiller türetir. İşlek değildir: gutarañkırIa- (bitmek üzere ol-), yeteñkirle- (varmak üzere ol-).

-dIr-/-dUr-: Ettirgenlik ekidir ve tonsuz şekilleri yoktur: alışdır- (paylaşdır-), artlaşdır- (arkasına bindir-), çapdır- (koştur-), emdir- (emzir-), bildir-, bööldür- (böldür-), dooldur- (doldur-), yıgnaşdır- (toplat-), gönükdir- (yönelt-).

-(A)r-: Ettirgen ve oldurgan fiiller türetir: gaytar- (geri döndür-), gider- (kaçır-), go-par- (çıkart-, sök-), çıkar-.

-Ir-/-Ur-: Ettirgen ve oldurgan fiiller türetir: bitir-, geçir-, göçür-, ötür- (geçir-), yertir- (ulaştır-), öçür- (söndür-), uçur-, üyşür- (topla-), içir-.

-Iz-/-Uz: Ettirgenlik ekidir. İşlek değildir: giriz (girdir-), turuz- (kaldır-), ürküz (ürküt-), gorkuz- (korkut-).

-kez-: İşlek değildir: görkez- (göster-).

-(I)n-/-Un-: Dönüşlülük ekidir: aylan- (dön-), horlan- (aşağılan-), büren-(bürün-), yıgnan- (toplan-), başlan-, baaglan- (bağlan-), övün-, düvün- (yutkun-), garan- (bakın-).

-t-: Sık kullanılan bir ettirgen çatı ekidir: başart- (başar-), çağırdat- (şakırdat-), caytart- (yerleştir-), dargat- (dağıt-), ıssilat- (ısıt-), ogurlat- (ısıt-), köpelt- (çoğalt-), aazalt- (azalt-), çıkart-, okat- (okut-), uzat-, peselt- (azalt-).

Sıfat-Fiiller

Türkmen Türkçesinde görülen başlıca sıfat-fiil ekeri şu şekildedir:

-An: Geniş zaman sıfat-fiilidir: alan (almış olan), geçen gün (geçmiş gün), gelen adam, gören son (gördükten sonra), işlään yeri (çalıştığı yer), okaan kitabım (okuduğum kitap), galan zat (kalan şey), eziizini yitiren gözlekçi yaalı (sevğilisini yitiren âşık gibi).

-Ar: Geniş zaman sıfat-fiilidir. Olumsuzu -mAz'dır: akar suv (su), güler yüz, tutar kol (el), görer göz (görür göz), bolar iış (olur iş), çapar at (koşar, hızlı at); bolmaz iış (olmaz iş), görmez göz, yalñışmaz adam (hatasız insan), mizemez baylık (bitmez tükenmez, zenginlik), satılmaz zat (satılmaz şey).

-cAk: Gelecek zaman sıfat-fiilidir: okacak oğlan (okuyacak oğlan), bercek zadım (verecek eşyam), gelecek yıl (gelecek yıl), tapşırçak gepim (söyleyecek sözüm), iışlencek iış (yapılacak iş), yazılmacak hat (yazılmayacak mektup), durcak yer (duracak yer).

-dIk: Geçmiş zaman sıfat-fiilidir. Olumsuzu -mAdIk şeklindedir: bildik kişi, geçdik köprü (geçilmiş köprü), eşidildik ovaaz (tanıdık ses); bilmedik kişi, görmedik zat (şey), vepa vermedik (vefa vermeyen), tapılmadık köyneke (bulunmayan gömlek).

-gAn: -An şeklinde olan geniş zaman sıfat-fiilinin, az da olsa görülen, -gAn'lı şeklidir: bilgen (bilen), eylegen (eyleyen), otugan (otçul), getirgen caayında (getirdiğin yerde).

-mAlI: Gelecek zaman anlamı veren gereklik sıfat-fiilidir: geçmeli köprü (geçilecek köprü), tayyaar bolmalı zaman (hazır olunacak zaman), eltmeli adres (iletilecek adres)

-yAAAn: Geniş zaman sıfat-fiilidir. Aydyaan (söylediği), bakyaan süri (baktığım sürü), sorayaan (soran), özgeryaän bir devir (değişen bir devir), çörek bişiryään işçiler (ekmek

pişiren işçiler), sözleyään adam (konuşan adam), dokalmayaan halı (dokunmayan halı), gidyään yerimiz (gitmekte olduğumuz yer).

-yAr: Şimdiki zaman sıfat-fiilidir: Türkmenistanda çykyär curnallar (Türkmenistanda çıkan dergiler), gülyär çaga (gülmekte olan çocuk).

Zarf-Fiiller

Şahsa ve zamana bağlı olmayan mücerret fiil şekilleridir. İsim-fiil ve sıfat-fiillerden farklı olarak isim çekim eklerini almazlar. Zarf olarak kullanılan bu şekiller bazen de yardımcı fiillerle birlikte birleşik fiil oluştururlar. Türkmen Türkçesinde kullanılan fiiller Türkiye Türkçesine göre daha azdır.

-(I)ban: Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan bu ek, Türkmen Türkçesinde seyrek olarak kullanılır: diyban (deyip), yıgışyban (toplanıp).

-a/e(y)/-I,-U: Tekrar gruplarında ve birleşik fiil yapılarında kullanılır: dura dura, aglay aglay (ağlaya ağlaya), gaana gaana (kana kana), güle güle, soraşa soraşa; aydaber- (söyleyiver-), geliber- (geliver-), çekiber (çekiver-), düşüber- (düşüver-)

-AlI: Klasik dönem Türkmen eserlerinde -galı/-geli şeklinde olan bu ek, günümüz Türkmen Türkçesi eserlerinde ön sesteki g ünsüzünü düşürerek -alı/-eli şeklini almıştır: gelelimiz bääri (geldiğimizden beri), gideliñ bääri (gittiğinden beri), işlep başlalı bääri (çalışmaya başlayalı beri), gaydalı bääri (döneli beri).

-dIkçA/-dUkçA: Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. golyaşdıkça (yakınlaştıkça), diydikçe (dedikçe), boldukça (oldukça), okadıkça (okudukça), garadıkça (baktıkça), işledikçe (çalıştıkça).

-AndA: Sıfat-fiil eki olan -An ekinin üzerine bulunma hâli ekinin getirilmesiyle oluşmuştur: begenende (beğendiğinde), çıkaranda (çıkardığında), yetenlerinde (yetiştiklerinde), alanda (aldığında), gülenide (güldüğünde), işläände (çalıştığında).

-InçAA: Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir: açılınçaa (açılınca), bolınçaa (olunca), galınçaa (kalınca), bilinçää (bilince).

-Ip/-Up: Türkmen Türkçesinde en çok kullanılan zarf-fiil ekidir. -(I)p zarf-fiil eki, ünsüzle biten fiiller üzerinde -(I)p biçiminde kullanılır. Ancak, ünlü ile biten fiiller üzerine, koruyucu ünsüz y gelmez. Kelimenin son ünlüsü ile ekin ünlüsü birleşir. Bu durumda ek -p biçiminde görülür: açıp, anlap (anlayıp), berip (verip), gamçılup (kamçıluyup), gorkup (korkup), yöräp (yürüyüp).

-kAA: Türkiye Türkçesindeki “iken” anlamını verir. Ekin -n ünsüzünün düşmesi sonucunda oluşmuştur. Ayrıca bu ekin üzerine şahıs ekleri de gelir: alankaam (ben almışken), alankaañ (sen almışken), dergamankaak (biz dağılmışken), otırkaan (sen otururken), bar-yakaa (giderken), gitcekkää (gidecekken), gelcekkää (gelecekken).

-mAAAn: Türkiye Türkçesindeki “-mAdAn” ekine karşılık gelir: almaan (almadan), bermään (vermeden), gışganmaan (kıskanmadan), öldürmään (öldürmeden), yaadamaan (yorulmadan), sözlemään (konuşmadan).

-mAzdAn: Eklendiği fiile “-madan/-meden” anlamı verir: iyemezden ön (yemen önce), ölmezinden ön (ölmeden önce), garamazımdan ozal (ben bakmadan önce), gitmeziñizden önürti (siz gitmeden önce).

Hareket Adları (İsim-Fiiller)

Hareket adları, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -mAk, -mA ve -(I)ş ekleriyle yapılır.

1. -mAk: Mastar ekidir. Ekin ünlüsü, kendisinden sonra yönelme hâl eki geldiğinde uzar: almak, aytmak (söylemek), övrenmek (öğrenmek), yuvmak (yıkamak), sooramak (sormak), almaaga (almaya), gülmääge (gülmeye).
2. -mA: Seyrek olarak iş adları yapar: deñeşdirme (karşılaştırma), yaatlama (hatırlama), eşitme (işitme), bişirme (pişirme).
3. -(I)ş/-(U)ş: Diğer hareket adları kadar işlek değildir: aydış (söyleyiş), boluş (oluş), kiriş (kiriş), nalış (inleyiş), yöriş (yürüyüş), görünüş, çıkış, duruş (durma, duruş), yaaşayış.

Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi Zamirleri

Türkmen Türkçesinde de kişi zamirleri, bir iki ses değişikliği dışında Türkiye Türkçesiyle aynıdır.

Teklik	Çokluk
men	biz
sen	siz
ol	olar

Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı şöyledir:

Yalın hâl	İlgi hâli	Yön. hâli	Yük. hâli	Bul. hâli	Ayr. hâli	Eşt. hâli
men	meniň	maňa	meni	mende	menden	mençe
sen	seniň	saňa	seni	sende	senden	sençe
ol/o	oniň	oňa	onu	onda	ondan	onça
biz	biziň	bize	bizi	bizde	bizden	bizçe
siz	siziň	size	sizi	sizde	sizden	sizçe
olar	olariň	olara	oları	olarda	onlardan	onlarça

Tablo 5.3

Türkmen Türkçesinde Kişi Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Çekimi

b. Dönüşlülük Zamiri

Dönüşlülük zamiri “öz”dür.

öözüm, öözün, öözi, öözümiz, öözüniz, öözleri

Mum men öözüm yazdım. (Bunu ben kendim yazdım).

Ol özi rus dilini govı bilyäär. (O kendisi Rus dilini çok iyi biliyor).

Ol adam özüniň vezipesine düşünyäär. (O adam kendisinin görevini düşünüyor).

c. İşaret Zamirleri

Nesneleri işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Türkmen Türkçesinde teklik zamirleri: buu (bu), şuu (şu), şol/şo (şu), hol (şu), ol (o) ; çokluk zamirleri: bular (bunlar), şular (şunlar), şolar (şunlar), holar (şunlar), olar (onlar).

Hâl ekleri işaret zamirlerine de, isimlere geldiği gibi gelir; ancak araya n girer: munı (bunu), şunda, ondan. İlgi ve yönelme hâllerindeki n nazaldır: munuň (bunun), şunuň, onuň; muňa, şuňa, oňa. “Şol” zamiri hâl eklerini alırken düşer: şonuň, şonı, şona, şonda, şondan.

Buların ulusına Nigar, ortancısına Gülruh, in kişisine bolsa Cahan diyerdiler. (Bunların büyüğüne Nigâr, ortancasına Gülruh, en küçüğüne ise Cahan derlerdi).

Bahargül, meniň saňa sargacak zadım şular. (Bahargül, benim sana ısmarlayacağım şeyim şunlardır).

Şonu getirip berersinmi? (Şunu getirip verir misin?).

d. Belirsizlik Zamirleri

Nesneleri belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir. Türkmen Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır: beyleki (başkası), biiri (birisi), birentek (birçok), hemmesi (hepsi), baarı (hepsi), ählisi (hepsi), her haysı (her biri), her kim (herkes), hiic gaysı (hiç biri), hiic haysı (hiç birisi), hiic kim (hiç kimse), hiic biiri (hiçbiri), hiic bir zaat (hiçbir şey), kimi/kimisi (kimi, bazı), külli (hepsi), pılan (filan), kääbiiri (bazısı), kääbirleri (bazısı), kimdir biiri (biri, birisi), birnäçesi (birkaçı, bazısı, kimi), kim de bolsa biri (herhangi biri).

Ertir ähliñiz mekdebe gellersiñiz! (Yarın habiniz okula geleceksiniz!).

Kolhozçuların birnäçesi öyüne gaytdılar. (Kolhozcuların birkaçı evine döndü).

Oglañ bu çopanların her haysına bir goşovuç gızıl berdi. (Oğlan, bu çobanların her birine bir avuç altın verdi).

Dokmaçıların hemmesiniň gözi ussanıň sırtındaki atgulağa düşdi, baarı birden pakırda berdiler. (Dokumacıların hepsinin gözü ustanın sırtındaki atkulağa (bir ot türü) düştü, hepsi birden kahkaha attılar).

e. Soru Zamirleri

Türkmen Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: kim, nää/nääme (ne), haysı/haysı-sı (hangi/hangisi), nire (neresi), nääçesi (kaçı), kimler, näämeler (neler), haysılar (hangileri), niireler (nereler).

Näämeni aydaym? (Neyi söyleyeyim?).

Hov, sövdaagäär dost, seniň buu yuurtda kimiň baardır, kimi tanayärsiň? (Hey, tüccar dost, senin bu yurtda kimin vardır, kimi tanıyorsun?).

Ulusı nääçe yaşında? (Büyüğü kaç yaşında?).

Sıfatlar

Bir isimden önce gelerek, o ismi çeşitli bakımlardan nitelendiren ya da belirten kelimelerdir. Niteleme ve belirtme olarak iki ana gruba ayrılırlar.

a. Niteleme Sıfatları

Önüne geldikleri isimlerin niteliklerini bildiren sıfatlardır. ak öy (beyaz ev), gadım dövr (eski devir), dor at (doru at), gara göz (kara göz), kiçi bala (küçük çocuk), gızıl sagat (altın saat), dogrı yool (doğru yol), güyçli aadam (güçlü adam), kelte saç (kısa saç), tääze şäher (yeni şehir), akıllı ogul (akıllı çocuk), penciresiz bina (penceresiz bina), çıpar köpek (kızılımsı sarı köpek) vs.

b. Belirtme Sıfatları

Nesneleri çeşitli bakımlardan belirten sıfatlardır. Dört gruba ayrılır.

1. İşaret Sıfatları

Türkmen Türkçesindeki işaret sıfatları şunlardır: “buu (bu), şuu, şo (şu, bu), o, ol (o), ho/hol (bu, şu), şol (şu, bu): hol yer (bu yer), şo adam (şu adam), ol hat (o mektup).

Şol minut Altınıň gözüne gözi düşdi. (Şu dakika gözü Altın'ın gözüne düştü).

Ho çuvalı gumdan doldur. (Şu çuvalı kumla doldur).

2. Sayı Sıfatları

a. Asıl Sayı Sıfatları

Türkmen Türkçesindeki sayılar bazı ses farklılıkları dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır: nol (sıfır), bir, iki, üç, döört, bääş, altı, yedi, sekiz, dokuz, oon, yigrimi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, segsen, togsan, yüz, müň (bin), million (milyon), milliard (milyar), trillion (trilyon): otuz müň (otuz bin), elli müň (elli bin), döört yüz togsan (490), bir müň to-guz yüz segsen bääş (1985).

b. Sıra Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatlarının üzerine +IncI eki getirilerek yapılır: ikinci gün, döördüncü klas (dördüncü sınıf), altıncı tapgır (altıncı kez), üçüncü baranımda (üçüncü gidişimde), yig-riminci asır (yirminci asır).

c. Kesir Sayı Sıfatları

Kesir sayı sıfatları kelime grubu şeklindedir ve nesnelerin parçalarını belirtirler: bääşden üç (beşte üç), nol bütiin oondan üç (sıfır tam onda üç, 0,3), altı bütiin döörtten üç (altı tam üç bölü dört), sekiz bütiin oondan bääş/sekiz yaarım (sekiz tam onda beş/se-kiz buçuk), yigrimi döört protsent/yüzden yigrimi döört (yüzde yirmi dört).

Dääliniň müň sözünden bir sözi derekli. (Delinin bin sözünden biri anlamlıdır).

Meydaanň üçden ikisine govaça ekdiler. (Tarlanın üçte ikisine pamuk ektiler).

Yigrimi sekiz sanıň bääşden bir bölegi bääş bütiin bääşden üçe deňdir. (Yirmi sekiz sa-yısının beşte biri, beş tam beş bölü üçe denktir).

d. Üleştirme Sayı Sıfatları

Üleştirme sayılar sayının aynen tekrar edilmesiyle veya sayılardan ikincisine ayrılma hâl eki getirilmesiyle yapılır: biriin biriin (biri birer, teker teker), biir-biir (biri birer, teker teker), yekeme-yeke (biri birer, teker teker); iki-ikiden (ikişer ikişer), üç-üçden (üçer üçer), dört-dörtten (dörder dörder), yüz-yüzden (yüzer yüzer).

Ayaly elini çanakdan çıkarıp, barmaklarını yeke-yeke yaladı. (Hanımı elini çanaktan çıkarıp parmaklarını biri birer yaladı).

Çotda tää müñ bolyança yüzlüge yüz-yüzden goşmal. (Abaküste bin oluncaya kadar yüzlüge yüzer yüzer eklemeli).

3. Belirsizlik Sıfatları

Nesnelere belirsiz olarak bildiren sıfatlardır. Türkmen Türkçesinde belirsizlik sıfatı olarak kullanılan başlıca kelimeler şunlardır: aaz, aazraak (azıcık), baarça (bütün), başga (başka), birnäçe (bazı, kimi, birkaç), birnääme (biraz), başga, hemme (bütün), bütiin (bütün), her, her haysı (her hangi), kem (az), köp (çok), telim (çok, fazla), köprek (çokça), özge (başka), birentek (birçok), pılaan (falan, filan), ähli (bütün), ençeme (birtakım), pılaança (falanca), kääbir (bazı, kimi), esli (hayli).

Birnääme çay guy! (Biraz çay koy!).

Pılan gün toy edeliñ. (Falan gün düğün yapalım).

Telim menziller, ençeme yoollar yörelenden soñ... (Çok menziller, birtakım yollar yürüdükten sonra...).

Hemme zaat, hemme gışy säähel wagtda üytgeyäär. (Bütün şey, tüm kışı kısa zamanda geçiriyor).

4. Soru Sıfatları

Nesnelere soru yoluyla belirten sıfatlardır. Türkmen Türkçesindeki başlıca soru sıfatları şunlardır: haysı (hangi), nääçe (kaç, ne kadar), nähili (nasıl), nää/nääme (ne, nasıl, ne çeşit), näçinci (kaçıncı).

Nääme zaat gerek? (Nasıl bir şey gerek?).

Bu nää boluş? (Bu nasıl davranış?).

Nääçe oglun bar? (Kaç oğlun var?).

Şuu üstümüzdüäki ay haysy ay? (Şu önümüzdeki ay, hangi ay?).

Zarflar

a. Zaman Zarfları

İş ve hareketin olduğu zamanı gösterir. Türkmen Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: indi (şimdi; artık), ertiir (yarın), ağşam (akşam), yassın (yatsı vakti), hemişe (her zaman, daima), buu gün (bugün), düyn (dün), her gün, gışyın (kışın), giic (geç), giice (gece), gündiiz (gündüz), günortaan (öğle, öğleyin), soñ (sonra), öñ (önce), yañı (demin, biraz önce, şimdi, yeni), kääte (ara sıra, bazen), iir (er, erken), ozal (daha önce, evvel), bayak (önce, daha önce), entek (şimdi, şu anda).

Murat ertesi iir oyandı. (Mırat, sabah erken uyandı).

Ol bayak biziñ kolhozımızda boldı. (O daha önce bizim çiftliğimize geldi).

Ol yañı geldi. (O yeni geldi).

Kääte yagış yagyaardı. (Bazen yağmur yağıyordu).

b. Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yapıldığı yeri ve yönü belirtir: alıs (uzak), arka, aşaa (aşağı), añrı (öte), bääri (beri), bääriik (beriyeye), daş (dış), daşarı (dışarı), içeri, içeriik (içeriye), gayra (geri), ileri, içerik (içeriye), garşy (karşı), öñ (ön), üst, yokarı, yokarık (yukarıya).

Daşarı gatı ıssı. (Dışarısı çok sıcak).

Bääriik gel! (Beri gel!).

Samolyot yokarı galdi. (Uçak havalandı).

Munuň aňrısı bäärsi görnenook. (Bunun ucu bucağı görünmüyor).

c. Nitelik (Durum) Zarfları

İş ve hareketin yerine getirilme tarzını bildirir: şeyle (şöyle), eyle (öyle), beyle (böyle), çalt (hızlı, çabuk), çalaca (yavaşça), çala (kolayca), ogrun (gizlice), yuvaş (yavaş), yaman (kötü), govı (iyi), örään çalt (çabucak, hızlıca), basım (çabuk, hızlı), emaaş bilen (yavaşça), derbi-dagin (darmadağın), düzüvrääk (uygun), täämiz (temiz), gaayım (sıkı, sağlam), gazabına (kızgınlıkla), tiiz-tiizden (sık sık).

Darganıň yüregi çalt-çalt urup başladi. (Dargan'ın kalbi hızlı hızlı çarpmaya başladı).

Men size govı düşünmeyäärin. (Ben sizi tam olarak anlamıyorum).

Ol ogrun garap geçdi. (O, gizlice bakıp geçti).

Gapını gayım yapdi. (Kapıyı sıkıca örttü).

d. Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir. Türkmen Türkçesindeki başlıca miktar zarfları şunlardır: haas (çok, pek), örään (daha, çok, pek çok), aaz (az), kem (az), köp (çok), cuda (çok), iň (en), biraaz (biraz), gatı (çok, epey, oldukça), seyrek, sık, artık, tüys (tam), edil (tam, tıpatıp).

Men size cuda minnetdaar. (Ben size çok minnettarım).

Bu tüys meniň diyenim. (Bu, tam benim dediğim).

Ol gatı yadapdir. (O, çok yoruldu).

Ol bize köp gelyäär. (O, bize çok geliyor).

e. Soru Zarfları

Fiilin anlamını soru yönünden etkileyen zarflardır. Türkmen Türkçesinde başlıca soru zarfları şunlardır: haçan (ne zaman), nääme üçiin (niçin, neden), nääçe (ne kadar), neneň (nasıl), näähili (nasıl), näätüysli (nasıl).

Haçan gidyärsiňiz? (Ne zaman gidiyorsunuz?).

Ääriň bilen aaraň niçik? (Kocanla aran nasıl?).

Seniň oturişň näähili/näätüysli? (Senin oturuşun nasıl?).

Edatlar

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemler

His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir.

a. Duygu Ünlemleri

Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: Türkmen Türkçesindeki başlıca duygu ünlemleri şunlardır: a, ah, beh (of), behey (oh), bövf (of), oh, övf (of), vah, veyt (oh, hey), be (peh), vey-vey (oh oh), bay-bov (eh), bay-ba (eh), päähay vala (Tanrım), vay-ey (oh), vä (oho), tuf (tüh), vey-vey-ey (vay vay), berekellaa (bravo, maşallah), tüveleme (kahretsin), armaan (ah, ne yazık), pääh (oh, oh).

Bay-bay-ov, bu ne darya köçe eken! (Vay vay/vay be, bu ne geniş sokak imiş).

Berekellaa, hanım, berekellaa! (Maşallah, hanım, maşallah!).

Be-be-be..., kaka, sen däälirediňmi? (Aaa, baba sen delirdin mi?).

Uff... Şuu günki yaalı ıssı gören deldiris. (Of, şu günkü gibi sıcak görmüş değiliz).

b. Seslenme Ünlemleri

Hitap için kullanılan ünlemlerdir: ey, ohaav (ey, hey), ay (ey, hey), yeri (hey), hanı (haydi), ayuuv (ey), av (hey), ahoov (ey, hey), hav (ey, hey), hay (ey, hey).

Ay ogul, bääri gel! (Ey oğul, buraya gel!).

Hay, adamlar, hav!... Eşidin, hav! (Hey, insanlar, hey!... İşitin, ey!).

c. Sorma Ünlemleri

Sorma ifade eden, soru için kullanılan ünlemlerdir: Türkmen Türkçesindeki başlıca soru ünlemi hani (hani)'dir. Türkiye Türkçesindeki soru ünlemleri olan "acep" ve acaba" kelimeleri Türkmen Türkçesinde "-kaa/-kää" ekiyle karşılanır: aakmıkaa (ak mı acaba?), geldimikää (geldi mi acaba?), küyseyäärmikääñ (özlüyör musun acaba?).

Gelnece, hanı Nurgeldi? (Yenge, Nurgeldi hani?).

Ol nääme üçin çağırdıkaa? (O ne için çağırdı acaba?).

d. Gösterme Ünlemleri

Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvuru ünlemlerdir: tää (te, işte), ana (işte, aha), anhaa (aha, işte), inhaa (aha, işte), ine (işte, aha), holha (işte).

A şeylemi, mhaa onda buu-da seniñ puluñ! (A, eğer öyleyse, bak, işte senin paran burada!).

Hää, ana, işan aga dogru söz aytdı. (Ha, işte, Hoca efendi doğru söz söyledi).

İne, muña listovka diyyäärler. (İşte, buna beyanname diyorlar).

e. Cevap Ünlemleri

Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: ää-hää/ääh-ää (evet, tamam), bolar (olur), bolyaar (pekâla), elbetde (elbette, tabii), hava (evet), hää (evet), hop (peki, pekâlâ), maa-kuul (peki, pekâlâ, olur), yagşı (olur, tamam), şübhesiz (şüphesiz, kuşkusuz), yook (yok, hayır), hey (yok, mümkün değil).

Ääh-ää... İndi mesele aydınlaşyaa... (Tamam... Şimdi mesele anlaşılıyor).

Yook, bay aga, toba etdik! (Yok, Ağabey, tövbe ettik!).

Hää, hää, dogru. (Evet, evet, doğru).

Mıradıñ öyi şümüdir? - Hava, Mıradıñ öy-ää şüdir... (Mırad'ın evi şu mudur? -Evet, Mırad'ın evi şudur.)

2. Bağlaçlar

Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Türkmen Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

a. Sıralama Bağlaçları

Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: ve, hem (ve, ile), bilen (ile), -da/-de (ve, da, de), u (ve), hem-de (hem de, ve).

Türkmen halkı bagth, şaatlıkly hem-de döredicilikli durmuşda yaşayar. (Türkmen halkı bahtlı, sevinçli ve/ve de verimli bir hayat sürüyor).

Durdı bilen Berdi universitetiñ filologiya fakultetinde okaaýaarlar. (Durdı ile Berdi üniversitenin filoloji fakültesinde okuyorlar).

Gılıç Mergen ava çıkanda duuzsuz ve çöreksiz çıkmayaardı. (Gılıç Mergen ava çıktığında tuzsuz ve ekmezsiz çıkmıyordu).

Haram yıgar boldı baylar/Yaşdı gün-u gözel aylar. (Haram kazanır oldu zenginler/Batı gün ve güzel aylar).

b. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır: yaa (ya, veya), yaa daa (ya da).

Öñ yaa-daa soñ iberilende bolmayäärmıkaa? (Önce ya da sonra gönderildiğinde olmayacak mı acaba?).

Men ondan ayaalımıñ baardıgımı yaa yookdugımı sooramaandırm. (Ben ona hanımının olduğunu veya olmadığını sormamışım).

c. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: hem ... hem, de ... de, ne ... ne, isle ... isle (ister ... ister), yaa ... yaa (ya ... ya), yaa ... yaa daa (ya ... ya da), kää ... kää/kää ... kääte (gâh ... gâh), haa ... haa (ister ... ister), bir ... bir.

Baazarın nırhı kää göterilyäärdi, kääte ašaaklayaardı. (Pazarın fiyatı gâh yükseliyordu gâh düşüyordu).

Haa inan, ha-da inanma. (İster inan ister inanma).

Bayramın yüzi bir gızardı, bir agardı. (Bayramın yüzü bir kızardı bir ağardı).

d. Cümle Başı Bağlaçları

Cümle başı bağlaçları, cümelere anlam bakımından birbirine bağlarlar: belki, bolmasa (bari, hiç olmazsa), diymek (demek ki), eger (eğer), emmaa (ama), gööyaa (güya, sanki), hatdaa (hatta), kääşgä (keşke), yağni (yani), yogsa (yoksa), yogsam (yoksa), yööne (fakat, ancak), veli (ancak, ama, fakat), çünki (çünkü), hamaala (sanki, güya), a (fakat, ama).

Bu sinag birnäçe sapar gaytalandı, emmaa peydaa bermedi. (Bu deneme birkaç kez tekrarlandı ama fayda vermedi).

Onı erte görersiñ... Yööne agziña berk bol. (Onu yarın görürsün... Fakat çeneni sıkı tut).

Şoni etseñ gutulyaarsiñ, yogsam ölyeersiñ. (Şunu yaparsan kurtulursun, yoksa öleceksin).

e. Sona Gelen Bağlaçlar

Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: hem (de, da), -mı/-mi (mı, mi, ise), -da/-de (da, de).

“Bu hem Kelcäniñ oynudur” diyip düşündiler. (“Bu da Kelce’nin oyunudur” diye düşündüler).

Söz berdiñmi - sözüñde tapıl. (Söz verdin mi/ise, sözünde bulun).

Seni Aşgabada-da alıp giderler. (Seni Aşkabat’a da alıp giderler).

3. Son çekim edatları

İsim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimelerdir. Türkmen Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. Yalın ve ilgi hâlimden sonra kullanılanlar: bilen (ile), bile (ile), üçiin (için), yaalı (gibi), kimiin (gibi), miyan (gibi), dek (gibi), baarada (hakkında), hakda (hakkında), baabatda (hakkında), dogrusında (hakkında), diyip (diye), sebäapli (yüzünden, dolay), saarı (doğru), arkalı (ile, vasıtasıyla).

Ay, mele gelin, sallanıp, biziñ saarı gelsene! (Ey kumral gelin, sallanıp bize doğru gelsene!).

Yoldaşım arkalı Cuma habar etdim. (Arkadaşım vasıtasıyla Cuma’ya haber verdim).

Hiiç zaatdan habarsız yaalı ugradı. (Hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi gitti).

Sen kimiin gözeli görmedim men dünyäde. (Senin gibi güzeli görmedim ben dünyada).

Sen haysı avtobus bilen geldiñ? (Sen hangi otobüs ile geldin?).

b. Yönelme hâlimden sonra kullanılanlar: bakaa (doğru), bakmazdan (rağmen), garşı (karşı), garamazdan (rağmen), garamaan (rağmen), garaganda (göre), göree (göre), çenli (kadar), tarap (doğru), gadar (kadar), golay (yakın).

Ol mekdebe bakaa gitdi. (O, okula doğru gitti).

Eyyääm bir saagada golay sözleyäärdi. (Hemen hemen bir sate yakın konuşuyordu).

Kitler 90-100 yıla çenli yaşayarlar. (Balinalar 90-100 yıla kadar yaşıyorlar).

Onuñ aydışına garaganda oyun deñme-deñ gutarıpdir. (Onun söylediğine göre, oyun berabere bitmiş).

Kaka, düye ayaklarınıñ duşaklı bolmagına garamaan, gidende örän çalasın gidipdir. (Baba, deve ayaklarının bukağılı olmasına rağmen, giderken çok hızlı gitmiş).

c. Ayrılma hâlimden sonra kullanılanlar: özge (başka), başga (başka), ötri (ötürü), oval (önce, daha önce), soñ (sonra), artık (fazla, artık), beter, ziyaat/ziyaada (ziyade, fazla), daşarı (dış, hariç).

Ondan özge yoldaşlarım kino gitdiler. (Onun dışındaki arkadaşlarım sinemaya gittiler).

Ondan ötri biz siziñ bilen gitcek. (Ondan ötürü biz sizinle gideceğiz).

Bayramdan oval hova sovukdı. (Bayramdan önce hava soğuktu).

Tomus paslı haysı pasıldan soñ gelyäär? (Yaz mevsimi hangi mevsimden sonra geliyor?).

Özet

Türkmen adını açıklamak

Türkmen adının yapısı ve kökeni konusunda çeşitli görüşler vardır. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Jean Deny Armağanı'nda yer alan "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti" adlı yazısında bu görüşleri geniş olarak ele almış ve meseleyi bir sonuca bağlamaya çalışmıştır. Deny'ye göre Türkmen kelimesi de "koyu Türk, saf kan Türk" anlamlarına gelmektedir. Türkçede buna benzer "kocaman", "karaman", "şişman" gibi kelimelerin yapısıyla aynıdır ve ek, üzerine geldiği bu kelimelere üstünlük, fazlalık anlamları katmaktadır. J. Deny'nin bu görüşü ilim aleminde en fazla rağbet edilen görüştür.

Türkmen Türklerinin tarihini anlatmak

Türkmenler Oğuz kökenlidir. Diğer Oğuz boyları XI. yüzyılda batıya göç ederken, Türkmenler doğuda kalmıştır. Oğuzların büyük çoğunluğu X. yüzyılda İslamiyeti kabul edince, Müslüman olmayan Oğuzlara Türkmen adını vermişlerdir. Böylece Türkmen adı, Oğuzlarla birlikte anılmıştır. Türkmenler bir süre Mangışlak, Maverainnehir ve Horasan'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Horasan ve Afganistan'ın kuzey kesimlerinde yaşayan Türkmenler, bir müddet sonra Afganistan ve Güney İran'ı denetiminde tutan Gazne Türk Devleti ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Gaznelilerin idaresine girmeyi reddeden Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin önderliğinde 1040 yılında Gazne ordusunu yenerek bugünkü Azerbaycan ve Anadolu bölgelerini kendilerine yurt edinmişler ve kurdukları devlete Selçuklu Devleti adını vermişlerdir. Türkmenler, önce Moğol daha sonra da Timurular hâkimiyetine girmişlerdir. Türkmen boyları bir müddet Hive Hanlığına bağlı kalmış, daha sonra da Afşar Türkmen boylarından Nâdir Kulu Han (Nâdir Şah) hâkimiyetine girmişlerdir. 1873 yılından itibaren Rus saldırılarına maruz kalmış ve uzun mücadeleler sonucunda 1884 yılında Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. 1917'den itibaren Sovyetlerin idaresinde kalan Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Türkmen Türkçesini tanımlamak

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubu şivelerinin doğu kolundandır. Bundan dolayı Oğuz Türkçesinin özellikleri Türkmen Türkçesinin karakteristiğini oluşturur. Ayrıca, Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini de barındırır: Türkmen Türkçesi asıl eserlerini XVIII. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır. Türkmen Türkçesinin söz varlığının temelini Türkçe sözcükler oluşturur. Tarihi seyri içerisinde Moğolca, Farsça, Arapça ve Rusçadan kelimeler almıştır. Türkmen Türkçesinin birçok ağzı vardır. Şu anda Türkmenistan'da kullanılan yazı dili, 1925'ten beri 'Türkmen-Yomut' ağzına dayanmaktadır.

Türkmen edebiyatını anlatmak

Türkmen Türklerinin çok zengin folkloru ve edebiyatı vardır. XVIII. yüzyıla kadar Türkmen edebiyatı daha çok sözlü edebiyata, dolayısıyla halk edebiyatına dayanır. Halk edebiyatının diğer türlerinden destan, fıkra, masal, türkü, mani, ninni, atasözü ve bilmece gibi türleri de oldukça canlıdır. Asıl eserlerini XVI-II. yüzyıldan itibaren verir. Türkmen Türkçesi, *Mah-tımgulu* (1730-1780)'nin şiirleri ile bir yazı dili hâline gelir. Bolşevik ihtilalinden sonra Komünistlerin yönetime gelmesiyle Türkmen edebiyatı yeni bir çehre kazanmıştır. Bu dönemden itibaren edebiyat, siyasi şartlara göre şekillenmeye başlamıştır. XX. yüzyıl Türkmen edebiyatını, iki bölüme ayırmak mümkündür. a) XX. Yüzyılın Başlarında Türkmen Edebiyatı b) Sovyet Devri Edebiyatı: 1. 1920'li Yılların Edebiyatı 2. 1930 - 1945 Yılları Arası Edebiyatı 3. 1945-1960 Yılları Arası Edebiyatı 4. 1960-1990 Yılları Arası Edebiyatı 5. Bağımsızlık Devri Edebiyatı.

Türkmenistanın yerini belirlemek

Sovyetler Birliği'nden ayrılan beş bağımsız Türk cumhuriyetinden biri olan Türkmenistan, 36-43 kuzey enlemleri ile 53-66 doğu boylamları arasında yer alır. Başkenti Aşgabat'tır. Türkmenistan'ın toplam yüz ölçümü 488.100 km²'dir. Batısında Hazar Denizi, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Karakalpakistan, kuzeydoğusunda ise Özbekistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Ülkenin güneyde İran, güneydoğuda Afganistan ile sınırı bulunmaktadır. Komşuları ile olan toplam sınırının uzunluğu 3763 km'dir. Ülke; Ahal, Balkan, Daşhovuz, Levap ve Marı (Merv) olmak üzere beş eyalete bölünmüş durumdadır. 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini sağlamış, 27 Ekim 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan etmiştir. Resmî dil Türkmen Türkçesi olup 24. 5. 1990'da resmî dil olmuştur.

Türkmen Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz

I. Ses Bilgisi

Ünlüler:Türkmen Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır. Uzun ünlüler alfabe de gösterilmez. Türkmen Türkçesini, diğer Türk lehçelerinden ayıran en belirgin vasıf, uzun ünlülerin korunmasıdır. Uzun ünlüler "asli" ve "ses olayları sonucunda oluşan uzunluklar" olmak üzere ikiye ayrılır.

Büyük Ünlü Uyumu: Oldukça sağlamdır.

Küçük Ünlü Uyumu: Türkiye Türkçesine göre daha zayıftır.

Ünsüzler: Azerbaycan Türkçesinde 23 ünsüz vardır.

Ünsüz Uyumu: Birçok ekin ünsüzü tonlu olduğundan bozuktur.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Çokluk Eki: **-IAr**

İyelik Ekleri: 1. teklik **+(I)m**, 1. çokluk **+(I)mIz**; 2. teklik **+(I)ñ**, 2. çokluk **+(I) ñuz**; 3. teklik, **+I**, **+sI** 3. çokluk, **+I**, **+sI**

Hâl Ekleri:

a. Yalın hâl: *Eksizdir*.

b. İlgî hâli: *Türkiye Türkçesindeki gibidir, ancak n geniz n'sidir*.

c. Yükleme hâli: **+nI** ve **+I**

d. Yönelme hâli: *Ünsüzlerden sonra +A; ünlülerden sonra uzun A*

e. Bulunma hâli: **+dA**

f. Ayrılma hâli: **+dAn**

g. Vasita hâli: *bilen*

h. Eşitlik hâli: **+çA**

Aitlik eki: **+kI**

Soru eki: **+mI**

Fiil Çekim Ekleri:

Şahıs Ekleri:

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik **-(I)n**, 1. çokluk **-(I)s**; 2. teklik **-sIñ**, 2. çokluk **-sIñIz**; 3. teklik **-ø**, 3. çokluk **-IAr**

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik **-m**, 1. çokluk **-k**; 2. teklik **-ñ**, 2. çokluk **-ñIz**; 3. teklik **-ø**, 3. çokluk **-IAr**

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: **-IpdIr**

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: **-dI**

Şimdiki Zaman: **-yaar/-yäär**, **-yaa/-yää**, **-p yöör**;

-p duur, **-p otur**, **-p yatur**, **-an/-en yook**

Geniş Zaman: **-Ar**

Gelecek Zaman: **-cAk**

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: **-sA**

Gereklilik Kipi: 1. **-mAlI**; 2. **mAlI(dIr)**

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsın ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: **-mAkçI**

Fiillerin Birleşik Çekimi

Türkmen Türkçesinde birleşik çekimi: rivayette *eken* ve *mIş*, hikâyede **-dI** ve şartta **-sA** ile yapılır.

İmek ve **eken** İle Yapılan İsim Çekimi

Şimdiki zamanda İsmın sonuna şahıs ekleri veya ismin başına şahıs zamirleri getirilir. **-mIş**, **-dI** ve **eken**

Yapım Ekleri:

İsimden İsim Yapan Ekler: **+baaz**; **bii+**; **+cagaz**; **+cIk**;

+çA; **+çI/+çU**; **+çIllk**; **+daan**; **+daar**; **+dAş**;

+gäär/+käär; **+haana**; **+hoor**; **+IAk**; **+II**; **+IIk/IUk**; **+(I)**

mtII/(U)mtUl; **+nää**; **+raak/+rääk+sI**; **+sIz**

İsimden Fiil Yapan Ekler: **+A-**; **+cAr-**; **+dA-**; **+gIr/-+kIr**;

+(I)rgA/(U)rgA-; **+k-**; **+(A)l-**; **+Ar-**; **+IA-**; **+rA-**;

+sIrA/+sUrA

Fiilden İsim Yapan Ekler: **-(A)ç**; **-(A)k**; **-(A)lgA**; **-Ar**;

-cAñ; **-ç**; **-çAk**; **-g**; **-gA**; **-gAnçAk**; **-gI/+kI-**; **-glç/-gUç**; **-glr/-**

gUr; **-glI/-gUt**; **-gIn/-gUn**; **-IcI/-UcI**; **-Ik/-Uk**; **-(I)m/- (U)m**;

-mA; **-mAk**; **-IndI**: (**<-In+dI**); **-v(Uk)**

Fiilden Fiil Yapan Ekler: **-(I)l-**; **-(I)ş/- (U)ş-**; **-AñkIrlA-**;

-dIr/-dUr-; **-(A)r-**; **-Ir/-Ur-**; **-Iz/-Uz**; **-kez**; **-(I)n/-Un**; **-t**

Şıfat-Fiiller: **-An**; **-Ar**; **-cAk**; **-dIk**; **-gAn-**; **mAlI**; **-yAAAn**;

-yAr

Zarf-Fiiller: -(I)ban; -a/e(y)/-I,-U; -alı/-eli; -dIkçA;

-AndA; -InçAA; -Ip; -kAA; -mAAAn; -mAzdAn

Hareket Adları (İsim-Fiiller): 1. -mAk; 2. -mA, 3. -(I)ş/-
(U)ş

III. Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi Zamirleri: *men, sen, ol; biz, siz, olar*

b. Dönüşlülük Zamiri: *öz*

c. İşaret Zamirleri: *buu (bu), şuu (şu), şol/şo (şu), hol (şu), ol (o); bular (bunlar), şular (şunlar), şolar (şunlar), holar (şunlar), olar (onlar)*

d. Belirsizlik Zamirleri: *beyleki (başkası), biiri (birisi), bi rentek (birçok), hemmesi (hepsi), baarı (hepsi), ählisi (hepsi), her haysı (her biri), her kim (herkes), hiiç gaysı (hiç biri),*

hiiç haysı (hiç birisi), hiiç kim (hiç kimse), hiiç biiri (hiç biri), hiiç bir zaat (hiçbir şey), kimi/kimisi (kimi, bazı), küli (hepsi), pılan (filan), kääbiiri (bazısı), kääbirleri (bazısı), kimdir biiri (biri, birisi), birnääçesi (birkaçı, bazısı, kimi), kim de bolsa biri (herhangi biri).

e. Soru Zamirleri: *kim, nää/nääme (ne), haysı/haysı (hangi/hangisi), nire (neresi), nääçesi (kaçı), kimler, näämeler (neler), haysılar (hangileri), niireler (nereler)*

Sıfatlar

Türkmencede kullanılan Niteleme ve Belirtme sıfatları

Zarflar

Türkmencede kullanılan Zaman Zarfları, Yer-Yön Zarfları, Nitelik (Durum) Zarfları, Miktar Zarfları, Soru Zarfları

Edatlar

Türkmencede kullanılan Ünlemler, Bağlaçlar ve Son Çe kim Edatları

Kendimizi Sınavalım

1. Türkmen adı **ilk kez** hangi eserde geçmektedir?
 - a. Camiü't-Tevarih
 - b. Şecere-i Terakime
 - c. Divanü Lûgati't-Türk
 - d. Kutadgu Bilig
 - e. Dede Korkut Hikâyeleri
2. Türkmen Türkçesi aşağıdaki şairlerden hangisinin eserleriyle bir yazı dili hâline gelmiştir?
 - a. Mahtımgulu
 - b. Mollanepes
 - c. Gurbandurdı Zelili
 - d. Miskin Kılıç
 - e. Berdi Karabayev
3. Aşağıdaki örneklerden hangisinde ünsüz düşmesi sonucunda oluşan bir ünlü uzunluğu bulunmaktadır?
 - a. okamaaga
 - b. yool
 - c. ööç
 - d. dää
 - e. ortadaaki
4. Türkmen ve Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Kelime başındaki kalın k'lar Türkmen Türkçesinde g olur.
 - b. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki f'ler p olur.
 - c. Türkiye Türkçesinde iç sesteki -ğ- ünsüzü, Türkmen Türkçesinde v olur.
 - d. "var, vermek, varmak" kelimelerindeki v, Türkmen Türkçesinde b' dir.
 - e. bol- fiilinin başındaki b- sesi Türkmen Türkçesinde düşerek ol- şekline dönüşmüştür.
5. Aşağıdaki kelimelerden hangisi ünsüz uyumuna uymaktadır?
 - a. açarçı
 - b. yolda
 - c. başda
 - d. görüpdür
 - e. ağaçdan
6. Aşağıdaki kelimelerden hangisi iyelik eki **almamıştır**?
 - a. üzümim
 - b. agamız
 - c. puluñız
 - d. sizde
 - e. atası
7. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde isimden isim yapan ek vardır?
 - a. gorkak
 - b. övünceñ
 - c. garamıl
 - d. bozguç
 - e. çüyruk
8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde geniş zamanın hikâye çekimi vardır?
 - a. Bilmedik yerimizi ondan soooaraadık.
 - b. Bir baar eken, bir yook eken.
 - c. Guşcagaz bir agacın üstüne gonupdır.
 - d. Bizi biir yere alıp gitcekdiler.
 - e. Ependi onı tanamadık bolyaarmış.
9. 'Kolhozçılarm birnäçesi öyüne gaytdılar' cümlesinde aşağıdaki zamir çeşitlerinden hangisi bulunmaktadır?
 - a. Dönüşlülük zamiri
 - b. Belirsizlik zamiri
 - c. Kişi zamiri
 - d. İşaret zamiri
 - e. Soru zamiri
10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde sıralama bağlacı bulunmaktadır?
 - a. Haa inan, ha-da inanma.
 - b. Şonı etseñ gutulyaarsıñ, yogsam ölyeersiñ.
 - c. Yook, bay aga, toba etdik!
 - d. Seni Aşgabada-da alıp giderler.
 - e. Durdı bilen Berdi universitetiñ filologiya fakultetin-de okaayaarlar.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Türkmen Adı” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Türkmen Edebiyatı” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise “Uzun Ünlüler” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “Türkmen Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise “Ünsüz Uyumu” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise “İyelik Ekleri” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
7. c Yanıtınız yanlış ise “Yapım Ekleri” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise “Fiillerin Birleşik Çekimi” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Zamirler” konuyu yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise “Bağlaçlar” konuyu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Küçük ünlü uyumuna aykırı olan kelimeler şunlardır: dürli (türlü), dokuzuncı (dokuzuncu), gorkunçlı (korkunç), öyümizi (evimizi), süri (sürü), şaglavuk (çağlayan), öözimiz (kendimiz).

Sıra Sizde 2

“düş-” (inmek) fiilini “gelecek zaman kipinde tüm şahıslarla olumsuz çekimi şu şekildedir:

men düşçek dääl (inmeyeceğim)

sen düşçek dääl

ol düşçek dääl

biz düşçek dääl

siz düşçek dääl

olar düşçek dääl

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Başdaş, C. (1996). *Göroğlu Türkmen Halk Eposu* İnönü Üniversitesi Türk Dili Basılmamış Doktora Tezi, Malatya.
- Bazın, L. (1988), "Le Turkmene (Türkmençe)", *PhTF*, s. 308-317 (Çev. Efrasiyap Gemalmaz), *Türkmençe Metinler*, Erzurum.
- Boryakov, A. vd. (1999), *Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfologiya)*, Aşgabat.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Çınar, A. A. (1996). "Türkmenistan Halk Edebiyatı Türleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 2, Güz, s. 353-370.
- Doğan, L. (1996). "Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlülerle İlgili Hususlar", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 1, Bahar, s. 232-238.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Durdiyev K.- Kara, M. (1997). "Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3 Bahar, s. 3-9
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Hanser, O. (2003). *Türkmençe El Kitabı* (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Kebikeç Yay., İstanbul.
- İslam Ansiklopedisi* (1988). "Türkmenler" Maddesi, MEB Yay., C. 12-II, İstanbul, s. 661-672
- Kafesoğlu, İ. (1958). "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı'ndan ayırması*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kara, M. (2000), *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, KB Yay., Ankara.
- Kara, M. (2007). "Türkmen Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 231-290.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, **Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı**, Yesevi Yay., İst. 1994, s. 157
- Oruç B. (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*, İ. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Saray, M. (1993). *Türkmen Tarihi*, İstanbul.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*, İstanbul.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Tekin, T.-Ölmez, M.-Ceylan, E.-Ölmez, Z.-Eker, S. (1995), *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)* (1997). "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Türkmenistan Özel Sayısı*, Kasım 1997/2, S. 87.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

6

Amaçlarımız

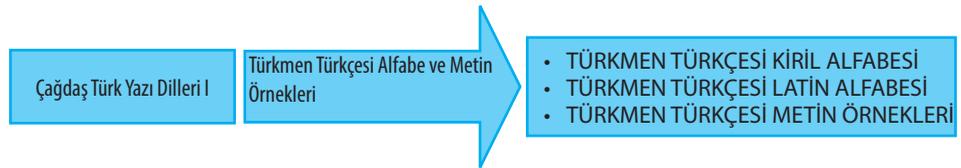
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Türkmen Türkçesi Kiril alfabesini okuyabilecek,
- 👁️ Türkmen Türkçesi Latin alfabesini okuyabilecek,
- 👁️ Türkmen Türkçesi ile yazılmış metinleri çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kiril Alfabeti
- Latin Alfabeti
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Türkmen Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

TÜRKMEN TÜRKHESI KIRIL ALFABESI

KIRIL	LATIN	KIRIL	LATIN
А а	A a	Ө ө	Ö ö
Б б	B b	П п	P p
В в	V v	Р р	R r
Г г	Gg (Ğğ)	С с	S s
Д д	D d	Т т	T t
Е е	E, (y)e	У у	U u
Ё ё	Yo yo	Ү ү	Ü ü
Ж ж	J j	Ф ф	F f
Ж ж	C c	Х х	X x (l)
З з	Z z	Ц ц	Ts ts
И и	I i	Ч ч	Ç ç
Й й	Y y	Ш ш	Ş ş
К к	K k	Щ щ	Şç şç
Л л	L l	Ы ы	I ı
М м	M m	Э э	E e
Н н	N n	Ә ә	Ä ä
Ң ң	Ñ ñ	Ю ю	Yu yu
О о	O o	Я я	Ya ya

TÜRKMEN TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

Harfler	TT Ses Karşılığı	Harfler	TT Ses Karşılığı
A a	a	N n	n
B b	b	Ñ ñ	ñ
Ç ç	ç	O o	o
D d	d	Ö ö	ö
E e, ýe	e, ye	P p	p
Ä ä	ä	R r	r
F f	f	S s	s
G g	g	Ş ş	ş
H h	h	T t	t
I i	i	U u	u
J j	c	Ü ü	ü
Ž ž	J	W w	v
K k	k	Y y	ı
L l	l	Ý ý	y
M m	m	Z z	z

TÜRKMEN TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

ХЕМ ГҮЛКИ ХЕМ ГӨЗЯШ

Бир адам чөлүң ичинде компас тапыпдыр. Ол онун эйлесине-бейлесине өврүп, онун нәмедиğini билмәндир. Онсоң оба алып гелипдир. Ойлан-ярлар, ченейәрлер, чак урярлар, эмма онун нәмедиğini билип билмейәрлер. Хожа Насыры чагырып она компасы гөркезийәрлер-де:

— Хорматлы Насыр шунун нәмедиğini bize дүшүндирип бериң — дийип, хайыш эйәрлер.

Хожа екеже агыз хем сөз айтман алдыгына гүлмәге башлаяр. Бу болша хеммелер хайран галяр.

Олар:

— Хожа саңа нәме болды. Сен нәме гүлиән? — дийип, сорапдырлар.

— Ай, ишигайданлар! Мени гүлдүрйән сиз. Сиз, догруданам, шунун нәмедиğini билензокмы? — дийип, Хожа өңкүсинден хем бетер гүлмәге башлапдыр. Бу дана адам бирден гүлмесини гоноп агламага башлапдыр. Адамлар муңа өңкүден хем бетер гең галыпдырлар. Хожа болса:

— Мен гараманлай, мен гөргүли — дийип, энрейәрмишин.

— Хожа, аглама, рахатлан, бу гөз яш этмегиң себебини дүшүндир — дийип, она хөре-көше этмәге башлапдырлар.

— Мен ненеңси агламайың? Ол задың нәмедиğini билмейәндигим ядыма дүшөйди — дийип, ол гөзи яшлы халда жогап берипдир.

ГАРЫНЖА

— Гаты чыпкак гөрүйән,
Эй гарынжа, гарынжа.
Гыш совукдыр, үшөрсин.
Гейинмесең галыңжа!

— Саг бол, аладаң үчин
Өңден тайяр гыша мен:
Томус ысса кән бишдим,
Инди гышда үшемен.

Касым Нурбадов

HEM GÜLKİ HEM GÖZYAAŞ

Bir aadam çölün içinde kompas tapıdır. Ol onuň eylesine beylesine övrüp, onuň näämediğini bilmäändir. Onsoň oobaa alıp gelipdir. Ooylanyaarlar, çenen-yäärler, çak uryaarlar, emmaa onuň näämediğini bilip bilmeyäärler. Hoca Nasır çaağırip oňa kompası görkezeyäärler de:

- Hormatlı Nasır şunuň näämediğini bize düşündirip beriň diyip, haayış ed-yäärler.

Hoca yekece söz hem aytmaan aldığına gülmääğe başlayaar. Buu bolşa hemmeler hayraan gaalyaar.

Olar:

- “Hoca saňa nääme boldı. Sen nääme gülyään?” diyip, sooraapdırlar.

- “Ay, işigaydanlar! Meni güldüryään siz. Siz, doğrudanam, şunuň näämediğini bileñzook mı?” diyip, Hoca önküsinden hem beter gülmääğe başlaapdır... Buu daana aadam birden gülmesini goyup aaglamağa başlaapdır. Aadamlar muňa öñküden hem beter geň gaalıpdırlar. Hoca bolsa:

- Men garamañlay, men görğüli diyip, eñreyäärmişin.

- Hoca, aaglama, rahatlan, buu göz yaaş etmeğñ sebäebini düşündir diyip, oňa hööre-köşe etmääğe başlaapdırlar.

- Men neneñsi aaglamaayın? Ol zaadıň näämediğini bilmeyäändiğim yaadıma düşäydı diyip, ol gözi yaaşlı haalda çoğaap beripdir.

GARINCA

- Gatı çıplak görünyään,
Ey garınca, garınca.
Gış sovuksdur, üşärsiň
Geyinmeseň galiñca!

- Sağ bol, aladaañ üçiin
Öñden tayyaar gışa men:
Tomus ıssaa kääñ bişdim,
İndi gışda üşemen.

Kasım Nurbadov

HEM KAHKAHA HEM GÖZ YAŞI

Bir adam çölün içinde pusula bulmuş. Evirip çevirip onun ne olduğunu bilememiş. Daha sonra köye alıp gelmiş.

Düşünüp taşınırlar, kendi kendilerine denerler, tahminde bulunurlar; fakat onun ne olduğunu bilemezler. Nasreddin Hoca'yı çağırıp ona pusulayı gösterirler ve:

- Saygıdeğer Hoca, şunun ne olduğunu bize söyleyiver, diye ricada bulunurlar.

Hoca, tek kelime bile söylemeden var gücüyle gülmeye başlar. Bu duruma herkes şaşırır.

Onlar:

- "Hoca, sana ne oldu? Sen neden gülüyorsun?", diye sorarlar.

- "Ah, bahtı karalar! Beni güldüren sizsiniz. Siz, gerçekten de bunun ne olduğunu bilmiyor musunuz?", diyerek Hoca öncekinden de beter gülmeye başlamış... Bu bilgin insan birden gülmelerini kesip ağlamaya başlamış. İnsanlar, bu duruma daha çok şaşırılmışlar. Hoca ise:

- Ben talihsizim, ben çilekeşim, diyerek ağlıyormuş.

- Hoca, ağlama, kendine gel, bu göz yaşı dökmenin sebebini söyle, diyerek ona yalvarmaya başlamışlar.

- Ben nasıl ağlamayayım? Onun ne olduğunu bilmediğim birden hatırıma geldi, diyerek gözü yaşlı bir şekilde cevap vermiş.

KARINCA

- Çok ince giyimli görünüyorsun,

Ey karınca, karınca.

Kış soğuktur, üşürsün

Giyinmezsen kalınca!

- Sağ ol, düşüncen için.

Önceden hazırlandım kışa ben:

Yazın sıcakta çok yandım,

Artık kışta üşümem.

Mehmet Kara, Türkmençe, KB. Yay. , Ankara 2000, s. 70-85

Kiril alfabesiyle yazılmış olan aşağıdaki metni Latin alfabesiyle yazınız.

Гадым эйяамда, йылларын бир айында, гүнлерин бир гүнүнде: “Хайванлары йыгнамалы, тилки товга патыша эдилжек” дийип, жар чекильэр. Бу сөзи тилки эшидип:

..Мени товуга патыша этжеклермиш дийип, аглаяр екен. Бир гүн аглан, ики гүн аглан, үчүнжи гүни гөкде учуп барян бир дурна мунуң сесини эшидип, янына гелип:

..“Нәме аглаярсын, тилки ага?, дийип соран.

НИРДЕ СЕН?

Гайдып гелдим ылгап йөрен ёлуңа,
Ала гөзли, ак маралым, нирде сен?
Ят ерлерде яндым йөрдүм халыңа,
Гөрермикем гара гөзи инди мен?
Башкы сөйгим,
Шатлык,
Гайгым,
Нирде сен?
Мен арманлы,
Дат, хижранлы,
Көөн мен.

Ак булутлар,
Ак булаклар,
Айдың сиз,
Ничик болды нөзли гызың ыкбалы?
Дидарына зар болуп мен,
Зар болуп,
Узаклардан учуп гелдим гуш ялы.

Далашлара шаят болан
Дереклер,
Нөмүчнин сиз чекмедичиз элинден?
Мейиллиди мухаббетли йүреклер.
Жыда дүшдүм башкы бахар гүлүнден.

Башкы сөйгим,
Шатлык,
Гайгым,
Нирде сен?~
Мен арманлы,
Дат, хижранлы,
Көөн мен.

1966

Niirde Sen?

Gaydyp geldim ilgaap yören yoluna,
Aala gözli, aak maralım, niirde sen?
Yaат yerlerde yandım yördüm haalıña,
Görermikeem gara gözi indi men?
Başkı söygim,
Şaatlık,
Gaygım,
Niirde sen?
Men armaanlı,

Daat, hicraanlı,
 Köyen men.
 Aak bulutlar,
 Aak bulaklar,
 Aydın siz,
 Niçik boldı nääzli gızın ıkbaalı?
 Diidaarına zar bolup men,
 Zaar bolup,
 Uzaklardan uçup geldim guş yaalı.
 Daalaşlara şaayaat bolan
 Derekler,
 Näämüçiin siz çekmediñiz elinden?
 Meyillidi muhabbetli yürekler.
 Cıdaa düşdüm başkı bahar gülünden.
 Başkı söygim,
 Şaatlık,
 Gaygım,
 Niirde sen?
 Men armaanlı,
 Daat, hicraanlı,
 Köyen men.

Ata Atacanov

Şiirde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

gayt-: geri dönmek	yaalı: gibi
ılga-: koşmak	şaayaat: şahit, tanık
başkı: ilk	daalaş: çekişme, dalaşma
söygi: aşk, sevgi	derek: kavak ağacı
köy-: yanmak	cıdaa: ayrı
niçik: nasıl	daat: feryat

ТОВУГЫҢ НИРЕСИ СҮЙЖИ?

-Алланазар ага, товугың ниреси сүйжи? -дийип бири сорапдыр.
 -Иң сүйжи ери ганаты билен бойны болаймаса.
 -Олара гаранда дөшүң, будуң эти сүйжи дәлми?
 -Оны биз ийип гөремизок. Ниірә барсак шо ерлерини башлыгың өңүне гойярлар.

ТОВУГИҢ НИРЕСИ СҮЙҮЦИ?

-Allanazar agaa, tovugin niresi süyci? -diyip biri soraapdir.
 -In süyci yeri ganatı bilen boyını bolaymаса.
 -Olara garanda döşüñ, buuduñ eti süyci дәәлми?
 -Onı biz iyip göremizook. Niirä barsak şo yerlerini başlıgıñ öñüne gooyarlar.

Metinde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

tovuk: tavuk	garanda: göre, nazaran
süyci: tatlı: hoş, lezzetli	iy-: yemek
iñ: en	başlık: müdür

ГУРБАГА ВЕ ИЧҲАН

Бир бар экен, бир ёк экен, бир гурбага бар экен. Гурбага сувдан чыкып дуран вагты, онуң яанына бир ичяан гелипдир де:

-Эй, гурбага, гел икиимиз дост болалы, дийипдир.

Гурбага оңа:

Боляр, болсак болалы. Мен хем сувуң ичинде гезип яададым. Белки, сениң билен гурь ерлере гезмәге гидерис, дийип айдыпдыр.

Соң бу икиси тиркешип барьаркалар, оларың өңүнден ичи акар сувлы бир яап чыкыпдыр. Шонда ичяан:

-Гурбага дост, инди сен мени шу яапдан гөтерип гечирмесен, мен-ә гечип билмен, дийипдир.

Онда гурбага:

-Боляр, дост мен сени аркама алар да яабың аңьрына гечирәерин, дийипдир. Соң ичяан гурбагааның аркасына мүнүпдир. Гурбагага хем сува гирип, яабың бейлеки гьырасына тарап йүзүп уграпдыр. Сувуң ортарагына баранларында, ичяан гурбагааның аркасындан жазыладып чакыпдыр. Авунан гурбага болса шол ерде дурупдыр да:

-“Ери, ичяан дост, сениң бу нәме етдигин?” дийип сорапдыр.

Ичяан:

-Шейтмек мениң хәсиетим де, гурбагага дост, дийип жогап берипдир.

Гурбаганың муңа гахары гелип: “Сениң хәсиетиң шейле болса, бизе хем бейле хәсиетли дост gerek дәл” дийип, сува чүмүп гидипдир. Ичяан болса сува гарк болуп, өлүп галыпдыр.

Gurbaaga ve İçyaan

Bir baar eken, bir yook eken, bir gurbaaga baar eken. Gurbaaga suvdan çıkıp duran vagtı, onuñ yaanına bir içyaan gelipdir de:

-Ey, gurbaaga, gel ikiimiz doost bolalı, diyipdir.

Gurbaaga oña:

Bolyaar, bolsak bolalı. Men hem suvuñ içinde gezip yaadadım. Belki, seniñ bilen guurı yerlere gezmääge gideris, diyip aydıpdır.

Soñ buu ikisi tirkeşip baryaarkaalar, olarıñ öñünden içi akar suvly bir yaap çıkıpdır. Şonda içyaan:

-Gurbaaga doost, indi sen meni şuu yaapdan göterip geçirmeseñ, men-ää geçip bilmen, diyipdir.

Onda gurbaaga:

-Bolyaar, doost men seni arkama alar daa yaabıñ añırsına geçiräyerin, diyipdir. Soñ içyaan gurbaagaanıñ arkasına münüpdır. Gurbaaga hem suva giirip, yaabıñ beyleki gırasına tarap yüzüp ugraapdır. Suvuñ ortaraagına baranlarında, içyaan gurbaagaanıñ arkasından cazıladıp çakıpdır. Aavunan gurbaaga bolsa şol yerde durupdır daa:

-“Yeri, içyaan doost, seniñ buu nääme etdigin?” diyip sooraapdır.

İçyaan:

-Şeytmek meniñ hääsiyetim de, gurbaga doost, diyip cogaap beripdir.

Gurbaagaanıñ muña gaharı gelip: “Seniñ hääsiyetiñ şeyle bolsa, bize hem beyle hääsiyetli doost gerek dääl” diyip, suva çümüp gidipdir. İçyaan bolsa suva garк болуп, өлүп галыпдыр.

Aşağıda Türkmen Türkçesiyle verilen metni Türkiye Türkçesine aktarınız.

-Ey, akmak tilki, sen nääme aaglayarsıñ? Sen mundaama tovuk gözläp, giiceden gücää bukdaklaap, onı keteginden ogurlacak bolup, azaara gaalıp yöördüñ. İndi bolsa seni olara paatı-saa edyäärler, bagtın getiripdir. Günde ööz haalaanıñ getirip iy de otur.

2

SIRA SİZDE

Türkmen Latin Alfabesiyle Metin Örnekleri

Magtymgulyň Ömrü -Ýaşayşy

Magtymguly 1733-nji ýylda (sygyr ýyly) Gürgen çayynyň kenarynda, Kymmet-Kawusyň golaýynda Hajygowşan obasynda (“Şahri Jurjaň”) diýen ýerde Döwletmämmet-Azadynyň maşgalasynda dünýä inýär. Magtymguly türkmenleriň Gökleň urugynyň gerkez tiresinden bolupdyr. Ol özüniň öniş-ösen ýeri, niredendigi barada “Eleme belgildir” diýen goşgusynda şeýle diýýär:

“Bilmeen soranlara aýdyn bu garyp adymyz:

Asly -gerkez, ýurdy-Etrek, ady -Magtymgulydyr”

Magtymgulyň kakasy Döwletmämmet-Azady (1700-1760) XVIII asyrdaky ýaşan we öz döwrüniň ylymy-bilimli adamy, görnükli şahyry hasaplanypdyr. Döwletmämmet-Azadynyň uly maşgalasy bolupdyr. Onuň atasyna Döwletmämmet molla, kakasyna Magtymguly-Ýonaçy (1654-1720) diýen ekerler. Döwletmämmet-Azadynyň 8 ogul bilen 3 gyzy bolup, şolaryň içinde in talantly Magtymguly bolup çykypdyr. Magtymguly başlangyç terbiýeni şu uly maşgalada alypdyr, ilkinji bilimi hem kakasy Döwletmämmetden öwrenipdir. Bu barada ol şeýle ýazypdyr:

“Doga kylsam-jebri-jepa ekserdir,

Ylym öwreden ussat - kyblam pederdir”.

Magtymguly esasy bilimi Hywada “Şirgazy” medresesinde (1713-nji ýylda gurlan) okap alýar. Ol “Şirgazy” medresesinde okap başlan ilkinji günlerinde özüni derrew tanadýar we zehinli talyplaryň hataryna goşulýar. Magtymguly medrese sapaklarynyň daşyndan Gündogaryň görnükli şahyrlary: Nyzamynyň, Nesiminiň, Fezulynyň, Nowaýynyň we başgalaryň eserlerini irginsiz köp okaýar. Talantly Magtymguly ilki talyplaryň haly-pasy bolýar. Soňky ýylda bolsa Hazreti Pälwan diýen mugallym özi ýok wagty oňa sapak geçirmegi-de ynanypdyr. Magtymguly bu medresede üç ýyl okaýar. Kakasy Döwletmämmet aradan çykan habary ony medrese bilen hoşlaşdyrýar. Magtymguly bu medrese bagyşlap, “Gözel Şirgazy” diýen hoşlaşyk goşgusy düzüpdir. Magtymguly Hywadan dolanyp gelenden soň, öz obasynda, öz zähmeti bilen ýaşapdyr. Ol ýaşlykdan zähmete bişişen, zähmetsöýer adam bolupdyr. Ol öz ussahanasynda altyn-kümüşdeý bezegleri ýasapdyr. Muny şahyryň “Söwüş bile” şygrynda:

“Meňli gyzyň ýüzüginde

Gaşlar goýsam kümüş bile”-

diýen setirlerde tassyk edýär. Halk arasynda bolan rowaýatlara görä köwüş-çokaý hem tiker eken. Magtymgulyň maşgala durmuşy barada dürli rowaýatlar aýdylýar. Ol ýaşlykda Meňli diýen gyzy söýüpdir. Emma onuň bilen maşgala gurmak oňa miýesser bolmandyr. Magtymguly öz yeňnesi Akgyzy dakypdyrlar. Ondan Sary hem Ybraýym atly ogullary bolupdyr. Olar ýaş wagtynda (Sary 7 Ybraýym 12 ýaşynda) aradan çykypdyrlar. Ogullarynyň mährinden doýmadyk Magtymguly olaryň ýaşlykda ýogalmaklaryna gynanç bildirip, “Yzlamaýan bolarmy?”, “Mübtela kyldy” diýen elegiýalaryny düzüpdir. Magtymguly, takmynan, 1783-nji ýylda Soňudagynyň güneý tarapynda Abasary diýilýän çeşmäniň ýanynda aradan çykýar. Ony bir akmaýa ýükläp, Aktokay diýen ýere “Garry molla” gonamçylyga, kakasy Döwletmämmet-Azadynyň sag tarapynda jaýlaýarlar. Häzir Azady bilen Magtymgulyň guburynyň üstüne ýadigärlik goýlupdyr. Onuň töweregi mydama köp adamly. Türkmen halky oňa hormatly-keramatly adam, söýgüli şahyr hökmünde sejede edýär. Magtymgulyň döredijiligi Magtymguly döredijilik işine ýaşlykda başlapdyr. Ol durmuşyň ähli taraplary barada goşgy ýazypdyr. Magtymgulyň döredijilik mirasy XVI-II asyr türkmenleriň aýnasydyr. Berdi Kerbabaýewiň aýdysy ýaly, “Magtymguly halkyň pikir hyýalyny örän aýdyň hem obrazly formada, emma ýönekeý adamlara düşnükli dilde beýan etdi”.

Beýik şahyr öz goşgularyny Magtymguly ady bilen ýa-da edebi lakamy bolan Pyragy ady bilen ýazypdyr. Onuň belent joşgun, çuň ylhamy biýatyny halka has ýakynlaşdyrýar. Magtymgulynyň tараşlap şagladyp, bize ýadygärlik goýan edebi mirasy tematik taýdan örän giň we hertaraply. Olar: durmuşy, öwüt-nesihat, il-ýurt, watançylyk, gahrymançylyk, mertlik, batyrlık, agzybirlik, dostluk, söýgi, bagtly geljegi arzuw etmek we şuna menzeş temalarda düzülipdir.

Magtymgulynyň watançylyk, gahrymançylyk temasy. Magtymguly öz ýurduny, halkyny yürekden söýüpdür. Ol bütün ömrini watana, halka bagyşlapdyr. Bu temada Magtymguly “Türkmeniň”, “Ýeli gürgeniň”, “Depe nädir, duz nädir”, “Başy gerekdir”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Gözlär men” we şuna menzeş birtopar goşgulary düzendir.

Magtymguly üçin öz ýurdundan, öz ilinden mähriban ýurt bolmandyr. Muny şahyryň: “Mert bolmaz” diýen goşgusynyň şu setirleri tassyklaýar:

“Eşit adam, dogan ilden,

Gaýry mähriban ýurt bolmaz”.

Şahyr il-ýurdy tüýs yürekden söýüp, oňa hemişe wepaly bolmagy, oňa hiçwagtda dö-nüklük etmezligi ün-deýär.

Gurbandurdy - Zelili (1780 - 1846)

Zelili beýik watançy, gumanist, ökte lirik şahyr bolupdyr. Zelili Magtymgulynyň ýegeni, onuň progressiw ideýalaryny dowam etdirijidir.

Gurbandurdy Zelili Gürgeniň Garaguzu obasynda 1780-nji ýyl-da eneden bolýar. Zeliliniň önüp-ösen ýeri Etrek, Gürgen, Garrygala sebitleridir.

Zelili oba mekdebinde, soňra bolsa Hywadaky “Şirgazy” medresesinde okapdyr diýen maglumatlar bar.

Zelili-zelil, horlanan, ejiz düşen diýmekdir. Onuň bu lakamy ýaşayşy-durmuşy bilen baglanşyklydyr. Zeliliniň esasy kesp-käri kümüş, demir ussachylygy bolupdyr. Zelili öz gü-zerany barada şeýle ýatlaýar:

Kyn boldy güzeran, düşdük bir hala,

Kemdest bolduk niçe başyň içinde.

Zelili Döndi diýen obadaş gyzy gowy görüpdür. Oňa bagyşlap “Döndi hanym”, “Janymyň jananasy” ýaly şygrylar düzüpdür. Ýöne Döndi öýlenmek Zelili başartmaýar. Zelili Nury atly gyza öýlenip, onuň bilen ömrüniň ahyryna çenli ýaşaýar.

Häzir Zeliliniň nebereleri Garrygala töwereklerinde ýaşaýar. Zeliliniň döwründe halky ezen, türkmenler babatda talaňçylyk syýasatyny ýöreden hanyň biri-de Muhammet rahýamdyr. Onuň hanlyk süren döwründe (1806-1825) türkmenleriň ýagdaýy agyr bolupdyr. Şu ýagdaýlaryň hemmesi diýn ýaly Zeliliniň döredijiligide öz beýany tapypdyr.

Zelili ömrüniň ýedi ýylyny Hywada ýesirlikde geçirýär. Diňe Muhammetrahym han ölendenden soň, 1826-njy ýylda gökleň turkmenleri Hywadan Garrygala göçärler. Zelili hem şolar bilen göçüp gelyär.

Kendimizi Sıyalım

1. Türkmen Türkçesi Kiril alfabesinde bulunan “Ж, Ы, Ё, П” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Ç, İ, Ya, R
 - b. C, Y, Yo, P
 - c. Z, D, I, T
 - d. D, V, H, I
 - e. C, F, Yu, Ü
2. Kiril harfleriyle verilen “Бу барада ол шейле языпдыр” ifadesinin Türkmen Latin alfabesindeki yazımı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Bu bapda ol şaylı yazıpdır
 - b. Bay arada ol şeýle ýazypdyr
 - c. Bu barada ol şeýle ýazypdyr
 - d. Bu burada ol şöyle yazıpdır
 - e. Bu berede ol şeýle yazıpdır
3. “Турбаганың муңа гахары гелип” cümlesinin Latin alfabeti karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Kurbaagaanın buña gaharı gelip
 - b. Gurbagaanın muña kaharı gelir
 - c. Kurbağanın munda gaharı delip
 - d. Gurbaagaanın muña gaharı gelip
 - e. Gurbagamın buña gahırı gülip
4. ‘Hoca saňa nääme boldı. Sen nääme gülyään?’. cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Hoca sana ne oldu. Neden gülüyorsun?
 - b. Hoca sen ne buldun. Neden gülüyorsun?
 - c. Hoca sen ne buldun. Neye gülüyorsun?
 - d. Hoca sen neyi bildin. Neye güldün?
 - e. Hoca sende ne boldur. Neden gülüyorsun?
5. ‘Uzaklardan uçup geldim guş yaalı’ cümlesinde *yaalı* kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. kanatlı
 - b. gibi
 - c. yolcu
 - d. yağlı
 - e. hızlıyla
6. ‘Gurbaaga suvdan çıkıp duran vagtı, onuň yaanına bir iç-yaan gelipdir.’ cümlesinde aşağıdaki eklerden hangisi **yoktur**?
 - a. Ayrılma hâl eki
 - b. Sıfat-fiil eki
 - c. Yönelme hâl eki
 - d. İlgi hâli eki
 - e. Bulunma hâl eki
7. ‘Men hem suvuň içinde gezip yaadadım.’ cümlesinin yüklemine hangi ekler bulunmaktadır?
 - a. Görülen geçmiş zaman, birinci tekil kişi
 - b. Geniş zaman, birinci tekil kişi
 - c. Gereklilik kipi, birinci çoğul kişi
 - d. Gelecek zaman, ikinci tekil kişi
 - e. Şart kipi, birinci tekil kişi
8. ‘Hoca öňküsinden hem beter gülmääge başlaapdir.’ cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru verilmiştir?
 - a. Hoca öfkesinden ne yapacağını bilememiş.
 - b. Hoca öncekinden daha çok gelmeye başlamış.
 - c. Hoca öncekinden de beter gülmeye başlamış.
 - d. Hoca öncekinden daha çok kalmaya başlamış.
 - e. Hoca hepsinden daha beter gülmeye başlamış.
9. *gayt*- fiilinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru verilmiştir?
 - a. kaytarmak
 - b. bağırarak
 - c. kıvılcak
 - d. geri dönmek
 - e. şaşırarak
10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yapım eki almış bir kelime vardır?
 - a. Diidaarına zar bolup men
 - b. Onuň yaanına bir içyaan gelipdir
 - c. Bir gurbaaga baar eken
 - d. Näämüçiin siz çekmediňiz elinden?
 - e. Aala gözli, aak maralım, niirde sen?

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b. Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
2. c Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
3. d Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
4. a Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
5. b Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
6. e Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
7. a. Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
8. c. Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
9. d Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz
10. e Yanıtınız yanlış ise, "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metnin Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Gadum eyyaamda, yılların bir ayında, günlerin bir gününde: "Hayvaanları yıgnamalı, tilki tovga paatışaa edilcek" diyip, car çekilyäär. Buu sözi tilki eşidip:

-Meni tovuga paatışa etceklermiş diyip, aaglayaar eken. Bir gün aaglaan, iki gün aaglaan, üçüncü günü göökde uçup bar-yaan bir durna munuñ sesini eşidip, yaanına gelip:

-“Nääme aaglayaarsñ, tilki aaga?, diyip sooraan.

Sıra Sizde 2

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Ey ahmak tilki, neden ağlıyorsun ki? Sen sürekli tavuk ara-makta, geceleri gizlenerek onu kümesinden çalmak için sıkıntı çekmekteydin. Şimdiyse seni onlara padişah ediyorlar. Bahıtn açılmış. Her gün istediğini getirip de ye dur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akar, M.- Deniz, S.- Bilecik, F. (1994). *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, Yesevi Yay., İstanbul.
- Başdaş, C. (1996). *Görogly Türkmen Halk Eposı* İnönü Üniversitesi Türk Dili Basılmamış Doktora Tezi, Malatya.
- Bazın, L. (1988), "Le Türkmene (Türkmence)", *PhTF*, s. 308-317 (Çev. Efrasiyap Gemalmaz), *Türkmence Metinler*, Erzurum.
- Boryakov, A. vd. (1999), *Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfolojiya)*, Aşgabat.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Çınar, A. A. (1996). "Türkmenistan Halk Edebiyatı Türleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 2, Güz, s. 353-370.
- Doğan, L. (1996). "Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlülerle İlgili Hususlar", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 1, Bahar, s. 232-238.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Durdiyev K.- Kara, M. (1997). "Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, S. 3 Bahar, s. 3-9
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Hanser, O. (2003). *Türkmence El Kitabı* (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Kebikeç Yay., İstanbul.
- İslam Ansiklopedisi* (1988). "Türkmenler" Maddesi, MEB Yay., C. 12-II, İstanbul, s. 661-672
- Kafesoğlu, İ. (1958). "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı'ndan ayırabasıım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Kara, M. (2000), *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, KB Yay., Ankara.
- Kara, M. (2007). "Türkmen Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 231-290.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Metin Akar-Sebahat Deniz-Fahrünnisa Bilecik, **Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı**, Yesevi Yay., İst. 1994, s. 157
- Oruç B. (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*, İ. Ü. Türk Dili Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Saray, M. (1993). *Türkmen Tarihi*, İstanbul.
- Sümer, F. (1992). *Oğuzlar*, İstanbul.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Tekin, T.-Ölmez, M.-Ceylan, E.-Ölmez, Z.-Eker, S. (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA)* (1997). "Türkmenistan Cumhuriyeti", *Türkmenistan Özel Sayısı*, Kasım 1997/2, S. 87.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

7

Amaçlarımız

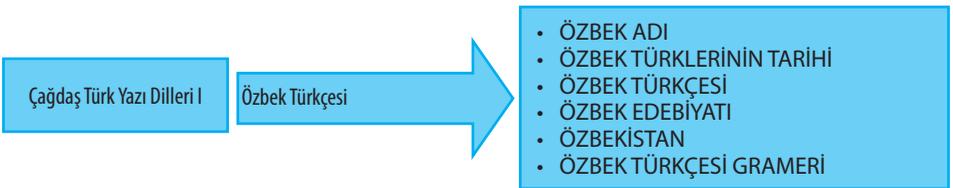
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Özbek adını açıklayabilecek,
- Özbek Türklerinin tarihini açıklayabilecek,
- Özbek Türkçesini tanımlayabilecek,
- Özbek edebiyatını açıklayabilecek,
- Özbekistanın yerini belirleyebilecek,
- Özbek Türkçesi gramerini sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Özbek Adı
- Özbek Tarihi
- Özbek Türkçesi
- Özbekistan
- Özbek Türkçesi Grameri
- Ses Bilgisi
- Şekil Bilgisi
- Kelime Türleri

İçindekiler

Özbek Türkçesi

ÖZBEK ADI

Özbek Türklerinin kökeni ve tarih sahnesine çıkmalarıyla ilgili değişik görüşler olduğu gibi, Özbek adının kökeni ve yapısı ile ilgili olarak da çeşitli görüşler vardır.

Özbek adının 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en fazla taraftar bulan görüştür. Ebulgâzi Bahâdır Han, Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığını belirtir. Bu görüşe, M. A. Aristov'dan başka, A. Y. Yakubovskiy, İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Hukhem gibi birçok ilim adamı da katılmaktadır.

B. B. Grigoryev ve A. A. Semyanov yukarıda belirtilen görüşe karşı çıkmışlardır. A. A. Semyanov bu fikirlerin temelsiz olduğunu ileri sürerek "Özbek" adının Ak Ordu döneminde ortaya çıktığını ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından XIV. ve XV. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabilelerinin tamamı için kullanılan ortak bir ad olduğunu belirtmiştir. A. A. Semyanov, Özbek Han'ın Kök Ordu, yani Altın Ordu hükümdarı olduğunu ve sonradan Özbekler diye adlandırılan kabilelerin ona tâbi olmadığını belirtmektedir.

H. Vambery'e göre Özbek kelimesinin tam anlamı "kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil" demek olup kelime 'Öz+bek' şeklindedir. Bu söz eski Macarlarda merteye, ünvan sıfatında olan kelimeye karşılıktır ve bu anlamıyla 1150 yılına ait belgelerde kaydedilmiştir.

Denis Sinor'a göre Özbek sözü 'Oğuz+bek' kelimelerinin birleşmesinden çıkmıştır.

Hasan Eren ise bu sözün 'Özü+berk' sözünden geldiğini söylemektedir. Bu açıklamaya göre kelime "özü sağlam" anlamındadır. Türkçede benzer kullanımları vardır. "Tınıbek, Canıbek" gibi.

ÖZBEK TÜRKLERİNİN TARİHİ

Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Özbek Devleti, Altın Orda Hanı Özbek'in (1312-1340) soyundan gelen idareciler tarafından kurulmuş ve Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplamıştır.

O sırada Türkistan bölgesi Moğol istilası altındadır. Ancak Türkistan Türkleri, o devrin taht mücadelelerine bulaşmamış ve Moğol tasallutundan kendilerini koruyarak XV. asrın ortalarına doğru bir güç hâline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi Şeybânî neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından istifade eden Ebu'l-Hayr Han, Ebu Said'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın yarısına hâkim olmayı başarmıştır.

Fakat Moğol ve Kalmuklarla yapılan sert mücadelelerden dolayı Özbek Türkleri zayıflamışlardır. Bu arada Ebu'l-hayr'ın yönetimini beğenmeyenler, ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar neticesinde Ebu'l-hayr Han 1468'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu Şah Budak Han da devleti idare edememiştir. Daha sonra tahta geçen Şah Budak Han'ın oğlu Şeybânî Han (1500-1510) devleti yeniden toparlamış, Bâbü'r Şah'ı yenerek 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri XVI. yüzyılın başında Timurluların hâkimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç hâline gelmişlerdir.

1510 yılında Şeybânî Han, Safevî hükümdarı Şah İsmâîl'e yenilmiştir. Bundan faydalanan Bâbü'r, Şah İsmâîl'in de yardımıyla Türkistan'ı yeniden istila etmiş, ancak 1512'de Özbek Türklerine tekrar yenilerek Türkistan'ı terketmek zorunda kalmıştır.

Özbek Türklerinin toparlanmaya başladığı bu sıralarda, bu kez de kendi aralarında bölünmeler başlamıştır. Bir kısmı Yamud Türkmenleri ile Hive (Harezmi) Hanlığı'nı devam ettirmişlerdir. Bir süre devam eden taht kavgaları, Osmanlı Türklerinin arabuluculuğuyla kesilmiştir.

XVII. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan'da sağlanan barış ortamı, önce Moğol asıllı Kalmukların, sonra da Çin asıllı Jungarların istilâlarıyla yeniden bozulmuştur. 1740 yılında Nâdir Şah, Mâverâünnehir ve yöresini ele geçirmiş, Buhâra ve Harezmi'yi de alarak Astrahan Hanlığı'na son vermiştir. Nâdir Şah'tan sonra hâkimiyet, Mangıthanlar sülalesine geçmiş ve onlar da 1860'a kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren bölgeye sefer düzenleyen Ruslar, 1860'larda Buhâra ve Hive Hanlıklarına üstünlüklerini kabul ettirip Hokand Hanlığını ilhak etmişlerdir. Ardından Buhâra Halk Cumhuriyeti kurulmuş ama o da, 1924 yılında Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1924'te sınırları etnik temellere göre belirleyen düzenleme ile Harezmi, Buhâra ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları; Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tâcikistan arasında paylaştırılmıştır. 1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlık ilanı onaylanmıştır.

ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi (Karluk) kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir.

Özbek Türkçesi, Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbek Türkçesi Özbekistan'ın dışında yoğun olarak Kazakistan'ın güney bölümünde, Türkistan'ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde konuşulur.

Karluk grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağza dayandırır:

1. Kıpçak Özbekçesi,
2. Kuzey Özbekçesi,
3. Güney Özbekçesi,
4. Türkmenceleşmiş Özbekçe.

Kıpçak Özbekçesi, Kazak Türkçesinin etkisi ile şekillenmiştir. Kuzey ve Güney grupları asıl Özbekçeyi meydana getirir. Kuzey Özbekçesi ünlü uyumları bakımından sağlamdır. Güney Özbekçesinde uyumlar bozulur, İran ve Tâcik dillerinin etkisi görülür. Türkmenceleşmiş grup ise Oğuzca özelliklerin ağır bastığı gruptur.

Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür.

1. Y'lavçı (y'li) ağızlar/*Karluk grubu*: Fergana vadisi, Taşkent, Semerkand (şehir), Karşı, Şehrisebz, Kitab (şehir içleri), Buhara, Sirderya...
2. C'lavçı (c'li) ağızlar/*Kıpçak grubu*: Karakalpakistan Cumhuriyeti, Kaşkaderya, Surhenderya, Taşkent (kısmen), Semerkand, Cizzah, Nevai, Buhara (az). Genellikle, sayılan şehirlerin merkezi dışındakiler...
3. *Oğuz grubu*: Harezmi, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Harezmi yakın bölgeleri ve Türkmenistan'ın Taşoğuz bölgesindeki Özbek Türkleri.

Özbek Türkçesi 1929-30'dan 1937'ye kadar söyleyiş bakımından ünlü uyumunun korunduğu Kuzey Özbek ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı yönünden de Taşkent ağzına dayanmaktaydı. Ancak 1937'den sonra yapılan değişiklikler neticesinde yazı dili, İrancalaşmış Taşkent ağzına, dilbilgisi ve söz varlığı bakımından da Fergana vadisi ağzına dayandırılmıştır.

1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Özbek Türkleri, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesini, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır. 1991 yılında Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, Latin alfabesi tartışılmaya başlanmış ve ortak Türk alfabesinden biraz farklı olan yeni Latin alfabesi 1993 yılında kabul edilmiştir. Ancak bu alfabe 1995 yılında İslam Kerimov'un onayıyla değiştirilerek daha kusurlu, eksik ve Türk fonetiğine uymayan bir alfabe ortaya çıkarılmıştır. 1995'te yapılan değişiklik, bu alfabeği ortak Türk Latin alfabesinden hem uzaklaştırmış hem de alfabeği karışık ve kullanışsız duruma getirmiştir. İngiliz-Latin alfabesi temel alınarak hazırlanan 1995 Özbek-Latin alfabesinde, ortak Türk alfabesinde ve Türk-Latin alfabelerinin hiç birinde yer almayan işaretler bulunmaktadır. Bu alfabede, Kiril alfabesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinin ses yapısına ters düşen işaretler bulunmaktadır. Harf sırasında Türkiye Türkçesi yerine İngiliz alfabesinin, harflerin telaffuzunda ise batı dillerinin ve Rusçanın esas alınması, ayrıca h, x, k, q, g, ğ gibi ünsüzlerin kalın ve ince sıralı kelimeler için ayrı ayrı kullanılması ve Türkçenin temel ünlülerinden olan ı ve ü ünlülerini gösteren harflerin bulunmaması başlıca olumsuzluklardır.

ÖZBEK EDEBİYATI

Türkistan Türkleri, Türkistan'daki Türk edebiyatının tarihî ve kültürel mirasçılardır. Özbek Türkleri de Karahanlı ve Çağatay edebiyatlarını tarihî bir devamlılık içinde izleyerek XX. yüzyıl başlarında bir Özbek edebiyatı ortaya koymuşlardır. Aynı, Niyazi ve Fitrat üçlüsünün önderliğinde başlayan Çağdaş Özbek şiiri üç döneme ayrılır.

1. *Cedit Edebiyatı Dönemi (1910-1938)*: Ceditçilik XIX. yüzyılın sonlarında Tatar Türkleri arasında başlayıp XX. yüzyılın başlarında Özbek Türkleri arasında da yayılmıştır. Bu dönemin ve Çağdaş Özbek şiirinin en büyük temsilcisi Abdülhamid Süleyman Çolpan (1893-1937)'dir. Millî meseleler yanında sosyal buhranları da işleyen Çolpan, Ruslar tarafından 1937'de öldürülmüştür.

Çolpan'ın şiirleri, yasaklanmış olmasına rağmen, 1920 ile 1996 yılları arasında Çağdaş Özbek şiirinin gelişiminde en kalıcı etkiyi yapan şiirlerdir. Öyle ki, şiirleri kuşaktan kuşağa ezberlenerek aktarılmıştır. Çolpan'dan başka bu dönemin ünlü bir şairi de Abduraf Fitrat'tır. Bu devrin diğer şairleri arasında Elbek, Aybek, Batu, Şâkir, Süleyman, Aydın, Gayretî, Uygun, Hâmid Alimcan, Gafur Gulam sayılabilir.

1920'lerde ve 1930'larda bu genç şairlerin bir bölümü (Elbek, Aybek) ustaları Çolpan'ın içten ve millî şiir anlayışını sürdürürken, diğer genç şairler (Gayretî, Gafur Gulam, Kâmil Yaşın) Lenin, Stalin, komünizm ve Sovyet rejimini övücü, işçilerin mücadelesini ve gelecekte kurulacak parlak günleri tasvir eden propaganda şiirleri yazmışlardır.

2. *Susunluk Dönemi (1938-1960)*: Stalin'in Özbek aydınlarını sürgün ve cinayetlerle susturmasıyla başlayan bir dönemdir. Çolpan, Batu, Elbek gibi aydınlar katledildiğinden edebiyata tam bir susunluk dönemi hâkim olmuştur.

Bu dönemde tamamen propaganda şiiri baskın durumdadır. Pek çok şair propaganda şiiri yazmak zorunda kaldığından gerçek sanatını ortaya koyamamış ve körelmiştir.

3. *Yeni Dönem*: 1960'tan günümüze kadar olan dönemdir. Stalin'in 1953'te ölmesinden sonra biraz rahatlama ve yumuşama başlamış, 1960'tan itibaren Özbek edebiyatında lirik şiir tekrar çiçek açmıştır.

Bu dönemin en önemli şairi Erkin Vâhidov'dur. Vâhidov'dan başka Abdulla Aripov, Cemal Kemal, Aziz Abdürrezak ve Rauf Parfi 1960 sonrasının en lirik ve en güzel şiirlerini yazarak Çolpan'dan ses getirmişlerdir.

Çağdaş anlamda hikâye ve roman, Özbek edebiyatına Türkiye, Azerbaycan ve Kazan Tatar Türk edebiyatları ile girmiştir. 1860 ve 1880 yıllarında İstanbul, Bahçesaray, Bakü ve Kazan'da yayınlanan tercüme ve telif romanlar Taşkent'te ve diğer Türkistan şehirlerinde okunuyordu. 1910'larda başlayan Özbek hikâyeciliği ve romancılığı 1920'lerde gelişti. Abdullah Kâdiri ve Sadrettin Aynî'nin bunda rolü çok büyüktür. Kâdiri'nin "Ötken Künler, Mehrabdan Çayan, Abid Ketman" gibi romanları; Aynî'nin "Buhara Celladları"; Aybek'in "Kutlug Kan, Nevâiy, Balelik, Ulug Yol" romanları önemlidir.

ÖZBEKİSTAN

Özbekistan, Türkistan'ın coğrafi ve kültürel merkezi olup bölgenin en önemli cumhuriyetidir. Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Mâveraünnehir ve Fergana havzasında yer alan Özbekistan, 447.400 km² bir alana ve 22.000.000'u aşan bir nüfusa sahiptir. Kuzeyinde Aral gölü ve Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan ve batısında da yine Türkmenistan yer alır. Başkenti Taşkent olup 2,5 milyon nüfusa sahiptir. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra 20 Haziran 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur.

Özbekistan, Orta Asya'nın en verimli topraklarına sahip olan ve ortasından Sirderya nehrinin aktığı Fergana havzası üzerinde yer alır. Kara iklimine sahip ülkede yazlar sıcak ve kurak; kışlar ise soğuk geçer. Özbekistan'ın Turan ovası ve Kızılkum çölü, çöl ve bozkır bitkileriyle kaplıdır. Dağlık ve tepelik alanlarda az da olsa ormanlık alanlar bulunmaktadır. Ormanların alanı ülke yüz ölçümünün ancak % 1.2'si kadardır.

Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent aynı zamanda ülkenin en büyük şehridir. Taşkent'ten başka Semerkand, Buhâra, Andican, Fergana, Hokand, Nukus, Nevaiy, Namangan, Ürgenç ve Hive ülkenin önemli şehirleridir. Özbekistan idari olarak 12 bölgeye ayrılmıştır.

Özbekistan'daki Özbek Türkleri 1989 sayımına göre 16.686.240 kişi olarak tespit edilmişlerdir. Bugün 22 milyonu geçen Özbekistan Cumhuriyeti'nin nüfusunun % 88'ini Türkler (Özbek, Karakalpak, Kazak, Türkmen, Tatar, Başkurt) oluşturmaktadır. % 12'sini ise Ruslar, Ukraynalılar, Koreliler ve Yahudiler oluşturmaktadır. Özbek Türklerinin kendi nüfusları ise ülke nüfusunun % 85'ini oluşturur. Özbekistan'ın dışında Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya Federasyonu, Kuzey Afganistan, Çin, Türkiye, Pakistan ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde yaşayan toplam Özbek nüfusu 30 milyonu bulmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde ayrıca özerk bir Türk Cumhuriyeti statüsünde olan ve 165.000 km. karelik bir alana sahip olan Karakalpakistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Başkenti Nukus şehridir.

Özbekistan'da tarıma dayalı bir ekonomi olup nüfusun % 30'u tarım sektöründe çalışmakta ve millî gelirin % 75'i tarımdan sağlanmaktadır. Pamuk, ipek kozası, meyve ve sebze üretimi boldur. Hayvancılığın da önemli bir yer tuttuğu ülkenin başlıca yeraltı kaynakları petrol, kömür, doğal gaz, çinko, kurşun ve bakırdır.

ÖZBEK TÜRKÇESİ GRAMERİ

Ses Bilgisi

Ünlüler

Özbek Türkçesinde 10 tane ünlü vardır. Ancak bu sesler alfabede 7 harfle gösterilir. a-ä, ı-i, o-ö, u-ü sesleri ortak birer işaretle gösterilir. Yuvarlak â ise, o harfi ile gösterilir. o harfi Rusça kelimelerde o sesini verir.

Bu ünlüler ve özellikleri şöyledir:

a: Türkiye Türkçesindeki a gibidir. x, q, ğ ünsüzlerinin yanında kullanıldığında bu ses değerini verir. Yani kalın ünsüzlerle birlikte kullanılır: paxta (pamuk), faqat (yalnızca), qavat (kat), qarğa (karga), başqa (başka), xalq (halk), xayr (iyilik), xazinä (hazine).

a sesi Rusça kelimelerde ise a sesini verir: advokat (avukat), abajur vs.

ä: Yazılışı bakımından yukarıdaki a ile aynıdır. Türkiye Türkçesindeki e'den daha açık ve geniş telaffuz edilir. Yani a ile e arasında bir sestir. x, q, ğ kalın ünsüzlerinin dışında diğer bütün ünsüzlerin yanında kullanılır: pãrvãriş (bakım), äkã (ağabey), mäktãb (okul), äsãrlãri (eserleri), kelgãn (gelen), koyãdi (koyar).

â: Yuvarlaklaşan bu ünlü Özbek Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran karakteristik bir ünlüdür. Geniş, çok açık ve yuvarlak bir a'dır. Söylenişinde o'ya yakın bir ses çıkar. Gerek Türkçe gerekse yabancı dilden alınan kelimelerdeki uzun a'lar bu yuvarlak şekliyle söylenir: bãş (baş), âşxãnã (mutfak), âlãm (âlem), bãr (var), bãşqa (başka), binã (bina), bãzãr (pazar), âzãdã (temiz).

e: Yarı dar, ince bir ünlüdür. Bu ünlü Türkiye Türkçesindeki e'den daha dar olup i'ye yakın olarak telaffuz edilir. Sadece ilk hecede bulunur. Avrupa dillerinden alınan kelimelerde, diğer hecelerde de bulunabilir: eng (en), keyin (sonra), tez (çabuk), matematika (matematik), keng (geniş), semiz.

i: Bu ünlü Özbek Türkçesinde i ünlüsüyle beraber aynı harfle gösterilmektedir. Özbek Türkçesinde çok az kullanılıp sadece x, q, ğ ünsüzlerinin yanında bu sesi vermektedir: xıl (tür, çeşit), qısqa (kısa), ğıybãt (gıybet), qıl (kıl), qış (kış), ğışt (tuğla), Qırğız (Kırgız), qırq (kırk), bağır (ciğer; göğüs).

ı: dar ve ince bir ünlüdür. x, q, ğ ünsüzlerinin dışında diğer ünsüzlerle birlikte i olarak telaffuz edilir: ikki (iki), incü (inci), ildiz (kök), essiz (cahil, geri zekâlı), tülki (tilki), ilãn (yılan), ilinc (umut bağlanan kimse), inoq (yakın arkadaş).

o: ö ile birlikte aynı harfle gösterilir. o ünlüsü x, q, ğ ünsüzlerinin yanında kullanılır: xorãz (horoz), xorlik (aşığılanma), qozğãlãn (başkaldırı), oq (ok), qoy (koyun), qoçqãr (koç), qorquv (korku).

ö: o gibi yuvarlak, geniş ve ince bir ünlüdür. Kalın ünsüzlerin dışında diğer ünsüzlerin tamamının yanına gelir: tãşãk (döşek), yõtãl (öksürük), sãnmãs (sönmez), dõkãn (dükkan), kõngil (gönül), bõlãk (bölük, parça;başka).

u: u ve ü ünlüsü alfabede aynı harfle gösterilir. Yanında bulunduğu ünlünün durumuna göre tespit edilir. x, q, ğ ünsüzlerinin yanında u olarak telaffuz edilir: xuftãn (yatsı), qudã (dünür), xuşboy (hoş kokulu), ğunçã (gonca), quvãnç (sevinç), ğuç-ğuç (yığın, bir yığın, çok).

ü: Dar, yuvarlak ve ince bir sestir. x, q, ğ ünsüzlerinin dışında diğer ünsüzlerle birlikte ü olarak telaffuz edilir: üç, tũgãmãq (bitmek), tũziliş (yapı, bünye), tũpũk (tükürük), kũtmãq (beklemek), dũrãng (berabere kalma).

Yukarıdaki ünlülerin dışında Özbek Türkçesinde bir de y ünsüzü ile birlikte kullanılan ünlüler bulunur: E e = ye (etti-yetti "yedî"), Я я = ya/yã (яхши-yaşî "iyî"; ялла-yällä "şarki"), Ё ё = yã (ёш-yãş "genç"), Ю ю = yu, yũ (ютук-yutuk "zafer"; юк-yük).

Ünlü Uyumları

1. Büyük Ünlü Uyumu

Özbek Türkçesi kalınlık-incelik uyumu yönünden Türk Lehçeleri içerisinde en bozuk olanıdır. İlk heceden sonra gelen ünlülerin değişkenlik göstermesi, a-ä, ı-i, o-ö, u-ü ünlülerinin kalın ünsüzlerden x, q, ğ'ye göre değişiklik göstermesi ve eklerin tek şekilli olmaları (-lik, -di, -siz, -dir, mi vs.) gibi sebeplerden dolayı bu uyum çok zayıftır: berädi (veriyor), oğrılık (hırsızlık), qâşısız (kaşksız), boldi (oldu), bârmi (var mı), qılıç (kılıç), uydirmâq, bilmâq, yolçi, oquvçi (öğrenci).

2. Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Özbek Türkçesinde küçük ünlü uyumunun kısmen işlediğini söylemek mümkündür. Düz ünlülerden sonra düz, yuvarlak ünlülerden sonra da düz-geniş ünlüler gelmektedir: berädi (veriyor), Özbeklär, kelädilar (geliyorlar), ötämiz (geçiyoruz), sevämiz (seviyoruz), örgänişimizdä (öğrenişimizde).

Ancak bu uyumun bir diğer kuralı da yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ünlülerin gelmesidir. Küçük ünlü uyumu, ince-dar ünlünün yardımcı ünlü olarak tercih edilmesinden dolayı bozulur. İşte Özbek Türkçesi bu kural bakımından zayıftır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak yuvarlak ünlülerden sonra çoğu kez düz-dar ünlüler gelir: köngil (gönül), ölim, kömir (kömür), ölikxänä (morg), boyli (boyulu), oqıymän (okuyorum), kökiş (mavimsi), qolım (elim).

Ünsüzler

Özbek Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Kiril alfabesindeki sıralanışına göre bu ünsüzler şunlardır: b, v, g, d, c/j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ts, ç, ş, q, ğ, h

ng (ñ) ünsüzü için ayrı bir işaret yoktur, n ve g seslerinin yan yana gelmesiyle gösterilir: tâng (tan), ming (bin), keng (geniş) gibi. ts (Ц) harfi ise, Rusça kelimelerde görülür: tsirk (sirk), militsiya (polis).

Özbek Kiril alfabesinde ñ (y) ile başlayan kelimelerin yazımında özel bir durum vardır. Öncelikle ñ ses işareti kelime başında kendisinden sonra yalnızca и (i) ve ý (o,ö) ses işaretleriyle kullanılır: йирик-yirik "iri, büyük; йўл-yol". Diğer ünlüler söz konusu olduğunda, /y/ sesi için her bir ünlünün önünde farklı bir ses işareti kullanılır. Alfabede tek bir karakterle gösterilen bu ses işaretleri aslında birer ligatür (birden fazla harfin bir araya gelmesiyle oluşmuş karakter) dir.

Dolayısıyla Özbek Kiril alfabesinde /y/ sesi beş ayrı ses işaretiyle gösterilir:

- 1) Bağımsız y (й),
- 2) Kelime başı e ile beraber Ee=ye,
- 3) Kelime başında a, ä ile beraber: Яя=ya,yä
- 4) Kelime başında ä ile beraber: Ëë=yä
- 5) Kelime başında u, ü ile beraber: Ю=yu, yü.

Böylece 23 tane ünsüz Kiril alfabesinde 27 ses işaretiyle gösterilmektedir.

Türkiye Türkçesinden farklı olarak k, g ve h ünsüzlerinin kalın şekilleri olan q, ğ ve x sesleri kullanılmaktadır. Ayrıca ñ (ng) ünsüzü de ayrı bir işaretle gösterilmemesine rağmen kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında Özbek Türkçesinde kullanılan ünsüzler ile ilgili şu özellikleri tespit edebiliriz:

1. Türkiye Türkçesinde g ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde ötümsüz şekliyle k'dir: kiriş (giriş), keräk (gerek), küräş (güreş), kündüz (gündüz), köl (göl), kelin (gelin), keltirmâq (getirmek).

2. Türkiye Türkçesinde d ile başlayan Türkçe asıllı kelimeler, Özbek Türkçesinde ötümsüz t ile başlar: til (dil), toqqız (dokuz), tüzätmäq (düzeltmek), tuman (duman), teri (deri), tämîr (damar), temir (demir).
3. Türkiye Türkçesinde Türkçe asıllı kelimelerde bulunan c sesi, Özbek Türkçesinde ç'dir: Çingiz (Cengiz), quçâq (kucak), aççıq (acı), yolçi, keçikmäq (gecikmek), uyquçi (uykucu), sütçi (sütçü).
4. Türkiye Türkçesindeki v-, şu kelimelerde b-'dir: bâr (var), bârmâq (varmak), bermâq (vermek).
5. Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde bulunan ve bu dillerde uzun olan â, Özbek Türkçesinde â olur: İslâm (İslam), xânâ (hane), baxâ (paha), mukâfât (mükâfat), âdât (adet), bağ (bağ).
6. Türkiye Türkçesinde d ve t ile başlayabilen eklerin, Özbek Türkçesinde sadece d'li şekilleri vardır: bâşdâ (başta), ârtđâ (geride), bâqdim (baktım), yoqdir (yoktur), âytdi (söyledi), içdän (içten).
7. Türkiye Türkçesindeki kelime başı bazı b- sesleri Özbek Türkçesinde m-'dir: muz (buz), men (ben), mängü (bengü, ebedi), ming (bin), min- (bin-), mung (bun, sıkıntı), munçâq (boncuk, kolye), mol (bol), maşâq (başak).
8. Türkiye Türkçesinde kelime başındaki bazı p'ler, Özbek Türkçesinde b olur: barmâq (parmak), burgâ (pire)
9. Türkiye Türkçesinde bazı b'ler, Özbek Türkçesinde p olur: piçâq (bıçak)

Aşağıda Türkiye Türkçesiyle verilen kelimelerin Özbek Türkçesindeki karşılıklarını yazınız:
denk, değirmen, dik, gerekli, gece, gömmek, güç, eskici, vardım, açtım, benim, bol.

SIRA SİZDE

Ünsüz Uyumu

Özbek Türkçesinde tonluluk bakımından kısmen uyum vardır. Ünlü veya tonlu ünsüzle biten bir kelimeye gelen ek, çoğunlukla tonlu ünsüzle başlar: suvdâ (suda), üydâ (evde), mäktäbgä (okula), yâdimdâ (hatırımında), keldi.

Fakat “ç” ile başlayan ekler, tek şekilli olduğu için bu uyumu bozarlar: ortäçä (ortalama), özimçä (bence), oquvçi (öğrenci), yolçi (yolcu), qoziçâq (kuzucuk).

Tonsuzluk uyumu bakımından ise, Özbek Türkçesi daha çok uyumsuzdur. Tonsuz ünsüzle biten kelimelerin sonuna gelen ekler, çoğu kez tonlu ünsüzle başlar. Bu uyumsuzluk daha çok çekim ekli şekillerde, bazen de yapım ekli şekillerde görülür: ârtđâ (artta, arkada), içdän (içten), Täşkentgä (Tâşkent'e), yâtgän (yatan), yoqdir (yoktur).

Şekil Bilgisi

Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

1. **Çokluk Eki:** Çokluk eki +lär'dir. Ekin sadece bu şekli vardır: ätlär (atlar), okıtuvçilär (öğretmenler), bâşlär (başlar), bulär (bunlar), qollär (eller), mällär (mallar), yollär (yollar), közlär (gözler), kitäblär (kitaplar).

2. **İyelik Ekleri:** Özbek Türkçesinde iyelik ekleri tek şekilli olup yuvarlak şekilleri bulunmaz. Özbek Türkçesinde iyelik ekleri düz ünlülü kullanılıkları için, fonetik varyantları diğer Türk lehçelerine göre daha azdır.

Tablo 7.1

	Teklilik	Çokluk
1.	+(i)m	+ (i)miz
2.	+(i)ng	+ (i)ngiz
3.	+(s)i	+ lări

üyim (evim)	bâşim (başım)	âtam (babam)
üying	bâşing	âtang
üyi	bâşi	âtasi
üyimiz	bâşimiz	âtamiz
üyingiz	bâşingiz	âtangiz
üyläri	bâşläri	âtaläri

Özbek Türkçesinde 3. şahıs iyelik ekinden sonra hâl eki geldiğinde araya zamir n'isi girmez: üyidä (evinde), işlärigä (işlerine). İkinci çokluk şahıs için -(i)ngiz ekinin yanı sıra -nglär ve -läring şekilleri de görülür: şähäringiz (şehriniz), şähäringlär (şehriniz), şähärläring (şehriniz) gibi.

SIRA SİZDE

qol (el) ve umr (ömür) kelimelerinin şahıslara göre iyelik çekimini yapınız.

3. Hâl Ekleri

a. Yalın Hâl: Yalın hâl eksizdir: qol (el), quräl (silah), ölim (ölüm), bâtir (bahadır), kömäk (yardım), pälvân (pehlivan).

b. İlgi Hâli: Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki tek şekilli olup **+ning'**dir: bizning (bizim), mäktäbning (mektebin), ulärning (onların), âtäning (babanın), buning (bunun), uning (onun).

İlgi hâli eki, bazı hallerde **+ni** şeklinde kullanılır. Ek, aitlik eki ile birlikte kullanıldığında kalıplaşmış **+niki** şekli ortaya çıkar: ânäniki (anneninki), bälälärniki (çocuklarınki), qoşnini (komşunununki), bizniki (bizimki), sizniki (sizinki).

c. Yükleme Hâli: Özbek Türkçesinde yükleme hâli **+ni** ekiyle yapılır: üyni (evi), imzâni (imzayı), mäktäbni (okulu), köllärni (gölleri), binâni (binayı), tävuqni (tavuğu).

d. Yönelme Hâli: Özbek Türkçesinde yönelme hâli eki **+gä'**dir: bizgä (bize), üygä (eve), bâşgä (başa), bälägä (çocuğa). Ancak bu ek, son sesi -k olan bir kelimeye bitiştiğinde **+kä'**ye dönüşür: çëçäk "çiçek"+gä> çëçäkkä. Son sesi -g olan bir kelimeye bitiştiğinde her iki g de ikizleşerek **-kk'**ye dönüşür: yig "ağırşak"+gä>yikkä. Son sesi -q olan bir kelimeye bitiştiğinde **+qa'**ya dönüşür: uzâq "uzak"+gä>uzâqqa. Son sesi -ğ olan bir kelimeye bitiştiğinde her iki ğ de ikizleşerek **-qq'**ye dönüşür: täğ "dağ"+gä>tâqqa.

İyelikten sonra araya -n- girmez: qoligä (eline), tilige (diline).

e. Bulunma Hâli: Ek tek şekilli olup **+dä'**dir: ânädä (annede), undä (onda), mäktäbdä (okulda), kabinetdä (bölmede), mämläkätdä (memlekette), qamâqdä (hapiste).

İyelik ekinden sonra araya -n- girmez: qolidä (elinde), nâmidägi (adındaki).

f. Ayrılma Hâli: Ayrılma hâli eki tek şekilli olup **+dän'**dir: dindän (dinden), nävbätçidän (nöbetçiden), suvdän (sudan), Täşkentdän (Taşkent'ten), bizdän (bizden), köldän (gölden).

İyelik ekinden sonra araya -n- girmez: hayätidän (hayatından), kolidän (elinden)

g. Eşitlik Eki: Özbek Türkçesinde eşitlik, **+çä'** ve 'gibi' anlamını veren teg > dek edatından ekleşmiş olan **+däy**, **+dek** ekleriyle sağlanır: ärtiqçä (fazlaca), örtäçä, menimçä; muzdek (buz gibi), devänälärdek (deliler gibi); ğicingändäy (gocunmuş gibi), qoydäy (koyun gibi), yobärsdäy (kaplan gibi). Bunun yanı sıra yazılı metinlerde ekin "+daç, +däç; +däg; +däk; +däka; +daqa; +däyin" gibi varyantları da vardır. '+aqa' şeklinde ekleşmiş biçimleri de söz konusudur: unaqa "onun gibi".

h. Vasıta Hâli: Vasıta hâli **bilän** edatı ile yapılır: doskani lättä bilän ärtib (tahtayı silgi ile temizleyip), sen bilän (seninle), haqârät bilän (hakaretle), qol bilän (elle), oquvçı bilän (öğrenci ile), men bilän (benimle).

4. Aitlik Eki: Özbek Türkçesinde aitlik eki **+gi** ve **+ki**'dir. Genel olarak bulunma hâli ekinden sonra -gi; ilgi hâli ekinden sonra -ki şekli kullanılır: üyimdägi (evimdeki), mäktäbdägi (okuldaki), qoşniniki (komşununki), meniki (benimki).

5. Soru Eki: Yazılı dilde sadece **mi** şekli vardır. Özbek Türkçesinde soru eki kelimeye bitişik yazılır: menmi (ben mi), yoqmi (yok mu), üydämi (evde mi), bärmi (var mı), keräkmi (gerek mi), keldimi (geldi mi). Şiir ve halk dilinde ekin mu, mü varyantlarına sıkça rast gelinir.

Fiil Çekim Ekleri

1. Şahıs Ekleri

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Özbek Türkçesinde de üç grup şahıs eki vardır.

a. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, istek ve yeterlik çekimlerinde kullanılırlar.

teklik	çokluk
1. kişi: -män	-miz
2. kişi: -sän	-siz, -sizlär
3. kişi: -ø; -di; -ti	-ø; -lär; -(i)ş

b. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

teklik	çokluk
1. kişi: -(i)m	-(i)k
2. kişi: -(i)ng	-(i)ngiz(lär), -(i)nglär, -läring
3. kişi: -	-ø, -lär, -(i)ş

c. Emir Kökenli Şahıs Ekleri

Bu ekler emir çekiminde kullanılır.

teklik	çokluk
1. kişi: -(ä)y(in)	-(ä)ylik
2. kişi: -ø, -(gin)	-(i)ng(iz), -(i)nglär, -läring
3. kişi: -sin	-sinlär, -(i)şsin

2. Zaman ve Şekil Ekleri

a. Bildirme Kipleri

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman: Öğrenilen geçmiş zaman üç şekilde yapılır:

1. tip öğrenilen geçmiş zaman: -(i)b(di) ekiyle yapılır.

kelibmän (gelmişim)	işläbmän (çalışmışım)	bâribmän (gitmişim)
kelibsän	işläbsän	bâribsä
kelibdi	işläbdi	bâribdi
kelibmiz	işläbmiz	bâribmiz
kelibsiz	işläbsiz	bâribsiz
kelibdi(lär)/kelişibdi	işläbdi(lär)/işleşibdi	bâribdi(lär)/bârişibdi

Olumsuz şekli: Olumsuz şekli -mä ekiyle yapılır: kelmäbmän (gelmemişim), kelmäbsän (gelmemişsin); işlämäbdi (çalışmamış), işlämäbmiz (çalışmamışız); barmäbsiz (gitmemişsiniz), barmäbdilär/bârişmäbdi (gitmemişler).

2. tip öğrenilen geçmiş zaman: -gän ekiyle yapılır:

câylâşgänmän (yerleşmişim)	oqıgänmän (okumuşum)
câylâşgänsän	oqıgänsän
câylâşgän	oqıgän
câylâşgänmiz	oqıgänmiz
câylâşgänsiz	oqıgänsiz
câylâşgän(lär)	oqıgän(lär)/oqışgän

Olumsuz şekli: câylâşmägänmän (yerleşmemişim), câylâşmägänsän (yerleşmemişsin), câylâşmägän; oqımägänmiz (okumamışız), oqımägänmiz (okumamışsınız), oqımägänlär / oqışmägän (okumamışlar).

-gän ekine “-dir” eki eklenerek kullanıldığında ihtimal anlamı verir: kelgändirmän (gelmişimdir), körgändirsiz (görmüşsünüzdür). Bağlamın durumuna göre, bu ekle yapılan çekimlerde görülen geçmiş zaman anlamı da ifade edilebilir. Ayrıca son sesi -g, -k ve -ğ, -q ile biten fiillere geldiğinde -kk- ve -qq- şeklinde ikizleşme söz konusudur: teggän>tekkän, ek- gän>ekkän; yığ-gän>yıqqan, çıq-gän>çıqqan.

3. tip öğrenilen geçmiş zaman: -miş eki ile yapılır. Bu kip az kullanılır. Daha çok üçüncü şahıslarda kullanılır. Birinci ve ikinci şahıslarda nadiren görülür:

tilämişmän (dilemişim)	kütmişmän (beklemişim)
tilämişsän	kütmişsän
tilämiş(dir)	kütmiş(dir)
tilämişmiz	kütmişmiz
tilämişsiz	kütmişsiz
tilämişlär	kütmişlär

2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi biri yalnızca olumsuz çekim olmak üzere iki şekilde yapılır. İki tür ekle yapılır.

1. tip görülen geçmiş zaman: -di ekiyle yapılmaktadır:

kördim (gördüm)	âçdim (açtım)	eşitdim (işıttim)
körding	âçding	eşitding
kördi	âçdi	eşitdi
kördik	âçdik	eşitdik
kördingiz	âçdingiz	eşitdingiz
kördi(lär)/körüşdi	âçdi(lär)/âçişdi	eşitdi(lär)/eşitişdi

Olumsuz şekli: körmädim (görmedim), körmäding (görmedin); âçmädi (açmadı), âçmädik (açmadık); eşitmädingiz (işıtmediniz), eşitmädiler/eşitişmädi (işıtmediler).

2. tip görülen geçmiş zaman: İkinci tip görülen geçmiş zamanın yalnızca olumsuz şekli olup “-gän + iyelik eki + yoq” kalıbıyla kurulur: Bu ek daha çok uzak geçmişi anlatır ve seyrek olarak kullanılır:

kütgänim yoq (beklemedim)	ketgänim yoq (gitmedim)
kütgäning yoq	ketgäning yoq
kütgäni yoq	ketgäni yoq
kütgänimiz yoq	ketgänimiz yoq
kütgäningiz yoq	ketgäningiz yoq
kütgänlari yoq/kütişgäni yoq	ketgänlari yoq/ kütişgäni yoq

Bu kipin “yoq” yerine *bâr* (var) getirilerek olumlu şeklinin yapıldığı da çok nadir olarak görülmektedir: *körgeñim bâr* (görmüşlüğüm var, gördüm), *yıǵlägänim bâr* (ağlamışlığım var, ağladım).

3. Şimdiki Zaman

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman çekimi dört şekilde yapılır.

1. tip şimdiki zaman: -ä/-y ekiyle yapılan şimdiki - gelecek zamandır. Ünsüzle biten fiile -ä; ünlüyle biten fiile ise -y şeklinde gelir. Bu ekle yapılan şekiller, yakın gelecek zamanı da ifade etmektedir. Kullanımına göre hem şimdiki zamanı hem de yakın gelecek zamanı ifade edebilmektedir.

kelämän (geliyorum, geleceğim)	oqıymän (okuyorum, okuyacağım)
keläsän	oqıysän
kelädi	oqıydi
kelämiz	oqıymiz
keläsiz	oqıysiz
kelädi(lär)/kelişädi	oqıydi(lär)/oqışädi

Olumsuz şekli: kelmäymän (gelmiyorum), kelmäysän (gelmiyorsun), kelmäydi (gelmiyor); oqmäymiz, oqmäysiz, oqmäydilär/oqışmäydi (okumuyorlar).

Şimdiki zamanın diğer üç şekline “gerçek şimdiki zaman” denir ve şu eklerle yapılır:

2. tip şimdiki zaman: -yäp ekiyle yapılır. *yapmak* yardımcı fiilinden eklenen bu ek Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın en yaygın şeklidir:

yäzyäpmän (yazıyorum)	tiläyäpmän (diliyorum)
yäzyäpsän	tiläyäpsän
yäzyäpti	tiläyäpti
yäzyäpmiz	tiläyäpmiz
yäzyäpsiz	tiläyäpsiz
yäzyäpti(lär)/yäzişyäpti	tiläyäpti(lär)/tiläşyäpti

Olumsuz şekli: yäzmäyäpmän (yazmıyorum), yäzmäyäpsän (yazmıyorsun), yäzmäyäpti (yazmıyor); tilämäyäpmiz, tilämäyäpsiz, tilämäyäpti(lär).

3. tip şimdiki zaman: -mäqdä ekiyle yapılır. Şimdiki zamanın sürekliliğini gösterir:

bilmäqdämän (bilmekteyim)	älmäqdämän (almaktayım)
bilmäqdäsän	älmäqdäsän
bilmäqdä	älmäqdä
bilmäqdämiz	älmäqdämiz
bilmäqdäsiz	älmäqdäsiz
bilmäqdä(lär)/bilişmäqdä	älmäqdä(lär)/alışmäqda

Olumsuz şekli: bilmämäqdämän (bilmemekteyim), bilmämäqdäsän (bilmemekte-sin), bilmämäqdä (bilmemekte); älmämäqdämiz (almamaktayız), älmämäqdäsiz (almamaktasınız), älmämäqdä(lär)/alışmämäqda (almamaktalar).

4. tip şimdiki zaman: -(ä)yätir ekiyle yapılır. *yatmak* yardımcı fiilinden eklenen bu ek de, gerçek (hâlen yapılmakta olan) şimdiki zamanı karşılar, aynı zamanda hareketin yakın geleceğe de uzayacağını ifade eder:

oqıyätirmän (okuyorum)	köräyätirmän (görüyorum)
oqıyätirsän	köräyätirsän
oqıyätir	köräyätir
oqıyätirmiz	köräyätirmiz

oqıyâtırsız	körâyâtırsız
oqıyâtir(lär) / oqışâyâtir	körâyâtir(lär) / körışâyâtir

Olumsuz şekli: oqımayâtirmän (okumuyorum), oqımayâtırsän (okumuyorsun), oqımayâtir (okumuyor); körmâyâtirmiz (görmüyoruz), körmâyâtırsız (görmüyorsunuz), körmâyâtir(lär)/körişmayâtir (görmüyorlar).

Yukarıdaki dört tip şimdiki zaman yapılarının dışında *turmâq, otirmâq, yürmâq* ‘yürümek’, *yâtmâq* yardımcı fiilleriyle de şimdiki zaman yapılı. Bunların özel anlam farkları vardır. Bu yardımcı fiillerle şimdiki zaman şu formüle göre kurulur:

Asıl fiil + (i)b + yardımcı fiil + (i)b + kişi eki

Örnek: işläb yâtibmän (sürekli çalışıyorum), körib turıbsän (işte görüyorsun), içib otiribdi (oturmuş içiyor), yâzib yürıbsız (yazıp duruyorsunuz).

4. Gelecek Zaman

Gelecek zaman çekimi dört şekilde yapılı.

1. tip gelecek zaman: -ä/-y ekiyle yapılı. Ek ünsüzlerden sonra -ä; ünlülerden sonra -y şeklinde gelir. Şimdiki-gelecek zamanla yapı olarak aynıdır. Duruma göre şimdiki, gelecek ve geniş zaman anlamları verebilmektedir:

ketämän (gideceğim)	älämän (alacağım)
ketäsän	äläsän
ketädi	älädi
ketämiz	älämiz
ketäsiz	äläsiz
ketädi(lär) / ketişädi	älädi(lär) / alışädi

Bu kip geniş zaman anlamını da (giderim, alırsın..) verir. Hatta yerine göre bu kipi şimdiki zamanla (gidiyorum, alıyorsun...) Türkiye Türkçesine aktarmak da mümkündür.

Olumsuz şekli: ketmäymän (gitmeyeceğim), ketmäysän (gitmeyeceksin), ketmäydi (gitmeyecek); älmäymiz (almayacağız), älmäysiz (almayacaksınız), älmäydi(lär)/alışmäydi (almayacaklar).

2. tip gelecek zaman: İkinci tipi “kesin gelecek zaman”dır; -äcäk ekiyle yapılı. Bu ekle yapılan şimdiki zaman Özbek Türkçesinde işlek değildir, daha çok edebî metinlerde görülür. Eski Özbek Türkçesinde rastlanmayan bu ek, çağdaş Özbek Türkçesine Oğuz grubu lehçelerinden girmiştir.

köräcäkmän (göreceğim)	oqıyäcäkmän
köräcäksän	oqıyäcäksän
köräcäk	oqıyäcäk
köräcäkimiz	oqıyäcäkimiz
köräcäksiz	oqıyäcäksiz
köräcäk(lär)	oqıyäcäk(lär)

3. tip gelecek zaman: Üçüncü tipi “niyet ifadeli gelecek zaman”dır; -mäqçi ekiyle yapılı. Bu kip “niyet, arzu, istek” ifade eder; “...ceğim, ...mek istiyorum, ...mek niyetindeyim” olarak Türkiye Türkçesine aktarılabilir.

kelmäqçimän (geleceğim)	yâzmâqçimän (yazacağım)
kelmäqçisän	yâzmâqçisän
kelmäqçi	yâzmâqçi
kelmäqçimiz	yâzmâqçimiz
kelmäqçisiz	yâzmâqçisiz
kelmäqçi(lär) / kelişmäqçi	yâzmâqçi(lär) / yâzişmäqçi

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzu, kip ekinden sonra *emäs* ‘değil’ edatı getirilerek yapılır: kelmâqçı emäsmän (gelmeyeceğim), kelmâqçı emässän (gelmeyeceksin), kelmâqçı emäs (gelmeyecek); yâzmâqçı emäsmiz (yazmayacağız), yâzmâqçı emässiz (yazmayacaksınız), yâzmâqçı emäs(lär)/yâzişmâqçı emäs (yazmayacaklar).

4. tip gelecek zaman: Dördüncüsü öğrenilen geçmiş zaman kipinin ikinci tipinin süreklilik bildiren *tur-* yardımcı fiili ile kaynaşıp kalıplaşmış şekliyle yapılır. Ünsüzle biten fiillere **-ädigän**, ünlüyle biten fiillere ise **-ydidän** eki getirilir:

tiläydidänmän (dileyeceğim)	kütädigänmän (bekleyeceğim)
tiläydidängän	kütädigängän
tiläydidän	kütädigän
tiläydidänmiz	kütädigänmiz
tiläydidängiz	kütädigängiz
tiläydidän (lär)	kütädigän (lär)

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuzu da, kip ekinden sonra ya *-mä* olumsuzluk eki ya da *emäs* edatının getirilemesiyle yapılır: tilämäydidän män (dilemeyeceğim), tilämäydidängän (dilemeyeceksin), tilämäydidän (dilemeyecek); kütädigän emäsmiz (beklemeyeceğiz), kütädigän emässiz (beklemeyeceksiniz), kütädigän emäs(lär) (beklemeyecekler).

5. tip gelecek zaman: Özbek Türkçesinde gelecek zamanın edebî metinlerde çok az rastlanan “**-gü (-ğu) + iyelik eki (+dir)**” ile kurulan şekli de bulunmaktadır. Bu tipte, iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

kütgüm (dir) (bekleyeceğim)	bergüm(dir) (vereceğim)
kütgüng(dir)	bergüng(dir)
kütgüsi(dir)	bergüsi(dir)
kütgümüz(dir)	bergümüz(dir)
kütgüngiz(dir)	bergüngiz(dir)
kütgüläri(dir)	bergüläri(dir)

5. Geniş Zaman

Bu kip gelecek zaman anlamını da verdiği için “belirsiz gelecek zaman” da denir. **-(ä)** r ekiyle yapılır:

bilärmän (bilirim)	işlärmän (çalışırım)	qılärmän (yaparım)
bilärsän	işlärsän	qılärsän
bilär	işlär	qılär
bilärmiz	işlärmiz	qılärmiz
bilärsiz	işlärsiz	qılärsiz
bilärlär/bilişär	işlärlär	qılärlär/qılışär

Olumsuz şekli: Geniş zamanın olumsuzu **-mä**s ekiyle yapılır: bilmäsmän (bilmem), bilmässän (bilmezsin); işlämäs (çalışmaz), işlämäsmiz (çalışmayız); qılmässiz (yapmazsınız), qılmäslar/qılışmäs (yapmazlar).

b. Tasarlama Kipleri

1. Şart Kipi

Şart kipi **-sä** ekiyle kurulur.

körsäm (görsem)	oqısäm (okusam)
körsäng	oqısäng
körsä	oqısä
körsäk	oqısäk

körsängiz	oqısängiz
körsä(lär)/körişsä	oqısä(lär)/oqışsä

Özbek Türkçesinde genellikle pekiştirmeli mana ayrıntısı yaratmak maksadıyla şart kipi -çi eki bitişebilir. -çi eki eklendiğinde emre yakın bir istek ifade edilmiş olur: çıksäkçi (haydi çıksak), bårsängizçi (haydi gitsenize). “keräk” kelimesi geldiğinde ise gereklilik ifadesi yapılır: desängiz keräk (demelisiniz, deseniz gerek).

Olumsuz şekli: körmäsäm (görmesem), körmäsäng (görmesen), körmäsä (görme); oqımäsäk (okumasak), oqımäsängiz (okumasanız), oqımäsälär/oqışmäsä (okumasalar).

2. Gereklilik Kipi

Özbek Türkçesinde gereklilik kipinin müstakil şekli yoktur; “keräk” kelimesi kullanılarak “fiil + (i)ş + iyelik eki + keräk” ve “-sä + şahıs eki + keräk” yapılarıyla ifade edilir.

kelişim keräk (gelmeliyim, gelmem gerek)	âlsäm kerek (almalıyım, alsam gerek)
kelişing keräk	âlsäng kerek
kelişi keräk	âlsä kerek
kelişimiz keräk	âlsäk kerek
kelişingiz keräk	âlsängiz kerek
keliş(lär)i keräk	âlsälär kerek

Olumsuz şekli: Olumsuzu *keräk* kelimesinden sonra *emäs* getirilerek yapılır: kelişim keräk emäs (gelmemeliyim), kelişing keräk emäs, kelişi keräk emäs; âlsäk kerek emäs (almamalıyız), âlsängiz kerek emäs (almamalsınız), âlsälär kerek emäs (almamalılar).

3. Emir Kipi

Emir çekiminde her şahıs için ayrı bir ek veya şekil vardır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ‘emir’ yanında ‘istek’ çekimi yerine de kullanılır. Zaten Özbek gramerlerinde de bu kipin adı *buyruq-istek mäyli* (emir-istek kipi) dir.

keläy(in) (geleyim)	bäräy(in) (gideyim)
kel(gin)	bär(gin)
kelsin	bårsin
keläylik	bäräylik
keling(iz)/kellinglär/kelläring	bäring(iz)/bäringlär/bärläring
kelsin(lär)/kelişsin	bårsin(lär)/bărişsin

Olumsuz şekli: kelmäy(in) (gelmeyeyim), kelmä(gin) (gelme), kelmäsin (gelmesin); bärmäylik (gitmeyelim), bärmäng(iz)/ bärmänglär (gitmeyin/iz), bärmäsin(lär)/ bărişmäsin (gitmesinler).

4. İstek Kipi

Özbek Türkçesinde istek çekimi, emir çekiminin dışında başlıca iki şekilde ifade edilmektedir.

1. tip istek kipi: -gäy (-käy, -qay) eki ile çekimlenir. Konuşma dilinde ‘dua ve temenni’ ifadelerinde kullanılır. Türkiye Türkçesinin -A istek çekiminin karşılığıdır. Bunun yanı sıra edebî metinlerde de görülür ve arkaik bir şekildir:

kütgäymän (bekleyeyim)	qılgäymän (yapayım)
kütgäysän	qılgäysän
kütgäy	qılgäy
kütgäymiz	qılgäymiz
kütgäysiz	qılgäysiz
kütgäy(lär)/küt(iş)gäy	qılgäy(lär)/qıl(iş)gäy

Olumsuz şekli: kütmägäymän (beklemeyeyim), kütmägäysän (beklemeyesin), kütmägäy (beklemeye); qılmägäymiz (yapmayalım), qılmägäysiz (yapmayasınız), qılmägäy(lär)/qıl(iş)mägäy (yapmayalar).

2. tip istek kipi: İstek kipini karşılamak için “-gü + iyelik eki + bär” kalıbı da kullanılır. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki “-ası + iyelik eki + var” ve “-ası + iyelik eki + gel-” kalıbına uygundur:

kelgüm bär (gelesim var)	bergüm bär (veresim var)
kelgüng bär	bergüng bär
kelgüsi bär	bergüsi bär
kelgümüz bär	bergümüz bär
kelgüngiz bär	bergüngiz bär
kelgüläri bär	bergüläri bär

Olumsuz şekli: Bu kipin olumsuz şeklinde “bär” (var) kelimesi yerine “yoq” (yok) kelimesi getirilir: kelgüm yoq (gelesim yok), kelgüng yoq (gelesiniz yok), kelgüsi yoq (gelesi yok); bergümüz yoq (veresimiz yok), bergüngiz yoq (veresiniz yok), bergüläri yoq (veresileri yok).

Özbek Türkçesinde ayrıca “niyet ifadeli gelecek zaman” için kullanılan **-mâqçi** eki “...mek istiyorum, ...mek niyetindeyim” anlamında istek belirtmek için de kullanılır: kelmâqçimän (gelmek istiyorum), kelmâqçisän, kelmâqçi, kelmâqçimiz, kelmâqçisiz, kelmâqçi(lär)/kelişmâqçi.

c. Fiillerin Birleşik Çekimi

1. Rivayet

Özbek Türkçesinde e- “i-” fiili kullanılmak suretiyle basit çekimlerin rivayeti yapılır. Bunun için de e- fiilinin üstüne **-gän** ve **-miş** ekleri getirilir.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

1. tip öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti: Kip ekinin üzerine **ekän edatı** getirilir:

kelibdi ekänmän (gelmişmişim)	işläbdi ekänmän (çalışmışım)
kelib di ekänsän	işläbdi ekänsän
kelibdi ekän	işläbdi ekän
kelibdi ekänmiz	işläbdi ekänmiz
kelibdi ekänsiz	işläbdi ekänsiz
kelibdi ekän(lär)	işläbdi ekän(lär)

2. tip öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti:

Bu kipin rivayeti **ekän** edatıyla yapılır. Seyrek olarak “-miş” ekinin de kullanıldığı görülür: aytgän emiş sän (söylemişmişin), ketgänmiş (gitmişmiş), açgän emişlär (açmışmışlar).

körgän ekänmän (görmüşmüşüm)	âçgän ekänmän (açmışmışım)
körgän ekänsän	âçgän ekänsän
körgän ekän	âçgän ekän
körgän ekänmiz	âçgän ekänmiz
körgän ekänsiz	âçgän ekänmsiz
körgän ekänlär	âçgän ekänlär

Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zamanın rivayet birleşik çekimi şimdiki zaman kip ekleri üzerine **ekän** getirilerek yapılır. Seyrek olarak üçüncü şahısların çekiminde “ekän” yerine “emiş” şekli de gelmektedir: bärâyätir emiş (gidiyormuş), urişâyätgän emiş (savaşıyormuş).

1. tip şimdiki zamanın rivayeti

kelämän ekän (geliyormuşum)	oqıymän ekän (okuyormuşum)
keläsän ekän	oqıysän ekän
kelädi ekän	oqıydi ekän
kelämiz ekän	oqıymiz ekän
keläsiz ekän	oqıysiz ekän
kelädi(lär) ekän/kelişädi ekän	oqıydılär ekän /oqışädi ekän

2. tip şimdiki zamanın rivayeti

yâzyäpti ekänmän (yazıyormuşum)	tiläyäpti ekänmän (diliyormuşum)
yâzyäpti ekänsän	tiläyäpti ekänsän
yâzyäpti ekän	tiläyäpti ekän
yâzyäpti ekänmiz	tiläyäpti ekänmiz
yâzyäpti ekänsiz	tiläyäpti ekänsiz
yâzyäpti ekän(lär)	tiläyäpti ekän(lär)

3. tip şimdiki zamanın rivayeti

bilmâqdä ekänmän (bilmekteymişim)	âlmâqdä ekänmän (almaktaymışım)
bilmâqdä ekänsän	âlmâqdä ekänsän
bilmâqdä ekän	âlmâq ekändä
bilmâqdä ekänmiz	âlmâqdä ekänmiz
bilmâqdä ekänsiz	âlmâqdä ekänsiz
bilmâqdä ekän(lär)	âlmâqdä ekän(lär)

4. tip şimdiki zamanın rivayeti

oqıyâtir ekänmän (okuyormuşum)	köräyâtir ekänmän (görüyormuşum)
oqıyâtir ekänsän	köräyâtir ekänsän
oqıyâtir ekän	köräyâtir ekän
oqıyâtir ekänmiz	köräyâtir ekänmiz
oqıyâtir ekänsiz	köräyâtir ekänsiz
oqıyâtir ekän(lär)	köräyâtir ekän(lär)

Gelecek Zamanın Rivayeti

Gelecek zamanın rivayet birleşik çekimi gelecek zaman kip ekleri üzerine *ekän* ve *emiş* getirilerek yapılır.

1. tip gelecek zamanın rivayeti

ketämän ekän (gidecekmişim)	işläymän ekän (çalışacakmışım)
ketäsän ekän	işläysän ekän
ketädi ekän	işläydi ekän
ketämiz ekän	işläymiz ekän
ketäsiz ekän	işläysiz ekän
ketädi(lär) ekän	işläydi(lär) ekän

2. tip gelecek zamanın rivayeti

İkinci tip gelecek zamanın rivayetinde asıl kip ekinin üzerine *emiş* gelir.

köräcäk emiştän (görecekmışım)	oqıyacak emiştän (okuyacakmışım)
köräcäk emiştän	oqıyacak emiştän
köräcäk emiştän	oqıyacak emiştän
köräcäk emiştän	oqıyacak emiştän

körəcək emişimiz

körəcək emişsiz

körəcək emiş(lär)

3. tip gelecek zamanın rivayeti

kelmäqçi ekänmän (gelecekmişim)

kelmäqçi ekänsän

kelmäqçi ekän

kelmäqçi ekänmiz

kelmäqçi ekänsiz

kelmäqçi ekän(lär)

4. tip gelecek zamanın rivayeti

tiläydiğän ekänmän (dileyecekmişim)

tiläydiğän ekänsän

tiläydiğän ekän

tiläydiğän ekänmiz

tiläydiğän ekänsiz

tiläydiğän ekän(lär)

Geniş Zamanın Rivayeti

-är geniş zaman ekinden sonra *ekän* getirilerek yapılır. 3. şahısların çekiminde *emiş* de kullanılmaktadır: berärkän (verirmiş), därmän bolärkän (derman olurmuş), bolärmiş (olurmuş).

bilär ekänmän (bilirmişim)

bilär ekänsän

bilär ekän

bilär ekänmiz

bilär ekänsiz

bilär ekänlär/bilişär ekän

Şart Kipinin Rivayeti

Şart kipi -sä ekinin üzerine *ekän* getirilir:

körsäm ekän (görseymişim)

körsäng ekän

körsä ekän

körsäk ekän

körsängiz ekän

körsä(lär) ekän

Gereklilik Kipinin Rivayeti

Gereklilik kip yapısının üzerine *ekän* getirilir:

kelişim keräk ekän (gelmeliymişim)

kelişing keräk ekän

kelişi keräk ekän

kelişimiz keräk ekän

kelişingiz keräk ekän

keliş(lär)i keräk ekän

oqıyəcək emişimiz

oqıyəcək emişsiz

oqıyəcək emiş(lär)

yäzmäqçi ekänmän (yazacakmişim)

yäzmäqçi ekänsän

yäzmäqçi ekän

yäzmäqçi ekänmiz

yäzmäqçi ekänsiz

yäzmäqçi ekän(lär)

kütädiğän ekänmän (bekleyecekmişim)

kütädiğän ekänsän

kütädiğän ekän

kütädiğän ekänmiz

kütädiğän ekänsiz

kütädiğän ekän(lär)

işlär ekänmän (çalışırmışım)

işlär ekänsän

işlär ekän

işlär ekänmiz

işlär ekänsiz

işlär ekän(lär)

oqısäm ekän (okusaymışım)

oqısäng ekän

oqısä ekän

oqısäk ekän

oqısängiz ekän

oqısä(lär) ekän

alışım keräk ekän (almalıymişım)

alışing keräk ekän

alışi keräk ekän

alışımız keräk ekän

alışingiz keräk ekän

alış(lär)i keräk ekän

2. Hikâye

Hikâye şekli **e-** (imek) fiiline **-di** ekinin gelmesiyle oluşan “edi” ekiyle yapılır.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. tip öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

kelib edim (gelmiştim)	işlâb edim ekân mân (çalışmışım)
kelib eding	işlâb eding
kelib edi	işlâb edi
kelib edik	işlâbdi edik
kelib edingiz	işlâbdi edingiz
kelib edi(lâr)	işlâb edi(lâr)

2. tip öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi

Bu kipin rivayeti *ekân* edatıyla yapılır. Seyrek olarak *-miş* ekinin de kullanıldığı görülür: *aytgân emiş sän* (söylemişmişsin), *ketgânmiş* (gitmişmiş), *âçgân emişlâr* (açmışmışlar).

körgân edim (görmüşüm)	âçgân edim (açmışım)
körgân eding	âçgân eding
körgân edi	âçgân edi
körgân edik	âçgân edik
körgân edingiz	âçgân edingiz
körgân edi(lâr)/körüşgân edi	âçgân edi(lâr)/âçışgân edi

Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

2. tip görülen geçmiş zamanın hikâyesi: Yalnızca olumsuz şekli olan ve “*-gân + iyelik eki + yoq*” kalıbıyla kurulan bu kipin hikâye çekiminde de sona *edi* eki getirilir.

kütgânim yoq edi (beklemediyim)	ketgânim yoq edi (gitmediyim)
kütgâning yoq edi	ketgâning yoq edi
kütgâni yoq edi	ketgâni yoq edi
kütgânimiz yoq edi	ketgânimiz yoq edi
kütgâningiz yoq edi	ketgâningiz yoq edi
kütgânlâri yoq edi	ketgânlâri yoq edi

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

Şimdiki zamanın hikâye çekimlerinde, şimdiki zaman kip eklerinin üzerine *edi* eki getirilerek birleşik çekim yapılır.

3. tip şimdiki zamanın hikâyesi

bilmâqdâ edim (bilmekteydim)	âlmâqdâ edim (almaktaydım)
bilmâqdâ eding	âlmâqdâ eding
bilmâqdâ edi	âlmâq edi
bilmâqdâ edik	âlmâqdâ edik
bilmâqdâ edingiz	âlmâqdâ edingiz
bilmâqdâ edi(lâr)	âlmâqdâ edi(lâr)

4. tip şimdiki zamanın hikâyesi

oqyâtir edim (okuyordum)	körâyâtir edim(görüyordum)
oqyâtir eding	körâyâtir eding
oqyâtir edi	körâyâtir edi
oqyâtir edik	körâyâtir edik
oqyâtir edingiz	körâyâtir edingiz
oqyâtir edi(lâr)	körâyâtir edi(lâr)

-(ä)yâtgän sıfat-fiil ekiyle ifade edilen şimdiki zamanın hikâyesi:

işläyâtgän edim (çalışıyordum)	biläyâtgän edim (biliyordum)
işläyâtgän eding	biläyâtgän eding
işläyâtgän edi	biläyâtgän edi
işläyâtgän edik	biläyâtgän edik
işläyâtgän edingiz	biläyâtgän edingiz
işläyâtgän edi(lär)	biläyâtgän edi(lär)

Gelecek Zamanın Hikâyesi**2. tip gelecek zamanın hikâyesi**

köräcäk edim (görecektim)	oqıyäkäk edim (okuyacaktım)
köräcäk eding	oqıyäkäk eding
köräcäk edi	oqıyäkäk edi
köräcäk edik	oqıyäkäk edik
köräcäk edingiz	oqıyäkäk edingiz
köräcäk edi(lär)	oqıyäkäk edi(lär)

3. tip gelecek zamanın hikâyesi

kelmäqçi edim (gelecektim)	yâzmâqçi edim (yazacaktım)
kelmäqçi eding	yâzmâqçi eding
kelmäqçi edi	yâzmâqçi edi
kelmäqçi edik	yâzmâqçi edik
kelmäqçi edingiz	yâzmâqçi edingiz
kelmäqçi edi(lär)	yâzmâqçi edi(lär)

Geniş Zamanın Hikâyesi

bilär edim (bilirdim)	işlär edim (çalışırdım)
bilär eding	işlär eding
bilär edi	işlär edi
bilär edik	işlär edik
bilär edingiz	işlär edingiz
bilär edi(lär)/bilärdi(lär)	işlär edi(lär)/işlärdi(lär)

Şart Kipinin Hikâyesi

Şart kipi -sä ekinin üzerine *edi* getirilir:

körsäm edi (görseydim)	oqsäm edi (okusaydım)
körsäng edi	oqsäng edi
körsä edi	oqsä edi
körsäk edi	oqsäk edi
körsängiz edi	oqsängiz edi
körsä(lär) edi	oqsä(lär) edi

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

Gereklilik kip yapısının üzerine *edi* getirilir:

kelişim keräk edi (gelmeliydim)	alışim keräk edi (almalıydim)
kelişing keräk	alışing keräk edi
kelişi keräk	alışi keräk edi
kelişimiz keräk	alışimiz keräk edi

kelişingiz keräk	alışingiz keräk edi
keliş(lär)i keräk	alış(lär)i keräk edi

3. Şart

Özbek Türkçesinde şartlı birleşik çekim *bol-* (ol-) fiilinin üzerine şart ekinin getirilmesiyle oluşan “bolsä” yapısıyla meydana getirilir. Asıl kip ekinin üzerine *bolsä* gelir.

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Şartı

2. tip öğrenilen geçmiş zamanın şartı

körgän bolsäm (görmüşsem)	âçgän bolsäm (açmışsam)
körgän bolsäng	âçgän bolsäng
körgän bolsä	âçgän bolsä
körgän bolsäk	âçgän bolsäk
körgän bolsängiz	âçgän bolsängiz
körgän bolsä(lär)	âçgän bolsä(lär)

Gelecek Zamanın Şartı

4. tip gelecek zamanın şartı

tiläydiğän bolsäm (dileyeceksem)	kütädigän bolsam (bekleyeceksem)
tiläydiğän bolsäng	kütädigän bolsäng
tiläydiğän bolsä	kütädigän bolsä
tiläydiğän bolsäk	kütädigän bolsäk
tiläydiğän bolsängiz	kütädigän bolsängiz
tiläydiğän bolsä(lär)	kütädigän bolsä(lär)

Geniş Zamanın Şartı

bilär bolsäm (bilirsem)	işlär bolsäm (çalışsam)
bilär bolsäng	işlär bolsäng
bilär bolsä	işlär bolsä
bilär bolsäk	işlär bolsäk
bilär bolsängiz	işlär bolsängiz
bilär bolsä(lär)	işlär bolsä(lär)

d. e- ve ekän İle Yapılan İsim Çekimi

İsim çekiminde şimdiki zaman veya geniş zamana kişi ekleri; geçmiş zaman ve şarta ise *e-* (imek) fiili getirilerek yapılır. Olumsuz çekimlerde ise *emäs* (değil) kullanılır.

1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman

İsmin sonuna doğrudan doğruya kişi ekleri getirilerek yapılır.

Özbekmän (Özbeğim)	yaşmän (gencim)
Özbeksäñ	yäşsäñ
Özbek(dir)	yäşdir
Özbekmiz	yäşmiz
Özbeksiz	yäşsiz
Özbekdir(lär)	yäşdir(lär)

Olumsuz şekli: Özbek emäsmän (Özbek değilim), Özbek emässän, Özbek emäs; yaş emäsmiz (genç değiliz), yaş emässiz, yaş emäs(lär).

2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zamanın çekimi isim tabanına *ekän* getirilerek yapılır.

yâş ekänmän (gençmişim)	oquvçi ekänmän (öğrenciymişim)
yâş ekänsän	oquvçi ekänsän
yâş ekän	oquvçi ekän
yâş ekänmiz	oquvçi ekänmiz
yâş ekänsiz	oquvçi ekänsiz
yâş ekän(lär)	oquvçi ekän(lär)

Olumsuz şekli: yâş emäs ekänmän (genç değilmişim), yâş emäs ekänsän, yâş emäs ekän; oquvçi emäs ekänmiz (öğrenci değilmişiz), oquvçi emäs ekänsiz, oquvçi emäs ekän(lär).

3. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zamanın çekimi isim tabanına *edi* getirilerek yapılır.

bây edim (zengindim)	ğamgin edim (hüzünlüydüm)
bây eding	ğamgin eding
bây edi	ğamgin edi
bây edik	ğamgin edik
bây edingiz	ğamgin edingiz
bây edi(lär)	ğamgin edi(lär)

Olumsuz şekli: bây emäs edim (zengin değildim), bây emäs eding, bây emäs edi; ğamgin emäs edik (hüzünlü değildik), ğamgin emäs edingiz, ğamgin emäs edi(lär).

4. Şart

Şart çekimi için **bolsä** ve **esä** kullanılır:

Kelinçäk **bolsä**, bir çöp bilän yerni çizellär. “Gelincağız ise bir çöp ile toprağı tırmıklıyor.”

Änäsi **bolsä** bälä bilän birgä... üydä yätädi. “Anası ise, çocukla birlikte... evde yatıyor.”

Yigit **esä** Xälmatning bär-yoğini farq etälmäydiğän haldäydi. “Genç ise, Halmet’in olup olmadığını fark edemeyecek hâldeydi.”

Yapım Ekleri

Türkiye Türkçesiyle Özbek Türkçesinde kullanılan yapım ekleri büyük oranda aynıdır. Ancak bazılarında küçük ses ayrılıkları vardır. Bu ayrılıklardan üçü önemlidir:

1. İçinde /c/ sesi bulunan -ci, -cilik, -nci gibi ekler Özbek Türkçesinde ç’lidir: tilçi, temirçilik, ikkinçi.
2. Türkiye Türkçesinde yuvarlak şekilleri de bulunan -lik, -li, -çi gibi eklerin Özbek Türkçesinde sadece düz şekilleri vardır: yoqçilik (yoksulluk), köplik (çokluk), közli (gözlü), üçinçi (üçüncü). Bu tip eklerin kalın şekilleri de çok azdır: bärliq (varlık).
3. Arapçada geçen mensubiyet eki -î, Özbek Türkçesinde -iy (bazan -ıy) şeklindedir: xususiy, sinfiy (sınıfsal), huquqiy (hukukî).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yapım ekleri dört çeşittir.

1. İsimden İsim Yapım Ekler

+ **dâş**: Refakat, ortaklık bildirir: yoldâş (arkadaş), sirdâş (sırdaş), äsrdâş (çağdaş), ävuldâş (aynı köyden), tengdâş (yaşıt), käsbdâş (meslektaş).

+**(i)mtil**, +**(i)mtir**: Renk bildiren kelimelerde anlamın zayıflığını vurgular: âkımtıl (akımsı), qâramtir (karamtrak), särgımtıl (sarımsı, sarışın), kökimtir (mavimsi), qızğımtir (kızılımsı).

+**äk**: İşlek değildir: içäk (bağırsak), pästäk (kısa, bodur), özäk (öz, çekirdek), başaq (başak), yoläk (dar yol, koridor)

+**älä(si)**/ +**alävi**: Sayı isimlerine gelir, birliktelik, topluluk ifade eder: üçälä kitäb (her üç kitap), üçäläsi (üçü birden), beşälä (beşi de), üçälävi (üçü de), törtälävi (dördü de).

+âv(i): Beraberlik ifadesi taşır ve on sayısına kadar kullanılır. ikkâv (ikisi), üçâv (her üçü), beşâvimiz (beşimiz), onâv (on, onu da).

+âvlân: Beraberlik ifadesi taşır ve on sayısına kadar kullanılır. üçâvlân (üçü birlikte, üçü de), beşâvlân (beşi birlikte, beşi de), yettâvlân (yedisi birlikte, yedisi de) .

+bân: Farsça kökenlidir. Meslek ismi yapar: dârvâzâbân (kaleci), qoyçibân (çoban), bâğbân (bahçıvan), sarâybân (saray görevlisi).

+çâ: Küçültme ekidir: kitâbçâ (kitapçık), kuşçâ (kuşçuk), oğılçâ (oğulcuk). Dil ve lehçe isimleri de yapar: Rusçâ, Özbekçâ, Fârsçâ.

+çân: Alışkanlık ve aşırılık bildiren sıfatlar türetir: kûrâşçân (savaşçı), xayâlçân (hayalperest), işçân (çalışkan), oycân (düşünceli), özgârüvçân (çabuk değişen), uyatçân (utangaç).

+çâq/+çâk: Küçültme ve sevgi bildirir: tâyçâq (küçük tay), kelinçâk (gelin), qoziçâq (kuzucuk), oyunçâq (oyuncak).

+çi: Meslek ve uğraşı isimleri ve sıfat yapar: bâlıqçı (balıkçı), millâtçi (milliyetçi), temirçi (demirci), uyquçi (uykucu), sûtçi (sütçü), qızıqçı (şakacı), bekârçi (boş, işsiz, aylak), sâvçi (dünürçü).

+çil: Sıfat yapan bir ektir: dârdçil (hastalıklı, çabuk hastalanır), kâmçil (az bulunur, az), epcil (becerikli), izçil (prensipli), taqçil (az bulunur), kirçil (kirli).

+çilik (<+çi+lik): Soyut isimlerin yapılmasında kullanılır: kâmçilik (eksiklik, kusur), qıyınçilik (zorluk), millâtçilik (milliyetçilik).

+dâr: Farsça kökenlidir. Sahip olma bildiren kelimeler türetir: dindâr, xabârdâr (haberdar), âmâldâr (memur), âybdâr (suçlu), yerdâr (yer sahibi).

+doz: Meslek ismi yapar. Farsça kökenlidir: kâvüşdoz (terlikçi, terlik diken), etikdoz (ayakkabıcı), döppidoz (şapka ustası), çâpândoz (kaftan ustası).

+gâr/gâr; +kâr/+kâr: Farsça kökenlidir. Meslek ismi ve sıfat yapar: cävâbgâr (sorumlu), sâvdâgâr (tüccar), sâvungâr (sabuncu), oymâkâr (oyma ustası), tâdbirkâr (tedbirli), tâlbâgâr (talip, istekli).

+ginâ, +kinâ, +qna: Küçültme ekidir: âzginâ (azıcık), bâlâginâ (balacık), quruqqinâ (kupkuru), tüzükkinâ (iyice), yumşâqqinâ (yumuşacık), kiçkinâ (küçücük).

+Iş: Renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eder: kökiş (mavimsi), âqış (akımsı), qızğış (kızılımsı), sârgış (sarımsı, sarışın).

+kâş: Farsça kökenlidir. Meslek adı ve sıfat yapar: ârâvâkâş (arabacı), cäfâkâş (cefa çeken), câncâlkâş (kavgacı), tüyâkâş (deveci), zâhmâtkâş (gayretli), hâzilkâş (şakacı).

+lâb: Sayı isimlerine ve zaman bildiren isimlere gelerek çokluk ve abartma ifadesi katar: onlâb (onlarca), minglâb (binlerce), yüzlâb (yüzlerce), yillâb (yıllarca).

+lâq; +alâq: Küçültme ekidir: tâylâq (küçük tay), qızalâq (kızcağız), çaqalâq (küçük çocuk, bebek), botalâq (küçük deve, deve yavrusu), qışlâq (köy), tâşlâq (taşlık), qumlâq (kumsal).

+li: Sıfat yapan işlek bir ektir: küçli (güçlü), tâcribâli (tecrübeli), Tâşkentli (Taşkentli), nâzli (nazlı), ölçâvli (ölçülü), çirâyli (yakışıklı), âbroyli (itibarlı), qorqınçli (korkutucu), mevâli (meyveli).

+lik: Soyut ve somut isimler yapar: âtâlik (babalık), bâlâlik (çocukluk), tâzâlik (temizlik), dârslik (ders kitabı), ârzânlik (ucuzluk), tinçlik (dinçlik), qârângilik (karanlık), kôrkililik (gösterişlilik).

+mând: Farsça kökenli sıfat yapan bir ektir: kâsâlmând (hastalıklı), dâvlâtmând (zengin), ixlâsmând (bağlı, sadık), mürüvvântmând (iyilik sever).

+râq: Sıfatlarda üstünlük derecesi yapar: yâmân râq (daha kötü), keksâr râq (daha yaşlı), yaxşirâq (daha güzel), yârûğrâq (daha parlak), küçlirâq (daha güçlü).

+simân: Benzirlik ve gibilik ifade eder: tuxumsimân (yumurtamsı), âdâmsimân (insana benzer), âysimân (ay gibi), mâymunsimân (maymun gibi), tâmçisimân (damlamsı).

+siz: İsimlerden olumsuz sıfatlar yapar: âtäsiz (babasız), çeksiz (sınırsız), küçsiz (güçsüz), qarâvsiz (bakımsız), ilmsiz (bilgisiz).

+täçä: Tahmin ifadesi taşır. ontäçä (on kadar), yüztäçä (yüz kadar).

+täy: Küçültme ve sevgi ifade eder: erketäy (nazlı, şımarık), kencätäy (ufaklık), şirintäy (şirin, şirincik).

+zär: Farsça kökenlidir. Yer, mekân bildiren kelimeler türetir: bätqäqzär (bataklık yer), gülzär (gül bahçesi), ekinzär (ekinlik).

be+: Olumsuz sıfat yapan Farsça kökenli bir ektir: bepul (parasız), beädäb (edepsiz), bevätän (vatansız), beuyqu (uykusuz).

nä+: Olumsuzluk yapan farsça bir ektir: nätoğri (doğru olmayan), näiläc (çaresiz), nätaniş (tanıdık olmayan), nätekis (düzgün olmayan).

2. İsimden Fiil Yapan Ekler

+(ä)r-: Geçişsiz fiiller türetir: özgär- (değiş-), qayğur- (kaygılan-), aqar- (ağar-), eskir (eski-), qıs qar- (kısal-), kökär- (mavileş-), bozär- (bozar-), yäşär- (genç görün-).

+(ä)y-: Oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir: kengäy- (genişle-), köpäy- (çoğal-), munğäy- (üzül-, surat as-), äzäy- (azal-), qäräy- (karar-), bükräy- (eğil-, bükül-), täräy- (daral-), keksäy- (yaşlan-), zoräy- (kuvvetlen-).

+ä-: Geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: ätä- (adlandırmak), boşä- (boşal-, serbest ol-), çuldırä- (şarıldamak), örtä- (alevlen-, kızış-), äşä- (ye-), qana- (kana-), qıyna- (eziyet et-), tilä- (dile-), oyna- (oyna-).

+äl-/+äl-: İşlek değildir: tüzäl- (düzel-, iyileş-), yönäl- (yönel-), yoqäl- (kaybol-).

+i-: Geçişsiz fiiller yapar: tinçi- (sakinleş-, durul-), bāyi- (zenginleş-), çāngi- (tozut-), kāmī- (azal-), tozi- (savril-, dağıl-).

+ik-/+ıq-: Oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir: äçiq- (acık-), keçik- (gecik-), çinıq- (sağlamlaş-), yolıq- (rastla-), zārıq- (sıkıl-), nāmik- (nemlen-), cimıq- (sükut et-), tezıq- (çabuk, tez yürü-).

+kä-/+gä-; +qa-/+ğa-: İşlek değildir: iskä- (koklamak), açqa- (acık-), payqa- (hisset-, sez-), çulğa- (etrafını çevir-), pürkä- (püskürt-).

+lä-: Çok işlek bir türetme ekidir: qatlä- (katlamak), işlä- (işle-, çalış-), emlä- (tedavi et-, ilaçla-), oylä- (düşün-), başlä- (başla-), ağulä- (zehirle-), mühlä- (mühürle-), ärzänlä- (ucuzla-), cämlä- (topla-), sözlä- (söyle-, konuş-).

+rä-: Genellikle yansıma kelimelere ve bazı sıfatlara gelerek fiil türetir: qäqrä- (kuru-, kuru hale gel-), güvrä- (anlamsız sesler çıkar-), ingrä- (inle-), hängrä- (anır-), höngrä- (hüngür hüngür ağla-), sayra- (şarkı söyle-).

+si-: Geçişsiz fiiller türetir. İşlek değildir: gārängsi- (şaşır-, saçma sapan konuş-), öksi- (üzül-, ağla-), mensimä- (itibar etme-), xamsi- (şüphelen-), ivirsi- (ufak tefek işlerle uğraş-).

+sin- (+si-n-): Duygu, niyet ve tavır ifade eden fiiller türetir: azsin- (azımsa-), dārdsin- (çok dertlen-), qızıqsın- (meraklan-), yātsin- (yadırğa-), ärzānsin- (fiyatını az bul-), äcābsin- (acayıp karşıla-), xayfsin- (acı-).

+sit- (+si-t-): İşlek değildir. Geçişli fiiller türetir: äybsit- (ayıpla-), kämsit- (aşağıla-, değerini düşür-), tengsit- (denkleştir-).

+sirä-: Genellikle duygu bildiren fiiller türetir: suvsirä- (susa-), uyqısirä- (uykusu gel-, uyumak iste-), tuzsirä- (tuz iste-, canı tuz çek-), ıssıqsirä- (sıcak şeyler arzu et-), qansirä- (çok kan kaybet-; gözünü kan bürü-), yāvğansirä- (yağlı yemek iste-), yātsirä- (yadırğa-, yabancı hisset-).

3. Fiilden İsim Yapan Ekler

-(I)m/-(U)m: Somut ve soyut isimler türetir: bilim (bilgi, bilim), kiyim (giyecek), yutum (yudum), qatlām (kat, katman), bāsım (basınç), yığım (mahsül, hasat), tizim (sistem), äqım (akım), ölim (ölüm).

-âq/-âk: Genellikle yer isimleri, nesne isimleri ve sıfatlar türetir: yâtâq (yatak), quçâq (kucak), piçâq (bıçak), qâçâq (kaçak), qonâq (konak), bölâk (parça, bölük), qorqâq (korkak).

-(I)k/-(U)k; -(I)q/-(U)q: İşlek bir ektir: kürâk (kürek), kesik, tilâk (dilek), qışlâq (kışlak), âçiq (açık), sınıq (kırık), çirik (çürük), âçiq (açık), yâpıq (kapalı), sorâq (soru), buzuq (bozuk), yetük (yetişkin, olgun).

(i)nç: Duygu bildiren isim ve sıfatlar türetir: sevinç, qorqınç (korkunç), quvânç (kıvanç, sevinç), ökinç (pişmanlık), sağınç (özlem, hasret).

-gân/-gân; -qân/-kân: Sıfat-fiil eki olan bu ek kimi kalıcı kelimeler de türetmiştir: kelişgân (yakışıklı), üylängân (evli), qâpqân (kapan), tuğışgân (öz kardeş).

-çâq/-çâk: Sıfat ve isim türetir: târtınçâq (çekingen), mâqtançâq (övünge), erinçâq (tembel, uyusuk), emçâk (meme), taqınçâq (takı), âvunçâq (teselli), yalınçâq (yalvaran).

-çiq: İşlek değildir. Sıfat ve isim türeür: sirgânçiq (kaygan), süyânçiq (destek, dayanak), qızğânçiq (kıskaç; cimri).

-dâq/-dâk: İşlek değildir. İsim ve sıfat türetir: yügürdâk (hizmetçi), yäsädâq (süslü), qâvurdâq (kavurma, kızartma).

-dıq/-dik: İşlek değildir: sevdik (sevgili), qâldıq (kalıntı, artık), tâpıldıq (buluntu), hârdıq (yorgunluk).

-ğı/-gi; -qı/-ki: Somut ve soyut isimler türetir. İşlek bir ektir: süpürgi (süpürge), sezgi (sezgi), tepki (tekme), yâqılğı (yakacak), sâncıq (çatal), külgı (gülme, gülüş), sevgi, türtki (itme, dürtme), tutqı (demet).

-ğıç/-giç; -qıç/-kiç: Somut ve soyut isimler türetir. körsâtikiç (gösterge, dizin), qısqıç (kerpeten, kıskaç), yırtqıç (yırtıcı), öçirgiç (silgi), âçğıç (anahtar), tutqıç (sap), çizğıç (cetvel), yulğıç (menfaatçi), sözlâşğıç (rehber).

-ğın/-gin; -qın/-kin; -ğun/-gün; -qun/-kün: İsim ve sıfat türetir: uçqun (kıvılcım), yângın (yangın), keskin, süzgün, uyğun (uygun), tosqın (engel), tüşkün (düşkün), sâqtın (satılmış, hain).

ğır/-gir; -qır/-kir; -ğur: Sıfat türeten bir ektir: bolmâgur (yaramaz), tâpqır (zeki), ötkir (keskin), sezgir (sezgin).

-(I)n/-(U)n: İşlek değildir: kelin (gelin), yaşırın (gizli), ekin, yığın, tügün (dügüm), tütün (duman), yağın (yağış).

-kâ: İsim ve sıfat türetir. İşlek değildir: tilkâ (dilim, parça), qısqâ (kısa).

-qâk/-gâk: İsim ve sıfat türetir: qaçqâq (kaçak), batqâq (bataklık), urişqâq (kavgacı), tirişqâq (gayretli), ilgâk (askı), uyuşqâq (uyumlu).

-mä: İsim-fiil eki olan bu ek kimi kalıcı isimler de türetmiştir: tügmä (dügme), qâvurma (kavurma), yâzma (yazılı), aylanma (daire), ayırmâ (fark, kalan), köçirmâ (kopya), pistirmâ (pusu), âgmâ (eğik).

4. Fiilden Fiil Yapan Ekler

-ä-: Kök fiilin anlamını pekiştiren fiiller türetir: burä- (bur-), sorä- (sor-), ölçä- (ölç-), tütä- (tüt-), qura- (kur-, bir araya getir-).

-är/-ar-: Ettirgen çatı ekidir. İşlek değildir: qopar- (kopar-), çıkar- (çıkır), qaytar- (döndür-, tekrar et-), itär- (it-).

-i-: Kök fiilin anlamını pekiştiren fiiller türetir: qazi- (kaz-, kazı-), qızı- (kız-), pişi- (tavına gel-, olgunlaş-), singi- 'sin-, özleş-), tini- (din-, saflaş-), şimi- (em-, içine çek-).

-(I)l-: Edilgen çatı ekidir: soräl- (sorul-), äytil- (söylen-), qâmäl- (tutuklan-), kütil- (beklen-), âçil- (açıl-), yâzil- (yazıl-), äytil- (söylen-), süyil- (sevil-).

-(I)n-: Dönüşlü çatı ekidir: kiyin- (giyin-), pâqlän- (temizlen-), yuvin- (yıkan-), käyflän- (keyiflen-), qurallän- (silahlan-), yulin- (yolun-), qılın- (yapıl-).

-(I)r-: Ettirgen çatı ekidir: şişir-, köçir- (göçür-), qaçır- (kaçır-), keçir- (geçir-), tüşir- (düşür-), pişir-, uçir- (uçur-).

-(I)ş-: İsteşlik ekidir: cāylāş- (yerleş-), yārdāmlāş- (yardımlaş-), yengillāş- (hafifleş-), kōmāklāş- (yardımlaş-), yūzlāş- (yüz yüze gel-), uçrāş- (karşılaş-), bāqış- (bakış-), küliš- (gülüş-).

-(I)t-: Ettirgen çatı ekidir: oqıt- (okut-), özgärt- (değiştir-), yālqınlāt- (alevlendir-), erit-, oxşāt- (benzet-), tirilt- (dirilt-), köpāyt- (çoğalt-), çirit- (çürüt-).

-dir-/tir-: Ettirgen çatı ekidir: yedir- (yedir-), sevintir- (sevindir-), ayttir- (söylet-), üzdır- (kopar-), emizdir- (emdir-), sindir- (kır-), keltir- (getir-), qāldır- (kaldır-).

-qaz-/gāz-; -ğaz-/gāz-: Ettirgen çatı ekidir: körgāz- (göster-), ötkāz- (geçir-), tutqaz- (tuttur-), tolğaz- (doldur-), yetkāz- (ulaştır-), bitkāz- (bitir-), ketkāz- (gider-).

-qız-/kız-; -ğız-/gız-: Ettirgen çatı ekidir: kirgız- (girdir-), bitkız- (bitir-), yātqız- (yadır-), āzğır- (azdır-, yoldan çıkar-), ötkız- (geçir-), turğız- (kaldır-, dik-), tekkız- (değdir-), mingız- (bindir-).

-(I)msirā-: İşlek değildir. Fiilin anlamına benzerlik, yakınlık anlamı katar: yığlamsirā- (ağlamaklı ol-), külimsirā- (gülümse-), qorqımsirā- (biraz kork-).

-(I)nqırā-: İşlek değildir. Fiilin anlamına yakınlık, azlık katar: qızarinqırā- (biraz kızar-), qorqinqırā- (biraz kork-), yuminqırā- (biraz yum-).

-iz-/ız-: Ettirgen çatı ekidir. İşlek değildir: emiz- (emzir-), aqız- (akıt-), tāmiz- (damlat-), tegiz- (değdir-), bāqız- (baktır-, tedavi ettir-).

Sıfat-Fiiller

Özbek Türkçesindeki sıfat-fiiller şunlardır:

-(ä)yātğān: Az görülen bir sıfat-fiil eki olup Türkiye Türkçesine “-mekte olan” şeklinde çevrilebilir: kelāyātğān (gelmekte olan), yāzāyātğān qız (yazmakta olan kız), yağāyātğān yāmğır (yağmakta olan yağmur), yügürāyātğān kişi (koşmakta olan kişi), oynāyātğān bāla (oynayan, oynamakta olan çocuk).

-(a/-y)digān: Çok kullanılan bir sıfat-fiildir. Türkiye Türkçesine “-An”, “-dik” ve -AcAk olan” şekillerinde aktarılabilir: bu fānlāri okitādigān okıtuvçılār (bu dersleri okutmakta olan öğretmenler), yāzādigān kitābım (yazdığım/yazacağım kitap), ölik yığādigān ārāvālār (ölü toplayan arabalar), saqlāyādigān cāy (sığınak), oqıyādigān kitāb (okunacak kitap).

-ācāk: Az görülen bir sıfat-fiil ekidir. Yazı dilinde nadiren görülür, konuşma dilinde Türkmenceleşmiş ağızların dışında hiç kullanılmaz: yāzācāk bāla (yazacak çocuk), kelācāğini bilāmān (geleceğini biliyorum), bolācāk özgāriş (olacak değişiklik), qurılācāk binā (inşa edilecek bina), qlınācāk işlār (yapılacak işler).

-ār: Geniş zaman sıfat-fiilidir: āqar suv, külār yüz (güler yüz), yānār tāğ (yanar dağ), aytār gāp (söylenecek söz), tez çāpār at (hızlı koşan at), tez āqar sāy (hızlı akan çay). yāşār cāy (yaşanan yer).

-mās: -ār geniş zaman sıfat-fiilinin olumsuzudur: ākmās suv (akmaz su), körmās köz (görmez göz), ölmās şāir (ölmez şair), sōnmās hayāt (ebedî hayat), bilinmās küç (bilinmez güç), toyilmās suhbāt (doyulmaz sohbet), bolār-bolmās söz (olur olmaz söz).

-ārli/-ārli: Çok kullanılan bir sıfat-fiil değildir: tüşünārli söz (anlaşılabilir söz), yetārli pul (yeterli para), işānārli söz (inanılır, güvenilir söz), qārın toydırārlik bir kāsib (karın doyuracak bir iş), tüşünārli gāp (anlaşılır cümle), sezilārli tāsir (hissedilir etki).

-gān, -kān, -qan: Geniş zaman sıfat-fiilidir: kelgān adām (gelen adam), oqıgān balā (okuyan çocuk), kütilmāgān hādīsā (beklenmeyen hadise), körilmāgān qār (görülmeyen kar), körgānimni aytib (gördüğümü söyleyip), qorqqanigā qalbini āçārmidi? (korktuğuna kalbini açarmıydı?), Men şāir ekānimni aytdim (Ben, şair olduğumu söyledim), buni yāzğāningizgā işānmāymān (bunu yazdığınıza inanmıyorum), iş bilgān kişi (iş bilen kişi), üzilmāgān sāvçılār (arkası kesilmeyen dünürler).

-miş: Az kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: ötmüşüni ilâhiylâştirgânsân (geçmişî Tanrılaştırmışsın), ötmüş mädâniyât (geçmiş medeniyet), oqumışli kişi (okumuş kişi), ötmüş tâcribe (geçmiş tecrübe).

Zarf-Fiiller

Özbek Türkçesinde görülen zarf-fiiller şunlardır:

-(i)b/(-bân): İşlek zarf-fiil eklerindedir. Tekrar grupları ve birleşik fiil kuruluşunda da kullanılır: üygâ kirib otirdi (eve girip oturdu), külib külib sözlâdi (gülüp gülüp konuştu), üygâ kirmâb (eve girmeyip), öylänib öylänib (düşüne düşünce), yığlâb yubâr- (ağla-), âlib çıq- (al-, alıp çık-); -bân şekli az kullanılır: kelibân (gelip), yasabân (yapıp, yaparak), debân (diyerek).

-â/-y: Tek başına kullanılmaz. Ya tekrar halinde, ya birleşik fiillerde kullanılır: kelâ kelâ (gele gele), oqıy oqıy (okuya okuya), âçlıkdân qırılâ başlâdi (açlıktan kırılmaya başladı), âytâ başlâdi (söylemeye başladı), oqıy âldi (okuyabildi).

-gâç, -kâç, -qaç: Türkiye Türkçesindeki “hemen, anında” anlamlarını veren “-maz/-mez”, “-ınca/-ince” anlamlarını verir: xatni oqıp bolgâç âtâmgâ qaytârdim (mektubu okur okumaz babama verdim), âtâsini körmâgâç yığlây başlâdi (babasını görmeyince ağlamaya başladı), maktâbgâ kirgeç (mektebe girince), körgâç (görünce), tutqaç (tutunca).

-gâni: Sebep bildirir. Türkiye Türkçesine “-mak için” şeklinde çevrilebilir: gılâs sâtgâni bâzârga bârdim (kiraz satmak için pazara vardım), sizni körgâni keldik (sizi görmeye geldik).

-gâli: “-gâni” ile aynı anlama gelir: sizgâ pul bergâli keldim (size para vermek için (vermeye) geldim), işlâgâli keldim (çalışmak için, çalışmaya geldim), sizni âlib ketgâli keldim (sizi götürmek için geldim).

-gândâ/-qandâ: Türkiye Türkçesine “-dığında, -dığı zaman” şekliyle aktarılabilir: Änvâr kelgândâ (Enver geldiğinde), seni körgândâ (seni gördüğüm zaman), miltıq âtgânimizdâ (silah attığımızda), eşikni qâqqandâ (kapıyı çaldığında), üydân çıqqandâ (evden çıktığı zaman).

-gâniçâ: “-dığı şekilde, -dığı üzere” anlamını verir: bilgâniçâ âytâ başlâdi (bildiği şekilde anlatmaya başladı).

-güncâ: “-incaya kadar” anlamını verir: âtâm kelgüncâ men gazeta oqıdım (babam gelinceye kadar gazete okudum), körmâgüncâ (görmeyince, görmeyinceye kadar), közdân gâyib bolgüncâ (gözden kayboluncaya kadar), üyge bârgüncâ (eve gidinceye kadar).

e-kân: İsim fiilinin zarf-fiil şeklidir: qol çözürkân (el uzatırken), bâr ekân (var iken), ketârkân (giderken), Özbekçâ ögrânârkân (Özbekçe öğrenirken), uxlârkân (uyurken).

-mâsdân: Türkiye Türkçesine “-madan” ve “-maksızın” şekliyle çevrilebilir: quyâş bätmäsdân (güneş batmadan), başqa gâp âytmâsdân çıqıp ketdi (başka söz söylemeksizin çıkıp gitti), palâvni sâvıtmâsdân (pilavı soğutmadan), ziyâfât tügâmâsdân (ziyafet bitmeden), nânüştâ qılmâsdân üydân çıqmâydi (kahvaltı yapmadan evden çıkmaz).

-mäy: Türkiye Türkçesine “-madan” olarak çevrilir: ölmây yâzgâ çıqdık (ölmeden yaza çıktık), kitâbni oqmây (kitabı okumadan), nimâ gâpligini tüşünâlmây (ne olup bittiğini anlayamadan), oqıp-oqmây (okuyup okumadan), âqızmäy-tâmızmäy (hiç gecikmeden).

Hareket Adları (İsim-Fiiller)

Özbek Türkçesinde hareket adları üç türlü ekle yapılır.

- (i)ş:** Özbek Türkçesinde istisnasız olarak bolca kullanılan bir hareket ekidir: özgâriş (değişme), bolış (olma), köriş (görüş), âliş (alış), beriş (veriş), oqış (okuyuş), yüriş (yürüyüş), yığış (yığış, yığma).
- mâq:** Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir: oqmâq (okumak), sevmâq, bilmâq, gâplâşmâq (konuşmak), öçmâq (sönmek), küymâq (yanmak), bilmâq (bil-

mek), ötmâq (geçmek), oqımâq (okumak). Olumsuzu **-mäslük** ekiyle ifade edilir: oqımäslik (okumamak), bilmäslik (bilmemek), sevmäslik (sevmemek).

3. **-(U)v:** Özbek Türkçesinde bu ekle oluşan fiil biçimlerini de hareket adlarına dahil etme eğilimi vardır: yâzuv (yazma), oquv (okuma), körüv (görme), qıdıruv (arama), qutlâv (kutlama), sorâv (sorma).

Kelime Türleri

Zamirler

a. Kişi Zamirleri: Kişi zamirleri Türkiye Türkçesindeki gibi olup, sadece küçük ses farklılıkları gösterir. Özbek Türkçesinde kişi zamirleri şunlardır:

Teklik	Çokluk
men (ben)	biz, bizlär
sen, siz	siz, sizlär, senlär
u (o)	ulär (onlar)

“siz” çokluk II. şahıs zamiri olmakla birlikte, nezaket ifadelerinde II. teklik şahıs için de kullanılmaktadır. Dolayısıyla, II. çokluk şahısın teklikle karışmaması için, II. çokluk için ayrıca “sizlär” biçimi kullanılır. senlär zamiri, II. çokluk şahıs zamirinin kaba şeklidir. “ulär” zamiri de nezaket ifadelerinde teklik III. şahıs için kullanılabilir. İsimlere gelen hâl ekleri zamirlere de aynen gelir: mengä (bana), ungä (ona), sendä, ulärdän, bizni (bizi), sizning (sizin). Ancak *men* ve *sen* zamirlerinin ilgi ve yükleme hâllerinde ek başındaki “n” düşer: mening (benim), sening (senin), meni (beni), seni.

Kişi zamirlerinin hal ekleriyle kullanımı şöyledir:

Yalın hâl	İlgi hâli	Yön. hâli	Yük. hâli	Bul. hâli	Ayr. hâli	Ešt. hâli	Vas. hâli
<i>men</i>	<i>mening</i>	<i>mengä</i>	<i>meni</i>	<i>mendä</i>	<i>mendän</i>	<i>mençä</i>	<i>men bilän</i>
<i>sen</i>	<i>sening</i>	<i>sengä</i>	<i>seni</i>	<i>sendä</i>	<i>sendän</i>	<i>sençä</i>	<i>sen bilän</i>
<i>siz</i>	<i>sizing</i>	<i>sizgä</i>	<i>sizni</i>	<i>sizdä</i>	<i>sizdän</i>	<i>sizçä</i>	<i>siz bilän</i>
<i>u</i>	<i>uning</i>	<i>ungä</i>	<i>uni</i>	<i>undä</i>	<i>undän</i>	<i>unçä</i>	<i>u bilän</i>
<i>biz</i>	<i>bizning</i>	<i>bizgä</i>	<i>bizni</i>	<i>bizdä</i>	<i>bizdän</i>	<i>bizçä</i>	<i>biz bilän</i>
<i>siz</i>	<i>sizning</i>	<i>sizgä</i>	<i>sizni</i>	<i>sizdä</i>	<i>sizdän</i>	<i>sizçä</i>	<i>siz bilän</i>
<i>sizlär</i>	<i>sizlärning</i>	<i>sizlärögä</i>	<i>sizlärni</i>	<i>sizlärädä</i>	<i>sizlärädän</i>	<i>sizlärçä</i>	<i>sizlär bilän</i>
<i>senlär</i>	<i>senlärning</i>	<i>senlärögä</i>	<i>senlärni</i>	<i>senlärädä</i>	<i>senlärädän</i>	<i>senlärçä</i>	<i>senlär bilän</i>
<i>ulär</i>	<i>olarıñ</i>	<i>olärögä</i>	<i>ulärni</i>	<i>ulärädä</i>	<i>ulärädän</i>	<i>ulärçä</i>	<i>ulär bilän</i>

Tablo 7.2
Özbek Türkçesinde
Kişi Zamirlerinin Hâl
Ekleriyle Çekimi

b. Dönüşlülük Zamiri: Dönüşlülük zamiri “öz”dür: özim (kendim), özing, özi, özimiz, özingiz, özläri.

Özim işläymän. (Kendim çalışıyorum).

Biz äytmäsimizdän sen özing kelsä eding. (Biz söylemeden sen kendin gelseydin).

Kärimä özi kirib keldi. (Kerime kendisi girdi).

c. İşaret Zamirleri: Özbek Türkçesinde işaret zamirleri: bu, şu, u (o), öşä (o), bulär (bunlar), şulär (şunlar), ulär (onlar), öşälär (onlar)’dır.

Örneklere görüldüğü gibi, zamirler çokluk ekini aldığı zaman araya zamir n’si girmez. Ancak, hâl eklerini alınca araya zamir n’si girer: bungä (buna), ungä (ona), bundä, undän. Ayrıca “uşbu” zamiri de Özbek Türkçesinde kullanılır.

Bu uning düşmännigidändir. (Bu onun düşmanlığındandır).

Böz ustälärining icädıy dıqqati änä şulärädädir. (Bez ustalarının yaratıcı dikkati işte bunlardadır).

d. Belirsizlik Zamirleri: Özbek Türkçesindeki belirsizlik zamirleri şunlardır:

älläqaysi (herhangi bir, biri), ällänärsä (bir şey), ällänimä (bir şey), älläqançä (birkaç), ayrim (bazı, kimi), ba'zi (bazı), ba'zi birlär (bazıları, kimileri), biräv (biri, birisi), bir qançä (bir kaç), bir neçä (birkaç), bir närsä (bir şey), xämmä (hepsi), heç kim (hiç kimse), kimdir (biri, birisi), kimsä (kimse), qay bir (hangi bir), qaysi bir (herhangi biri), nimädür (bir şey, herhangi bir şey), här kim (herkes, her biri), bäri (hepsi), biri, barçä (hepsi, herkes).

Heç kim cäyidän qımirlämäsın. (Hiç kimse yerinden kıvıldamasın).

Hämmäning diqqati dokladçidä. (Hepsinin dikkadi bildiri sunan kişide).

Bärçämiz paxta terişgä qatnăşdik. (Hepimiz pamuk toplamaya katıldık).

Här kim ekkänini orädi. (Herkes ektiğini biçer).

e. Soru Zamirleri: Özbek Türkçesindeki başlıca soru zamirleri şunlardır: qaysi (hangi), qaysiläri (hangileri), kim/kimlär (kim, kimler), nimä (ne), nimälär (neler), nimäni (neyi), qançäsi (ne kadarı), neçtäsi (ne kadarı), närsä (ne).

Kim keldi? (Kim geldi).

Şundäy fikrgä kelişingizgä nimä säbäb boldi, nimäler säbäb boldi. (Bu fikre ulaşmanızda ne sebep oldu, neler sebep oldu).

Yılning eng ıssıq äyi qaysi? (Yılın en sıcak ayı hangisidir?).

Sıfatlar

a. Niteleme Sıfatları: Varlıkların özelliklerini, vasıflarını, yapılarını bildirmektedirler: yaxşı kişi (iyi insan), kättä üy (büyük ev), qärä tâş (kara taş), yamân xâtin (kötü kadın), songgi söz (son söz), räsmlı kitâb (resimli kitap), suvsız yer (susuz yer), hârbıy kıyım (askerî elbise), qızıl bayrâq (kırmızı bayrak), keng mäydân (geniş meydan)çuqur quduq (derin kuyu), âq köngil (temiz kalp) vs.

b. Belirtme Sıfatları: Belirtme sıfatları varlıkların yerlerini, sayılarını, soru durumlarını ve belirsizlik şekillerini belirtirler. Kendi arasında dörde ayırabiliriz:

1. İşaret Sıfatları: Özbek Türkçesinde işaret sıfatları “bu, şu, u ve öşä”dir. “bu” yakını, “şu” biraz uzağı; “u” ve “öşä” ise en uzağı işaret eder: bu üy (bu ev), şu mähäl, u yâq (o taraf), öşä keçä (o gece).

Men şu kitâbni oqıdim. (Ben şu kitabı okudum).

Xadiçä öşä gäpdän song bütünläy özgerdi. (Hatice, o konuşmadan sonra tamamen değişti).

U kitâb-roman, bu kitâb esä dârslik. (O kitap roman, bu kitap ise ders kitabıdır).

2. Sayı Sıfatları: Kendi arasında dörde ayrılmaktadır:

a. Asıl Sayı Sıfatları: İsimlerin önüne gelerek onların asıl sayısını belirten bu sayılar, Türkiye Türkçesiyle aynı olup sadece bazı ses değişimleri gösterir: bir, ikki, üç, dört, beş, âlti, yetti, säkkiz, toqqız, on, yigirmä (yirmi), ottiz, qırq, ellik (elli), âltmiş, yetmiş, säksän, toqsän, yüz, ming (bin), million, milliard. dört yüz yıl (dört yüz yıl), yigirmä beş xänä (yirmi beş hane), ottiz kişi (otuz kişi), ikki kilo üzüm (iki kilo üzüm).

b. Sıra Sayı Sıfatları: Asıl sayıların sonuna +(i)nçi eki getirilerek yapılır: birinçi kün (birinci gün), ikkinçi üy (ikinci ev), âltinçi yıl (altıncı yıl), toqqızınçi äy (dokuzuncu ay), yigirmänçi äsr (yirminci asır), âltinçi klass (altıncı sınıf).

c. Kesir Sayı Sıfatları: Kesir sayı sıfatı, sayılara +dän eki getirilerek yapılır: beşdän ikki (beşte iki), yettidän bir (yedide bir), säkkizdän üç (sekizde üç). “yärım” (yarım) kelimesi getirilerek de yapılır: yärım yol (yarı yol), bir yärım säät (yarım saat), yärım häzil yärım çin (yarı şaka yarı ciddi).

d. Üleştirme Sayı Sıfatı: Türkiye Türkçesinde sayıların üzerine gelerek üleştirme sıfatı yapan +er eki, Özbek Türkçesinde sadece bir sayısına gelir: bir+är kün (birer gün).

Ayrıca +tädän eki de bir üleştirme sıfatı yapan ektir: beştädän älmä (beşer elma), ontädän kişi (onar kişi), yettitädän yigit (yedışer yiğit).

Özbek Türkçesinde ayrıca sayılara getirilerek topluluk sayı sıfatları yapan **-älä, -läb, -täçä, -äv, ävlän, -älävi** ekleri vardır: onläb (onlarca), yüzläb (yüzlerce), mingläb, ontäçä (on kadar), törttäv (her dördü), üçävlän (üçü), törtälävi (her dördü, dördü de).

Belirsizlik Sıfatları: Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: birän (bir), bir neçä (bir nice, birkaç): ba'zi (bazı), biräv (bir), biräz (biraz), hämmä (bütün), köp (çok), härqançä (her türlü), härqaläy (her türlü), härqandäy (her türlü), başqa (başka), talay (birçok), heçqandäy (hiçbir), barçä (bütün, hep), älläqandäy (herhangi), fälän (falan), här (her), heçbir (hiçbir), ançä (birçok).

Älläqandäy kitäb oqigän edim. (Herhangi bir kitap okumuştum).

Här qandäy kəsällikning dävasi bär. (Her türlü hastalığın çaresi var).

Barçä işläringizni här däim öz väqtidä bəcəring. (Bütün işlerinizi daima zamanında yapınız).

Bir neçä täläbä bu kitäbni oqigän. (Birkaç öğrenci bu kitabı okumuş).

Soru Sıfatları: Soru sıfatları şunlardır: qay (hangi), qaysi (hangi), qançä (kaç), neçä (kaç, ne kadar), nimä (ne, nasıl), qandäy (nasıl), qançälik (ne kadar).

Qandäy kitäb älding? (Nasıl bir kitap aldın?).

Nimä hädisä boldi? (Nasıl bir olay oldu?).

Älmäning kilosi neçä som? (Elmanın kilosu kaç som?).

Emirzädäm, qaysi äsirlärni äytursiz? (Emirzadem, hangi esirleri soruyorsunuz?).

Zarflar

Zaman Zarfları

İş ve hareketin olduğu zamanı, vakti gösterir. Özbek Türkçesindeki bazı zaman zarfları şunlardır: bugün (bugün), endi (şimdi), song (sonra), ertä (yarın), ertäläb (sabahleyin), keyin (sonra), keçä (akşam, gece), hâzir (şimdi), ävväl, qadim (eskiden), äldin (önceden), bultur (geçen yıl), songrä (sonra), häli (hâlâ, henüz), dārḥāl (derhal), tün (gece), hämişä (hep, daima), bāyā (az önce, henüz), keyin (sonra), burun (önce), hämmävaqt (her zaman), keçqurun (gece).

Siz keçqurun neçädä uxläysiz? (Siz gece kaçta uyursunuz?).

Ertäläb älbättä nānuştä qılışing keräk. (Sabahleyin mutlaka kahvaltı yapmalısın).

Biz keyin ne deymiz? (Biz sonra ne diyeceğiz?).

Şäytän hämmävaqt yelkämizdä. (Şeytan her zaman omuzumuzda).

Hâzir çıqamän, -dedi. (Şimdi çıkıyorum dedi).

Yer-Yön Zarfları

İş ve hareketin yapıldığı yeri bildirir. Özbek Türkçesinde bazı yer zarfları şunlardır: äst (alt), päst (alt, aşağı), ärt (art, geri), äld (ön), tâşqari (dışarı), üst (üst), yuqâri (yukarı), ärqa (arka), içkäri (içeri), beri, nâri (öte, ora, ileri), toğri (doğru), qarşi (karşı), ilgäri (ileri, öne doğru).

Kämpir nimälärdir deb cävüräb, nâri ketäyätgändi. (Yaşlı kadın nelerdir diye dır dır edip, öte gitmekteydi).

Sovuq havä bolışigä qaramäy taşqarigä çıqdi. (Soğuk havaya rağmen dışarı çıktı).

Erkinlik nāşäsini kemirä-kemirä ilgäri bäsädilär. (Özgürlük neşesini kemire kemire ileriye adım atıyorlar).

Nitelik (Durum) Zarfları

İş ve hareketin yerine getirilme tarzını bildirir. Özbek Türkçesinde bazı nitelik zarfları şunlardır: dārḥāl (derhal), birdän (birden), birgä (birlikte), mäcburän (mecburen),

täsâdifân (tesadüfen), qahrâmânlarçä (kahramancasına), härhâldä (herhalde), şundäy (şöyle), undäy (öyle), munaqa (böyle), cim (sessiz), ästä (yavaş, yavaşça), âhistä (aheste, yavaşça), sekin (sakin, yavaşça), qaytä (tekrar), birmäbir (bir bir), birgä (birlikte), anıq (açık, belli), yaxşı (iyi), gözäl (güzel), yâmân (kötü), yäyäv (yaya), zimdän (gizlice), zorğa (güç bela), zinhâr (asla).

İçkärigä tāmān ästā bäsib yürä başlädi. (İçeriye doğru yavaşça yürümeye başladı).

Qışlâqqa hämmämiz birgä bärrib edik. (Köye hepimiz birlikte gitmiştik).

Songrä sekin kelib kārāvâtgä otirdi. (Sonra yavaşça gelip divana oturdu).

Men yaxşı bilämän. (Ben iyi bilirim).

İkki kişi zorğa qaçib qutulibdi. (iki kişi zor bela kaçıp kurtulmuş).

Miktar Zarfları

İş ve hareketin miktarını bildirir: piçä (azıcık, biraz), biräz (biraz), sāl (biraz, birazcık), äzmunçä (az, azıcık), birmunçä (biraz), ançä (bir hayli), köp (hep, çok), hıylä (hayli, epey), artıq (çok, fazla), çäksiz (sınırsız), cüdä (çok), eng (en), mol (bol), kām (az, eksik), köp (çok), bütünläy (büsbütün), äksäri (ekseri, çoğunlukla), tāmāmän (tamamen).

Könglim birmunçä tinçländi. (Gönlüm biraz rahatladı).

Bu närsä xätinni bütünläy gängrätib qoydi. (Bu şey, kadını büsbütün şaşırttı).

Bu täräzi kām tärtyäpti. (Bu terazi eksik tartıyor).

Kämpir hıylä uzâqlaşgändä, Nurmätcän qıçqırdı. (Yaşlı kadın hayli uzaklaşınca, Nurmetcan bağırdı).

Soru Zarfları

Fiilleri, zarfları ve sıfatları soru ilgisiyle belirleyen zarflardır: Özbek Türkçesinde bazı soru zarfları şunlardır: qandäy (nasıl), neçük (nasıl, niçin), negä (niye), nimä üçün (ne için), qaçân (ne zaman), nimädän (neden, niçin), nimägä (niye, niçin), qandâq (nasıl), qançägäçä (ne zamana kadar).

Buni qandäy qılämiz? (Bunu nasıl yapalım).

Qärnim toq, ämmâ zerikdim. Qaçân ketämiz? (Karnım tok, ama sıkıldım. Ne zaman gideceğiz?).

Endi negä âräm âlgäni qoymäysiz? (Şimdi niçin dinlenmeye izin vermiyorsunuz?).

Nimä üçün biz şifäkârlärgä murocaat etämiz? (Biz niçin doktorlara başvuracağız?).

Edatlar

Tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan anlamlı kelimelerle birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören kelimelerdir. Ünlemler, bağlaçlar ve son çekim edatları olmak üzere üç çeşit edat bulunmaktadır.

1. Ünlemler: His ve heyecanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdir.

a. Duygu Ünlemleri: Duygu ve heyecanları ifade için içten koparak gelen ünlemlerdir: Özbek Türkçesindeki başlıca duygu ünlemleri şunlardır: âh (ah), â (ah, eh), uh, uf, äv (of), tuf (tüh), oho, äbbâ (abov, vay), vâh (vah), vây (vay), ättäng (vah, yazık), dâd (imdat), bây-bây (hayret, acıma ve nefret ünlemi), esiz (yazık, ne yazık), hox-hö (hayret etme ünlemi), bälli (güzel, aferin).

“Ättäng, ättäng...” deb qaytib ketdi. (“Yazık, yazık...” diyerek, dönüp gitti).

- Bây-bây! Tiling kesilsin, bäd baxt! Kâfir! (Vay vay! Dilin kopsun, pis herif! Kâfir!).

- Dâd! Vây dâd! Qaraqçilär bäsdi! - dâvân arqasidän ikki hâtin färyäd kötärrib çıqdi. (“İmdat! Eyvah! İmdat! Eşkiyalar bastı! Geçitin arkasından iki kadın feryat kopardı).

Äbbâ betävfiq-ey! (Vay imansız be!).

b. Seslenme Ünlemleri: Hitap için kullanılan ünlemlerdir: e, ey, häy (hey), häy (hey), äyä (ey), häv (ey), huv (hu).

-**Häy bälälär, sengä äytämän!** (Hey çocuklar, size söylüyorum!).

Äyä, men keldim, nân tâpib keldim. (Hey, ben geldim, ekme bulup geldim).

Ey Özbek xalqıning bâtir ävlâdi! (Ey Özbek halkının yiğit evladı!).

c. Gösterme Ünlemleri: Birini, bir şeyi göstermek için kullanılan, işaret sırasında başvurulan ünlemlerdir: ânâ (işte, işte o), mänâ (işte, işte bu), ânâv/ânâvi (işte bu), tâ (ta).

Mänâ kördingmi, iş tāmām. (İşte gördün mü, iş tamam).

Änä, mistâvâqdä nân, likâpçädä mäyiz bâr. (İşte, bakır tabakta ekme, porselen kâsede kuru üzüm var).

d. Cevap Ünlemleri: Tasdik veya onay ifade eden ünlemlerdir: hä (evet), hävva (evet, olur), läbbäy (peki, buyur), âriy (evet, doğru, elbette), bäs (tamam), xop (peki, tamam), yoq (yok, hayır), mäyli (olur, pekâlâ), xoş (peki, evet), yaxşi (peki), bopti (olur).

Hä, hä, körib turibmän, körib turibmän! (Evet, evet, işte görüyorum, işte görüyorum!).

Mäyli, öz hâliçä qoyä bering. (Pekâlâ, kendi haline bırakıverin).

Xoş, bälälär keliştimi? (Peki, çocuklar geldiler mi?).

Äriy râst, cädid. (Evet doğru, yeni).

2. Bağlaçlar: Kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan, bunlar arasında ilgi kuran kelimelerdir. Özbek Türkçesindeki başlıca bağlaçlar şunlardır.

a. Sıralama Bağlaçları: Art arda gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır: vä (ve), bilän (ile), yänä (ve), häm (de).

Keçä sâkin vä ilq edi. (Dün, sakın ve ılık idi).

Äziz bilän Bekzäd qayerdä? (Aziz ile Bekzad nerede?).

Kitâb häm дәftär sätib äldim. (Hem kitap hem de defter satın aldım).

b. Denkleştirme Bağlaçları: Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır: yâki (veya), yâ (ya, veya), yâhud (veya, yahut).

Grammofon degän buyumni körgänmisän yâki eşitgänmisän? (Grammofon denen aleti gördün mü veya işittin mi?).

İndingä ertä bilän yâ keçqurun. (Öbür gün erkenden veya akşamüstü).

c. Karşılaştırma Bağlaçları: Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlayan bağlaçlardır: yâ ... yâ (ya ... ya), yâ ... yâki (ya ... ya da), nâ...nâ (ne...ne), häm...häm (hem...hem), xâh...xâh (ister...ister), mäyli...mäyli (ister...ister), dem ... dem (bazen ... bazen), gâhâ ... gâhâ (bazen ... bazen), keräk ... keräk (gerek ... gerek), yâ ... yâinki (ya ... ya da).

Yâ Sämärqandgä ketäylik, yâki Buxârägä. (Ya Semerkant'a gidelim ya da Buhara'ya).

Men nâ içkilik içämän, nâ sigaret çekämän. (Ben ne içki içerim ne de sigara).

Xâh çetni kezäyin, xâh öz yerimni. (İster gurbeti gezeyim, ister kendi yerimi).

Gâhâ huşçaqçaqsiz, gâhâ äsâbiy. (Bazen neşelisiniz, bazen asabi).

d. Cümle Başı Bağlaçları: Cümle başı bağlaçları, cümleleri anlam bakımından birbirine bağlarlar: ägär (eğer), gârçi (gerçi), äftidän (galiba), bälki (belki), başärti (şayet, eğer), ehtimâl (belki), çünänçi (mesela), ämmâ (ama), lekin (lakin), xuddi (aynı, tıpkı), göyâ (güya, sanki), faqât (fakat), birâq (fakat, lakin), çünki (çünkü), alâlxusus (özellikle), aynıqsâ (özellikle, bilhassa), lâaql (hiç olmazsa).

Lälâ baqırdi, birâq Nâdirä eşitmädi. (Lale bağırdı ama Nadire işitmedi).

Gäp soräsäm, xuddi tili yoq sâqâvdäy "i.i..." qılädi. (Soru sorsam, tıpkı kekeme gibi "i.i..." yapıyor).

Demädim, ehtimâl könärdi... (Demedim, belki razı olurdu).

Älbättä, lâaqal häftädä bir märtä körüşib turär edingiz. (Elbette, hiç olmazsa haftada bir defa görünüyorsunuz).

Özbek köp bütün yer yüzidä, ämmâ/Älämdä başqa heç Özbekistân yoq. (Özbek çok bütün yeryüzünde ama/Älemde başka Özbekistan yok).

e. Sona Gelen Bağlaçlar: Bunlar kelimelerin sonuna gelerek pekiştirme işleviyle kullanılırlar: bolsä (ise), esä (ise), häm (de, da), dä (de, da), hämdä (hem de).

Men häm sizgä qoşılışni istäymän. (Ben de size katılmak istiyorum).

Men keläberdim, u bolsä qıldı. (Ben geliverdim, o ise kaldı).

Tönkälär cüdä köp, häm birbirigä köp cüdä yaqın. Yer esä taş-metin (Çotuklar çok fazla, hem de birbirine çok yakın. Zemin ise kaskatı).

3. Son Çekim Edatları: Özbek Türkçesinde görülen başlıca son çekim edatları şunlardır:

a. Yalın ve ilgi halinden sonra kullanılanlar: bilän (ile), kâbi (gibi), dek (gibi), uçün (için), arqalı (yoluyla), boyı (boyu), boyıçä (boyunca), boyläb (boyunca), çağlı (kadar), misäli (gibi), ornigä (yerine), säbäbli (dolayı), sarı (doğru), sayın (her, -dıkça), singäri (gibi), yanglıg (gibi).

U ätrâfgä nâzär sâlmäy, här vaqtdägi kâbi ğurur bilän kelär edi. (O etrafa bakmadan her zamanki gibi gururla geliyordu).

Tirişdim tağlar âşdim, yârüĝlik sarı yol açdim. (Gayret edip dağlar aşım, aydınlığa doğru yol açım).

Xatni poçtä arqalı cönätidim. (Mektubu posta aracılığıyla gönderdim).

Sâät yanglıg işlär edi mämläkät. (Memleket saat gibi çalışırdı).

Mäclisgä 20 çağlı kişi keldi. (Toplantıya yirmi kadar kişi geldi).

b. Yönelme halinden sonra kullanılanlar: qadär (kadar), qarşı (karşı), körä (göre), tāmān (doğru, taraf), bināän (binaen), dâir, dâvur (kadar), qaräb (doğru), qarägändä (göre), qarämäsädän (rağmen), qarämäy (rağmen), qarätä (doğru).

Sâlih Mahdumning hävlişigä qaräb ketdi. (Salih, Mahdum'un avlusuna doğru gitti).

Räis köpçilikkä qarätä şundäy dedi. (Başkan, kalabalığa karşı şöyle seslendi).

Yâmĝır yâqqanligä qarämäy, hävâ ilıq edi. (Yağmur yağmasına rağmen hava ılık idi).

Sıddıqçân miltilläb turgän çirâqqä tāmān burıldı. (Sıddıkcın, ışıldayan lambaya doğru yöneldi).

Kümüşgä qarägändä ältin ağır. (Gümüşe göre altın ağırdır).

c. Ayrılma halinden sonra kullanılanlar: äldin (önce), ävväl (önce), başqä (başka), başläb (itibaren, beri), beri, böläk (başka), taşqari (başka), özgä (özge), burun (önce), buyän (beri), keyin (sonra), song (sonra).

Men undän äldin keldim. (Ben ondan önce geldim).

Şundän keyin sofining tili ayländi. (Ondan sonra müezzinin dili dolaştı).

Men keçädän başläp işdä emäsmän. (Ben dünden beri işte değilim).

Yäzmäsädän burun, bu kitäbni oqidim. (Yazmadan önce bu kitabı okudum).

1953-nci yıldän buyän Londondä yaşäyäpmän. (1953 yılından beri Londra'da yaşıyorum).

Özet

Özbek adını açıklamak.

Özbek adının kökeni ve yapısı ile ilgili olarak da çeşitli görüşler vardır. Özbek adının 1313-1340 yılları arasında hüküm süren Altın Ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en fazla taraftar bulan görüştür. H. Vambery'e göre Özbek kelimesinin tam anlamı "kendi kendinin beği, bağımsız, müstakil" demek olup kelime 'Öz+bek' şeklindedir. Denis Sinor'a göre Özbek sözü 'Oğuz+bek' kelimelerinin birleşmesinden çıkmıştır. Hasan Eren ise bu sözün 'Özü+berk' sözünden geldiğini söyler.

Özbek Türklerinin tarihini anlatmak.

Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir. Özbek Devleti, Altın Orda Hanı Özbek'in (1312-1340) soyundan gelen idareciler tarafından kurulmuş ve Fergana vadisindeki Türkleri bir araya toplamıştır. XV. asrın ortalarına doğru bir güç hâline gelmeye başlamışlardır. Nihayet, Batu'nun kardeşi Şeybâni neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın adını verdiği devleti 1428'de kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Moğollarla yapılan savaşlarda zayıf düşen Özbekleri Şeybâni Han (1500-1510) yeniden toparlamış, Bâbü'r Şah'ı yenerek 1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri XVI. yüzyılın başında Timuruların hâkimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç hâline gelmişlerdir. 1740 yılında Nâdir Şah, Mâverâünnehir ve yöresini ele geçirir. Daha sonra hâkimiyet Mangıthanlar sülalesine geçer ve onlar da 1860'a kadar hâkimiyetlerini sürdürürler. XVI-II. yüzyıldan itibaren bölgeye giren Ruslar, 1860'larda Buhâra ve Hive Hanlıklarını zayıflatıp Hokand Hanlığını ilhak etmişlerdir. 1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Özbek Türkçesini tanımlamak.

Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi (Karluk) kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir. Çağatay Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan lehçedir. Özbekistan'ın dışında yoğun olarak Kazakistan'ın güney bölümünde, Türkistan'ın kuzey bölümünde, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın sınır bölgelerinde konuşulur. Karluk

grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür. Özbek Türkçesinin ağızlarını üç grup hâlinde tasnif etmek mümkündür: 1. Y'lavçı (y'li) ağızlar/*Karluk grubu*; 2. C'lavçı (c'li) ağızlar/*Kıpçak grubu*; 3. *Oğuz grubu*. 1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Özbek Türkleri, 1930-1940 yılları arasında Latin alfabesini, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır. 1993 yılında kabul edilen Latin alfabesi 1995'te değiştirilmiştir. Yeni alfabe ortak Türk Latin alfabesinden hem uzaklaştırmış hem de alfabeyi karışık ve kullanışsız duruma getirmiştir.

Özbek edebiyatını anlatmak.

Özbek Türkleri, Karahanlı ve Çağatay edebiyatlarını tarihî bir devamlılık içinde izleyerek XX. yüzyıl başlarında bir Özbek edebiyatı ortaya koymuşlardır. Çağdaş Özbek şiiri üç döneme ayrılır: 1. *Cedit Edebiyatı Dönemi* (1910-1938); 2. *Suskunluk Dönemi* (1938-1960); 3. *Yeni Dönem*. Çağdaş anlamda hikâye ve roman, Özbek edebiyatına Türkiye, Azerbaycan ve Kazan Tatar Türk edebiyatları ile girmiştir. 1910'larda başlayan Özbek hikâyeciliği ve romancılığı 1920'lerde gelişir. Abdullah Kâdirî ve Sadrettin Aynî'nin bunda rolü çok büyüktür. Kâdirî'nin "Ötken Künler, Mehrabdan Çayan, Abid Ketman" gibi romanları; Aynî'nin "Buhara Celladları"; Aybek'in "Kutlug Kan, Nevâiy, Balelik, Ulug Yol" romanları önemlidir.

Özbekistanın yerini belirlemek.

Özbekistan, Türkistan'ın coğrafi ve kültürel merkezi olup bölgenin en önemli cumhuriyetidir. Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Mâverâünnehir ve Fergana havzasında yer alan Özbekistan, 447.400 km² bir alana ve 22.000.000'u aşan bir nüfusa sahiptir. Özbek Türklerinin kendi nüfusları ülke nüfusunun % 85'ini oluşturur. Kuzeyinde Aral gölü ve Kazakistan, doğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneyinde ise Afganistan ve Türkmenistan ve batısında da yine Türkmenistan yer alır. Başkenti Taşkent olup 2,5 milyon nüfusa sahiptir. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra 20 Haziran 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur. Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent aynı zamanda ülkenin en büyük şehridir. Taşkent'ten başka Semerkand, Buhâra, Andican, Fergana, Hokand, Nukus, Nevaiy, Namangan, Ürgenç ve Hive ülkenin önemli şehirleridir. Özbekistan idari olarak 12 bölge-

ye ayrılmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde ayrıca özerk bir Türk Cumhuriyeti statüsünde olan ve 165.000 km. karelik bir alana sahip ve başkenti Nukus olan Karakalpakistan Cumhuriyeti yer almaktadır.

Özbek Türkçesi gramerini sınıflandırmak.

I. Ses Bilgisi

Ünlüler: Özbek Türkçesinde 10 tane ünlü bulunmaktadır. Ancak alfabede 7 harfle gösterilir.

Büyük Ünlü Uyumu: Türk Lehçeleri içerisinde en bozuk olanıdır.

Küçük Ünlü Uyumu: Kısmen işlediğini söylemek mümkündür.

Ünsüzler: Özbek Türkçesinde 23 ünsüz vardır.

Ünsüz Uyumu: Tonluluk bakımından kısmen uyum vardır. Tonsuzluk uyumu bakımından ise, daha çok uyumsuzdur.

II. Şekil Bilgisi

İsim Çekim Ekleri:

Çokluk Eki: -lär

İyelik Ekleri: 1. teklik +(i)m, 1. çokluk +(i)miz; 2. teklik +(i)ng, 2. çokluk +(i)ngiz; 3. teklik +(s)i, 3. çokluk +läri

Hâl Ekleri:

- Yalın hâl: Eksizdir.
 - İlgi hâli: +ning, +ni
 - Yükleme hâli: +ni
 - Yönelme hâli: +gä
 - Bulunma hâli: +dä
 - Ayrılma hâli: +dän
 - Eşitlik hâli: +däy, +dek
 - Vasıta hâli: bilän
- Aitlik eki: +gi, +ki
Soru eki: +mi

Fiil Çekim Ekleri:

Şahıs Ekleri:

- Zamir Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik -män, 1. çokluk -miz; 2. teklik -sän, 2. çokluk -siz, sizlär; 3. teklik -ø, -di; -ti, 3. çokluk -ø, -lär; -(i)ş
- İyelik Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik -(i)m, 1. çokluk -(i)k; 2. teklik -(i)ng, 2. çokluk -(i)ngiz(lär), -(i)nglär, -läring; 3. teklik -ø, 3. çokluk -ø, -lär, -(i)ş
- Emir Kökenli Şahıs Ekleri: 1. teklik -(ä)y(in), 1. çokluk -(ä)ylik; 2. teklik -ø, -(gin), 2. çokluk -(i)ng(i)z, -(i)nglär, -läring; 3. teklik -sin, 3. çokluk -sinlär, -(i)şsin

Zaman ve Şekil Ekleri:

a. Bildirme Kipleri

Öğrenilen Geçmiş Zaman: -(i)b(di); -gän; -miş

Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: -di; -gän + iyelik eki + yoq/ bärŞimdiki Zaman: -ä/-y; -yöp; -mâqdä; -(ä)yätir; asıl fiil + (i)b + yardımcı fiil(tur-, otir-, yür-, yät-) + (i)b + kişi eki

Gelecek Zaman: -ä/-y; -äcäk; -mâqçi; -ädigän/-ydidigän; -gü (-ğu) + iyelik eki (+dir)

Geniş Zaman: -(ä)r

b. Tasarlama Kipleri

Şart Kipi: -sä

Gereklilik Kipi: fiil + (i)ş + iyelik eki + kerak; -sä + şahıs eki + keräk

Emir Kipi: Emir kipinde her şahsın ayrı bir eki vardır.

İstek Kipi: -gäy (-käy, -qay); -gü + iyelik eki + bär; -mâqçi

Fiillerin Birleşik Çekimi

Özbek Türkçesinde birleşik çekimi: rivayette ekän ve miş, hikâyede -edi ve şartta -bolsä ile yapılır.

e- ve eken İle Yapılan İsim Çekimi

Şimdiki/geniş zamanda kişi ekleri; geçmiş zaman ve şartta e- getirilir.

Yapım Ekleri:

İsimden İsim Yapan Ekler: + däs; +(i)mtil, +(i)mtir; +äk; +älä(si)/ +alävi; +äv(i); +ävlän; +bän; +çä; +çän; +çâq/+çäk; +çi; +çil; +çilik (<+çi+lik); +där; +doz; +gär/gär; +kär/+kär; +ginä, +kinä, +qma; +İş; +käş; +läb; +läq; +alâq; +li; +lik; +mänd; +râq; +simän; +siz; +täçä; +täy; +zâr; be+; nâ+

İsimden Fiil Yapan Ekler: +(ä)r-; +(ä)y-; +ä-; +äl-/+äl-; +i-; +ik-/+iq-; +kâ-/+gä-; +qa-/+ğa-; +lä-; +râ-; +si-; +sin- (+si-n-); +sit- (+si-t-); +sirä-

Fiilden İsim Yapan Ekler: -(I)m/-(U)m; -âq/-äk; -(I)k/-(U)k;-(I)q/-(U)q; (i)nç; -gän/-gän; -qän/-kän; -çâq/-çäk; -çiq; -dâq/-däk; -dıq/-dik; -ğl/-gi; -ql/-ki; -ğıç/-giç; -qıç/-kiç; -ğın/-gin; -qın/-kin; -ğun/-gün; -qun/-kün; ğır/-gir; -qır/-kir; -ğur; -(I)n/-(U)n; -kâ; -qâk/-gâk; -mä;

Fiilden Fiil Yapan Ekler: -ä-; -är/-ar-; -i-(I)l-; -(I)n-; -(I)r-; -(I)ş-; -(I)t-; -dir/-tir-; -qaz/-güz-; -ğaz/-güz-; -qız/-kız-; -ğız/-gız-; -(I)msirä-; -(I)nqırä-; -iz/-ız-

Sıfat-Fiiller: -(ä)yätigän; -(a/-y)digän; -äcäk; -är; -mäs; -ärli/-ärli; -gän, -kän, -qan; -miş

Zarf-Fiiller: -(i)b/(-bän); -ä/-y; -gäç, -kâç, -qaç; -gäni; -gäli; -gändä/-qandä; -gäniçä; -günçäe-kän; -mäsdän; -mäy

Hareket Adları (İsim-Fiiller): 1. -(i)ş; 2. -mâq; 3. -(U)v

III. Kelime Türleri

Zamirler

- a. Kişi Zamirleri: *men, sen/siz, u; biz, sizlär/ senlär, ulär*
- b. Dönüşlülük Zamiri: *öz*
- c. İşaret Zamirleri: *bu, şu, u (o), öşä (o), bulär (bunlar), şulär (şunlar), ulär (onlar), öşälär (onlar)*
- d. Belirsizlik Zamirleri: *älläqaysi (herhangi bir, biri), ällänärsä (bir şey), ällänimä (bir şey), älläqançä (birkaç), ayrim (bazı, kimi), ba'zi (bazı), ba'zi birlär (bazıları, kimileri), biräv (biri, birisi), bir qançä (bir kaç), bir neçä (birkaç), bir närsä (bir şey), xämmä (hepsi), heç kim (hiç kimse), kimdir (biri, birisi), kimsä (kimse), qay bir (hangi bir), qaysi bir (herhangi biri), nimädür (bir şey, herhangi bir şey), här kim (herkes, her biri), bäri (hepsi), biri, barçä (hepsi, herkes)*
- e. Soru Zamirleri: *qaysi (hangi), qaysiläri (hangileri), kim/kimlär (kim, kimler), nimä (ne), nimälär (neler), nimäni (neyi), qançäsi (ne kadarı), neçtäsi (ne kadarı), närsä (ne)*

Sıfatlar

Özbekçede kullanılan Niteleme ve Belirtme sıfatları

Zarflar

Özbekçede kullanılan Zaman Zarfları, Yer-Yön Zarfları, Nitelik (Durum) Zarfları, Miktar Zarfları, Soru Zarfları

Edatlar

Özbekçede kullanılan Ünlemler, Bağlaçlar ve Son Çekim Edatları

Kendimizi Sınayalım

1. Özbek Türkçesi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Özbek Türkçesi Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir.
 - b. Özbek Türkçesi Karluk grubunun bir temsilcisidir.
 - c. Özbek Türkçesi 1930 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır.
 - d. Özbek yazı dili Ürgenç ve Hive ağzlarına dayanmaktadır.
 - e. Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan Türk lehçesidir.
2. Aşağıdakilerden hangisi Özbek yazar ve şairlerinden biri **değildir**?
 - a. Fıtrat
 - b. Mollanepes
 - c. Abdülhamit Süleyman Çolpan
 - d. Elbek
 - e. Aybek
3. Aşağıdakilerden hangisinde Özbek Türkçesindeki ünlü sayısının kaç tane olduğu ve bu ünlülerin alfabe de kaç harfle gösterildiği doğru olarak verilmiştir?
 - a. 10 ünlü-7 harf
 - b. 9 ünlü-9 harf
 - c. 10 ünlü-8 harf
 - d. 8 ünlü-6 harf
 - e. 8 ünlü-8 harf
4. Ünlü uyumlarıyla ilgili olarak aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 - a. Özbek Türkçesinde büyük ünlü uyumu oldukça sağlamdır.
 - b. Küçük ünlü uyumu hiç görülmez.
 - c. Özbek Türkçesinde bazı ekler tek şekilli olduğu için ünlü uyumları bozulur.
 - d. Küçük ünlü uyumu oldukça sağlamdır.
 - e. Özbek Türkçesinde yuvarlak (o, ö) ünlülerden sonra düz-dar (ı, i) ünlüler gelmez.
5. Özbek Türkçesinde ünsüzlerin özellikleri dikkate alındığında aşağıdaki örneklerin hangisi **yanlıştır**?
 - a. kiriş, toqqız, quçâq
 - b. til, ming, yolçi
 - c. piçâq, bâr, teri
 - d. kerâk, temir, sûtçi
 - e. gündüz, acı, bângü
6. *qoşnini* kelimesinde hangi ekler bulunmaktadır?
 - a. Yükleme hâl eki, ilgi hâli eki, aitlik eki
 - b. İlgi hâli eki, aitlik eki
 - c. İyelik eki, aitlik eki
 - d. Yükleme hâl eki, iyelik eki
 - e. İlgi hâli eki, yükleme hâl eki, aitlik eki
7. Aşağıdaki örneklerin hangisinde öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz çekimi bulunmaktadır?
 - a. oqmâgânımız
 - b. körmâdim
 - c. kelmâysân
 - d. kelmâqçi emâsmân
 - e. bilmâsmân
8. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde fiilden isim yapan ek bulunmaktadır?
 - a. küçlirâq
 - b. nâzli
 - c. qorqınç
 - d. zâhmâtkâş
 - e. qoziçaq
9. Aşağıdakilerin hangisinde sıfat-fiil eki bulunmamaktadır?
 - a. tez çâpâr at
 - b. oqıydigân kitâb
 - c. yâğâyâtgân yâmğır
 - d. kelâcâgini bilâmân
 - e. işlâgâli keldim
10. ‘*Älmâning kilosi ... som?*’ cümlesinde boş bırakılan yere hangi soru sıfatı getirilmelidir?
 - a. qaysi
 - b. nimä
 - c. qandây
 - d. neçä
 - e. qay

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız yanlış ise, “Özbek Türkçesi” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise, “Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise, “Ünlüler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise, “Ünlü Uyumları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise, “Özbek Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise, “İsim Çekim Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise, “Bildirme Kipleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise, “Yapım Ekleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise, “Sıfat-Fiiller” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise, “Sıfatlar” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kelimelerin Özbek Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir: teng, tegirmân, tik, kerâkli, keçâ, kömmâq, küç, eskiçi, bârdim, âçdim, mening, mol.

Sıra Sizde 2

qol (el) ve umr (ömür) kelimelerinin şahıslara göre iyelik çekimi şu şekildedir:

qolim (elim)	umrim (ömrüm)
qoling	umring
qoli	umri
qolimiz	umrimiz
qolingiz	umringiz
qolläri	umrläri

Yararlanılan ve Başvurabilecek Kaynaklar

- Ahmedov, B. (1997). “Özbekler” (Akt. Rifat Gürgendereli), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 127, Temmuz, s. 41-44.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). Örneklerle *Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Kämâl, F. (1957), *Hâzirgi Özbek Tili*, Tâşkent.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kocaoğlu, T. (1996). Çağdaş Özbek Şiiri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, Bahar, s. 3-53.
- Kocaoğlu, T. (1998). “Özbek Türkleri Edebiyatı”, *TDEK*, C. 4, Ankara, s. 179-198.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar*, Kebikeç Yay., İstanbul.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- Öztürk, R. (2007). “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 291-354.
- Salman, R. (1997). *Özbek Türkçesi*, İnönü Ü. Türk Dili (Basılmamış) Doktora Tezi, Malatya.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Tekin, T. - Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri*, Simurg Yay., İstanbul.
- Wurm, S. (1989). Özbekçe (Çev. M. Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 62, Ekim, s. 139-186.
- Yaman, E. (1994). “Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, Şubat, s. 149-152.
- Yaman, E.-Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi/Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.
- Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yıldırım, H. (2009). *Özbek Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Yusuf, B.-Tulum, M. M. (1994), *Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi/Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi Sözlük*, TDAV Yay., İstanbul.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.

8

Amaçlarımız

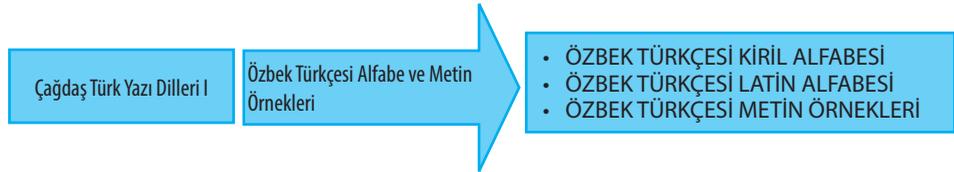
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Özbek Türkçesi Kiril alfabesini okuyabilecek,
- Özbek Türkçesi Latin alfabesini okuyabilecek,
- Özbek Türkçesi ile yazılmış metinleri tanımlayıp çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kiril Alfabeti
- Latin Alfabeti
- Metin Örnekleri

İçindekiler

Özbek Türkçesi Alfabe ve Metin Örnekleri

ÖZBEK TÜRKÇESİ KİRİL ALFABESİ

KİRİL	LATİN	KİRİL	LATİN
А а	Aa (Ää)	Р р	R r
Б б	B b	С с	S s
В в	V v	Т т	T t
Г г	Gg (Ğğ)	У у	U u (Ü ü)
Д д	D d	Ф ф	F f
Е е	E, (y)e	Х х	X x (l)
Ё ё	Yâ yâ	Ц ц	Ts ts
Ж ж	C c (J j)	Ч ч	Ç ç
З з	Z z	Ш ш	Ş ş
И и	İ i (I ı)	Ъ	(Kesme)
Й й	Y y	Э э	E e
К к	K k	Ю ю	Yu yu (Yü yü)
Л л	L l	Я я	Yä yä
М м	M m	Ў ў	O o (Ö ö)
Н н	N n	Қ қ	Q q
О о	Å å	Ғ ғ	Ğ ğ
П п	P p	Х х	H h

ÖZBEK TÜRKÇESİ LATİN ALFABESİ

Harfler	TT Ses Karşılığı	Harfler	TT Ses Karşılığı
A a	a,ä	M m	m
B b	b	N n	n
J j	c	Ng ng	ñ
Ch ch	ç	O o	o, ä
D d	d	O' o'	ö
E e	e, ye	P p	p
F f	f	R r	r
G g	g	S s	s
G' g'	ğ	Sh sh	ş
H h	h	T t	t
X x	x (h)	U u	u
I i	i	V v	v
J j	J	W w	w
K k	k	Y y	y
Q q	q (k)	Z z	z
L l	l		

ÖZBEK TÜRKÇESİ METİN ÖRNEKLERİ

Онажанимга

Меҳри офтоб бўлган
 Ҳар сўзи китоб бўлган
 Ёғ у қаймоқ, мураббо,
 Ой кулчам, ширин кулчам
 Жаҳон онажанимсиз.

Ўзингиз чирокмисиз,
 Гулмисиз, япрокмисиз?
 Мен ахир ғунчаман-ку
 Битта кучоклаб олай
 Ватанимни қучгандай.

Ғ.Ғулом

Анаҷанимга

Mehri äftäb bolgän
 Här sözi kitäb bolgän
 Yäg u qaymâq, muräbbâ,
 Äy külçäm, şirin külçäm
 Cähän änäçänimsiz.

Özingiz çirâqmisisiz,
 Gülmisisiz, yäpräqmisisiz?
 Men axır ғunçämän-kü
 Bittä quçâqläb äläy
 Vätänimni quçgändäy.

Ğ.Ğulâm

Анаҷиғима

Sevgisi güneş olmuş
 Her sözü kitap olmuş
 Yağ, kaymak, reçel
 Ay goncam, şirin goncam
 Dünyalar anacığımın.

Siz bir ışık mısınız,
 Gül müsünüz yaprak mısınız?
 Nihayetinde ben bir goncacağız
 Bir kez kucaklayıvereyim.
 Vatanımı kucaklamışcasına

G. Gulam

KONUŞMA METİNLERİ

Исмингиз нима?

İsmingiz nimä?

İsminiz ne?

Менинг исмим Гўкхон.

Mening ismim Gökxân.

Benim adım Gökhan.

Фамилиям Ўлкар.

Fāmiliyām Ölkär.

Soyadım Ölker.

Қаерликсиз?

Qayerliksiz?

Nerelisiniz?

Тошкентликмен.

Taşkentlikmen.

Taşkentliyim.

Ахволингиз қалай?

Ähvålingiz qalāy?

Nasılsınız?

Раҳмат, яхшиман, ўзингиз яхшймйсиз?

Rāhmāt, yaxşimān, özingiz yaxşimisiz?

Teşekkür ederim, iyiyim, siz iyi misiniz?

Сен қаерга бординг?

Sen qayergā bārding?

Sen nereye gittin?

Мен кутубханага бордим.

Men kütübhanāgā bārdim.

Ben kütüphaneye gittim.

Кутубханага нима учун бординг?

Kütübhanāgā nimā üçün bārding?

Kütüphaneye niçin gittin?

Кутубханага китоб учун бордим.

Kütübhanāgā kitâb üçün bārdim.

Kütüphaneye kitap için gittim.

Қандау китоб олдинг?
 Qandäy kitâb âlding?
 Hangi kitabı aldın?
 “Ўткан Кунлар” китобини олдим.
 “Ötkän Künlär” kitâbini âldim.
 “Ötkän Künlär” kitabını aldım.
 Хуш келибсиз.
 Xuş kelibsiz.
 Hoş geldiniz.
 Сизни кўрганимдан хурсандман.
 Sizni körgänimdän xursändmän.
 Sizi gördüğümе memnunum.
 Кайфийатингиз (аҳволингиз) қандай?
 Käyfiyätingiz (âhvâlingiz) qandäy ?
 Nasılsınız, haliniz nasıl?

 Анчадан бери кам кўринасиз?
 Änçädän beri kâм körinäsiz?
 Çoktan beri görünmüyorsunuz?
 Мен сизни илгари қаердадир кўрганман?
 Men sizni ilgäri qayerdädir körgänmän?
 Ben sizi daha önce nerede gördüm?
 Сиздан (сендан) илтимос киламан.
 Sizdän (sendän) iltimâs qilâmân.
 Sizden (senden) rica ediyorum.
 Сиз нимани истаусиз (хоҳлайсиз)?
 Siz nimâni istäysiz (xâhläysiz)?
 Siz ne istiyorsunuz?
 Биз дам олишни (бир оз ухлашни) хоҳлаймиз.
 Biz dâm âlišni (bir âz uxlâşni) xâhläymiz.
 Biz dinlenmeyi (biraz uyumayı) istiyoruz.
 Бугунги оқшомни биз билан бирга ўтказа олмайсизми?
 Bүgүngi âqşâmni biz bilân birgä ötkäzä älmäysizmi?
 Bu akşamı bizimle birlikte geçiremez misiniz?
 Сизга миннатдорчилик билдираман (билдирамиз).
 Sizgä minnetdarlığımı(zı) bildiriyorum (bildirämiz).
 Size minnetdarlığımı(zı) bildiriyorum (bildiriyoruz).
 Барча дўстларга (танишларга) салом аутинг.
 Bärçä dostlârgä (tänişlârgä) sâlâm äyting.
 Dostların (tanıdıkların) hepsine selam söyleyin.

Rıdvan Öztürk, Özbek Türkçesi El Kitabı, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 94-95

БОЛӘЛИК

Тор кўчада, қўшнимизнинг эски, шалоқ ешиги олдида менинг чол бобом ўз ўртоғи-
 узун соқоли, йирик жуссали, қар қулоқ мўйсафид билан, нималар тўғрисидадир
 эзмаланиб сўзлашади. Бобом ориқ, кичкина гавдасини деворга суяб чўққайган;
 ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоғи эса қўпол, эски сағри кавуш кийган,
 узун сертук оёқларини узатиб, офтобга яғринини тутган ҳолда, ерга ёнбошлаб
 ўтирибди. Кўчадан от, арава ўтмайди; шовқин-сурон йўқ. Сийрақ ўткинчилар албатта
 қўл қовуштириб “Ассалом!” деб ўтадилар. Чоллардан бири ёки иккови бирдан жавоб
 беради: “Ваалайкум...”

Мен чолларнинг атрофида айланаман. Дам бобомнинг, дам ўртоғининг говрондай
 узун ҳассасини “от” қилиб минаман, тўпроқда ҳассалар чизган изга қизиқиб
 қарайман. Кейин бу қуруқ таёқларни тарақлатиб улоқтираман. Бобом ўсиқ қошлари
 тагида яширинган кўзларини ёлғондака олайтириб, кўрсаткич бармоғи билан
 пўписа қилади, ҳассаларни тихирлик билан эгаларига қайтараман. Кейин бобомнинг
 тиззасини қучоқлайман, бир тутам соқолини ушлайман, оғзини очишга қистаб,
 тишларини кидираман.

Ойбек

Bälälik

Tär köçädä, qoşnimizning eski, şalâq eşigi âldidä mening çâl bâbâm öz ortâğı-uzun sâqälli, yirik cüssäli, kâr qulâq moysäfid bilän, nimälär toğrisidädir ezmälänib sözläşädi. Bâbâm âriq, kiçkinä gävdäsini devärgä süyüb, çoqqaygän; hässäsini tizzäläri ârasigä qadägän. Ortâğı esä qopâl, eski sağri kävüş kiygän, uzun sertük âyâqlärini uzatib, âftäbgä ygğrinini tutgän hâldä, yergä yänbäşläb otiribdi. Köçädän ât, ärävâ ötmäydi; şävqın-surân yoq. Siyräk ötkinçilər älbättä qol qävuştirib “Ässälâm!” deb ötädilär. Çällärdän biri yäki ikkâvi birdän cävâb berädi: “Vääläyküm...”

Men çällärning ätrâfidä äylänämän. Däm bâbâmning, däm ortâğning gävrändäy uzun hässäsini “ât” qilib minämän, toprâqdä hässälär çizgän izgä qızıqıb qaräymän. Keyin bu quruq täyâqlärni täräqlätib ulâqtirämän. Bâbâm âsiq qâşläri tägidä yâşiringän közlärini yälğändäkä äläytirib, körsätkiç barmâğı bilän popisä qılädi, hässälärni tixirlik bilän egälärigä qaytarämän. Keyin bâbâmning tizzäsini quçaqläymän, bir tutam sâqällini uşläymän, äğzini âçişgä qıstâb, tişläri qıdırämän.

Äybek**Çocukluk**

Dar sokakta, komşumuzun eski, yıpranmış kapısı önünde benim ihtiyar dedem; arkadaşı-uzun sakallı, iri cüsseli, sağır kulak aksakal- ile, neler hakkındaysa, gevezelik edip konuşuyorlar. Dedem zayıf, küçücük gövdesini duvara dayayıp çömelmiş; bastonunu dizleri arasına almış. Arkadaşı ise kaba, eski çarık giymiş uzun, kıllı ayaklarını uzatıp, güneşe sırtını vermiş hâlde yere yanlamasına oturmuştu. Sokaktan at, araba geçmiyor; gü-rültü, bağırışma yok. Seyrekçe geçenler de âdet üzere ellerini kavuşturup “esselâm” diyerek geçiyorlar. İhtiyarlardan bir veya ikisi birden cevap veriyor: “Vealeyküm...”

Ben ihtiyarların etrafında dönüyorum. Kâh dedemin, kâh arkadaşının sopa gibi uzun bastonunu “at” yapıp biniyorum, toprakta bastonların çizdiği ize merakla bakıyorum. Sonra bu kuru sopaları ‘tırak’ diye fırlatıyorum. Dedem gür kaşları altında gizlenmiş gözlerini yalandan dikip işaret parmağı ile tehdit ediyor; bastonlarını nazlanarak sahiplerine geri getiriyorum. Sonra dedemin dizini kucaklıyorum, bir tutam sakalını avuçluyorum, ağzını açması için zorlayıp dişlerini arıyorum.

Kiril alfabesiyle yazılmış olan aşağıdaki metni Latin alfabesiyle yazınız.

Бир бор экан, бир йўқ экан, бир кашкир бор экан. Қорни оч кашкир йўлда келаетса, бир эчкини кўрибди. Қашкир:

- Эчки, мен сени ейман, - дебди. Эчки:
- Мени есанг тумшуғингни чайиб е, дебди. Қашкир ховузга борибди:
- Э, ховуз, бергин сув, чайй тумшук, еяй эчки, - дебди.

Köngül

Köngül, sen munçälär negä
Kişänlär birlä dostläşding?
Ne färyäding, ne däding bâr,
Neçün sen munça sustläşding?

Hakârät dilni äğritmäş,
Tubänlik mengü ketmäsmi?
Kişänler parçälänmäsmi?
Qılıçlar endi sınımäsmi?

Gönül

Gönül sen buncalar niye
Zincirlerle dost oldun?
Ne feryadın, ne sesin var,
Niçin sen bunca suskunlaştın?

Hakaret gönlü incitmez,
Alçaklık bengi gitmez mi?
Zincirler parçalanmaz mı?
Kılıçlar şimdi kırılmaz mı?

SIRA SİZDE

Tiriksän, ölmägänsän,
Sen dä âdäm, sen dä insänsän,
Kişän kiymä,
Boyun egmä,
Ki sen häm hür tuğlgänsän!

Dirisin, ölmemişsin,
Sende âdem, sen de insansın,
Zincir takma,
Boyun eğme,
Ki sen hür doğmuşsun!

Süleyman Hamid Çolpan

Gözel Türkistan

Gözel Türkistân sengä ne boldi?
Sähär vâqtidä gülläring soldi.
Çämänlär bərbâd, quşlär häm färyâd.
Hämmäsi mähzun, bolmäsin dil şâd.

Bilmäm, ne uçün quşlär uçmäs bağçäläringdä?

Birliğimizning tebränmäs tâğı,
Ümidimizning sönmes çırâğı.
Birlaş, ey hâlım, kelgändir çağı,
Bezänsin endi Türkistân bağı?

Qozğal, hâlım, yetär şunçä cebr-ü cäfâlär.

Âl bâyraqıngni, qalbing uyğansın,
Qullıq, âsarät-barçäsi yänsin.
Qur yengi дәvlät, yâvlär örtänsin,
Ösib Türkistân, qädding kötärsin!

Yâyrat yaşnät öz Vätäning gül bağläringdä.

Güzel Türkistan

Güzel Türkistan sana ne oldu?
Seher vaktinde güllerin soldu.
Çimenler berbat, kuşlar da feryat,
Hepsi mahzun, olmaz mı gönül şâd?

Bilmem ne için kuşlar uçmaz bahçelerinde?

Birliğimizin sarsılmaz dağı,
Ümidimizin sönmez ışığı.
Birleş, ey halkım, gelmiştir çağı,
Bezänsin şimdi Türkistan bağı.

Al bayrağını kalbin uyansın,
Kulluk, tutsaklık hepsi yansın.
Kur yeni devlet, düşmanlar çatlasın,
Büyüyerek Türkistan, boy göstereyin!

Genişlet, büyüt kendi vatanını gül bağlarında.

Süleyman Hamid Çolpan

Til

Mungli quşim sayrâb sayrâb kel änglät!
 Kimlär erür Türk tilini satğuçi?
 Bülbül kebi sayrâb turgän bu tilni
 Uyälmäyin bu ölkädän ätğuçi?
 Böldän tätli, cändän tınıq Türkçäni,
 Tüşünmäyin xorläb xorläb yatğuvçi?
 Äcunlärdä bâyliğini körsätmäy,
 Kimdir, bungä “yerli, yarämäs” degän?
 Mungli quşim ulärni qoy, sen sayrä,
 Türk tilining dängin çiqär köklärgä!
 Qoy ulärni, ulär yoldän äzsinlär
 El içindä boşboğazlık sätsinlär.

Dil

Kederli kuşum öte öte gel anlat!
 Kimlerdir Türk dilini satanlar?
 Bülbül gibi ötüp duran bu dili
 Utanmadan bu ülkeden atanlar?
 Baldan tatlı, candan duru Türkçeyi,
 Düşüncesizce hor görüp duranlar?
 Dünyada zenginliğini göstermeden,
 Kimdir, ona “mahallî, işe yaramaz” diyen?
 Kederli kuşum onları bırak, sen öt,
 Türk dilinin ününü çıkar göklere!
 Bırak onları, onlar yoldan çıksınlar
 Millet içinde boşboğazlık etsinler.

Elbek

КУТУБХОНА

Кутубхонани билмайдиган бола бўлмаса керак. Албатта, ҳозир китобсиз бирорта ҳам хонадон йўқ. Хонадонлардаги кутубхоналар шахсий кутубхона, махсус ташкил этилганлари эса давлат кутубхонаси дейилади. Бизга энг яхши таниш бўлгани эса мактаб кутубхонасидир. Унда дарслик ва ўқув материалларидан ташқари газета ва журналлар, бадий, илмий ҳамда оммавий-сиёсий адабиётлар ҳам бор.

Мактаб кутубхонасида топилмайдиган баъзи китобларни болалар кутубхонасидан топиш мумкин.

Ўзбекистондаги энг катта кутубхона Тошкент шаҳрида. Унга Алишёр Навоий номи берилган.

Бу ерда тўрт миллион нусхадан ортиқ китоблар сақланади. Кутубхонага барча иттифоқдош республикалардан, шунингдек, чет эллардан ҳам китоблар келиб туради. Шунинг учун ҳам у ерда ўзбек, тожик, рус, украин тилларидаги китоблар билан бирга инглиз, немис, араб, испан, форс тилларидаги китобларни ҳам ўқиш мумкин.

N. Mahmudov, B. Tuhliyev, Özbek Tilini Örgenemiz, Taşkent-1991 s.78

Kütübxânâ

Kütübxânâni bilmäydiğän bälâ bolmäsä keräk. Älbättä, hâzir kitâbsiz birârtä häm xânädân yoq. Xânädânlärdägi kütübxânälär şäxsiy kütübxânâ, maxsus tâşkil etilgänläri esä dävlät kütübxânâsi deyilädi. Bizgä eng yaxşı tanış bolgäni esä mäktäb kütübxânâsidir. Undä dârslik vä oquv materiallaridän taşqari gazeta vä jurnallär, bädiy, ilmiy hämdä ämmäviy-siyâsiy ädäbiyâtlär häm bär.

Mäktäb kütübxânâsidä tâpilmäydiğän ba'zi kitâblärni bälälär kütübxânâsidän tâpiş mümkin.

Özbekistândägi eng kättä kütübxânâ Tâşkent şähridä. Ungä Älişer Nävâiy nâmi berilgän.

Bu yerdä tört million nusxadän ârtıq kitâplär saqlänädi. Kütübxânägä bärçä ittifâkdâş respublikalärdän, şuningdek, çet ellärdän häm kitâblär kelib turädi. Şuning üçün häm u yerdä Özbek, Tâcık, Rus, Ukrain tilläridägi kitâblär bilän birgä İngliz, Nemis, Arab, İspan, Fârs tilläridägi kitâblärni häm oqış mümkin.

Metinde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

birârtä: bir, herhangi bir	âmmäviy: kitlesele
xânädân: ev, aile	ârtıq: artık, fazla
tâpil-: bulunmak	barçâ: bütün
kättä: büyük	çet: yabancı, dış
taşqari: başka, dış, dışarı, hariç	Nemis: Alman

ҲАР КИМНИНГ МЕҲНАТИ ҶЗИГА ШИРИН

Бир ота-онанинг яккаю ягона ўғли бўлган. Бола ота-онанинг тарбиясида катта болибди. Бола вояга етгач, отаси ўғлини чақириб: “Ўғлим, энди катта бўлиб қолдинг, бирор хунар ўрган, охирида хор бўлмайсан!” - дебди. Бола, хўп, дебди. Эртаси ишга кетаётганида уни онаси тўхтади:

- Ўғлим, сен оғир меҳнат қилиб жонингни қийнаб юрма, кўчага чиқиб ўртоқларинг билан ўйна, қайтиб келганимда отанга мана буни берарсан! - деб бир танга пул берибди.

Бола хурсанд бўлиб кўчага чиқиб кетибди. Кечгача ўйнаб юрибди. Уйига келса, отаси ховуз бўйида ўтирган экан. Онасидан олган пулини унга берибди. Ота тангани олиб ховузга ташлабди. Бола индамабди. Эртасига ҳам шу воқеа қайтарилибди. Бу ҳолдан хайрон бўлган она ва бола учинчи куни ўтириб маслаҳатлашибди. Бола:

- Отам бу пулни меҳнат қилмасдан олиб келганимни билганга ўхшайди. Энди бугун бир меҳнат қилиб пул топиб келай-чи, нима қилар экан? - дебди-да, бир одамникида хизмат қилиб, пул топибди. Кечкурун уйига келиб отасига берса, отаси у пулни ҳам ховузга ташлабди. Бола отасига бир хўмрайиб қарабди-да, қийимларини ечиб ўзини ховузга ташлабди. Ҳалиги ярим тангани топиб чиқибди. Шунда отаси ўғлига:

- Кўрдингми ўғлим, ўз меҳнатинг билан топилган даромад - пул тотли бўлади, - деган экан.

Här Kimning Mehnati Özige Şirin

Bir äta-änaning yäkkäyu yägänä oğli bolgän. Bälâ ätä-änaning tärbiyäsida kättä bolibdi. Bälâ väyägä yetgäç, ätasi oğlini çağırıp: “Oğlim, endi kättä bolib qälding, birär hunär örgän, äxiridä xâr bolmäysän!” - debdi. Bälâ, xop, debdi. Ertäsi işgä ketayätgänidä uni änâsi toxtätib:

Oğlim, sen äğır mehnät qilib cânıngni qıynâb yürmä, köçägä çıqıp ortaqläring bilän oynä, qaytib kelgäningdä ätänggä mänä buni berärsän! - deb bir tängä pul beribdi.

Bälâ xursänd bolib köçägä çıqıp ketibdi. Keçgäçä oynab yüribdi. Üyigä kelsä, ätasi hävuz boyida otirgän ekän. Änasidän älgän pulini ungä beripdi. Ätä tängäni älib hävuzgä taşläbdi. Bälâ indämäbdi. Ertäsiga häm şu väqeä qaytarilibdi. Bu häldän häyrän bolgän änä vä bälâ üçinçi küni otirib mäslähätläşibdi. Bälâ:

- Ätäm bu pulni mehnät qilmäsdän älib kelgänimni bilgängä oxşaydi. Endi bugün bir mehnät qılıb pul täpib keläy-çi, nimä qılar ekän? - debdi-dä, bir ädämnikidä xızmat qılıb, pul täpibdi. Keçqurun uyigä kelib ätäsigä bersä, ätäsi u pulni häm hävuzgä taşläbdi. Bälä ätäsigä bir xomräyib qaräbdi-dä, kiyimläрини yeçib öзини hävuzgä taşläbdi. Häligи yärim tängäни täpib çıqıbdi. Şunda ätäsi ögligä:

Kördingmi öglim, öz mehnätig bilän täpilgän därämäd - pul tätli bolädi, - degän ekän.

Metinde geçen bazı kelimelerin karşılıkları:

mehnät: emek	taşlä-: atmak, fırlatmak
yäkkä: bir tane, tek	indä-: ses çıkarmak, seslenmek
xop: peki, tamam	mäslähätläş-: akıl danışmak
toxta-: durmak	oxşa-: benzemek
qıyna-: eziyet etmek	nimä: ne
köçä: sokak	keçqurun: akşam üstü
ortâq: arkadaş	xomrä-: somurtmak
pul: para	yeç-: çıkarmak, çözmek
xursänd: memnun, şen	därämäd: kazanç, gelir

БИЗНИНГ МАКТАБ

Мен Ойбек номидаги ўрта мактабда ўқийман. Мактабимиз Максим Горький кўчасида. Мактабимиз биноси тўрт қаватли. Синфхоналар кенг ва ёруғ.

Бионинг биринчи қаватида кутубхона, ошхона, спорт зали, ўқитувчилар хонаси жойлашган. Пионерлар хонаси эса иккинчи қаватда. Бизнинг синфхонамиз ҳам шу қаватда жойлашган. Синфимизда 30 (ўттиз) ўқувчи бор. Синф бурчагида уларнинг фамилиялари ва исмлари ёзилган. Эшикнинг чап томонида эса синфимизнинг деворий газетаси осиб қўйилган. Унинг ёнида дарс жадвали, навбатчи ўқувчиларнинг рўйхати бор.

Навбатчи ўқувчи мактабга эртaroқ келади. У доскани латта билан артиб, бўрни тайёрлаб қўяди, синфхонани тартибга келтиради.

Синфимиз ўқувчилари фақат «яхши» ва «аъло» баҳоларга ўқиш учун ҳаракат қиладилар. Уларнинг кўпи «Мақтов ёрлиқлари» билан мукофотланган.

Биз, айниқса, ўзбек тили, адабиёт, математика, физика, химия каби фанларни яхши кўрамиз. Бу фанларни ўқитадиган ўқитувчилар дарсларни жуда қизиқарли ўтадилар.

Ўзбек тили дарсларини ўзбек тили кабинетида ўтамиз.

Бу кабинетда ўзбек шoir ва ёзувчиларининг портретлари, уларнинг асарлари, ўзбек тили қомдаларига доир кўргазмалар қуроқлар, турли лугатлар ва бошқа ўқув материаллари бор. Улар бизга ўзбек тилини яхшироқ ўрганишимизда ёрдам беради.

Мактабимиз ҳовлиси ҳам катта. Унда жуда чиройли гулзор, ҳар хил мевали дарахтлардан иборат боғ ҳам бор. Бу дарахтларни ўқувчиларнинг ўзлари парвариш қиладилар.

Биз ўз мактабимизни севамиз.

Aşağıda Özbek Türkçesiyle verilen metni Türkiye Türkçesine aktarınız.

Qoңgızay aytibdi: “Ey çopân meni özinggä xâtin qilib âlmäysänmi? debdi. - Mâyli - debdi çopân,

- Mengä tegäsänmi? - Qoңgızay bolsä undän soräbdi: - Meni, âlsäng nimä âlib beräsän?

- Çopân aytibdi: - Men seni âlgänimdän keyin, ägär gäpimgä kirmäsäng mänä şu qolimdägi tayâq bilä urämän, -debdi. Çopân şundäy deyişi bilän, Qoңgızayni vähimä bäsibdi.

Özbek Latin Alfabetiyle Metin Örnekleri

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy she`rni, shoirlikni hamma narsadan baland tutdi. Vazirlik martabasida turib ham she`r yozishni to`xtatmad. Atrofidagilar uning bu ishiga rag`bat va hurmat bilan qaradilar. Shoh Husayn Bayqaroning o`zi unga rahnamolik qildi. Ulug`shoirning ilk she`riy devonini muxlislari tuzgan bo`lsalar, birinchi devoni-”Badoye ul-bidoya” (“Badiiylik ibtidosi”)ni 1472-1476 yillarda shohning amri va istagiga ko`ra o`zi kitob qildi. 1485-1486-yillarda ikkinchi devon - “Navodir un-nihoya”(“Nihoyasiz nodirliklar”) maydonga keldi.

Alisher Navoiy 1481-1482-yillarda “Vaqfiya” asarini yozadi. Vaqf deb biror xayrli ishning sarfu xarajatini ta`min qilmoq uchun ajratilgan yer yoki mulkka aytiladi. Alisher Navoiyning eng katta orzusi doston yozish, birinchi navbatda, XII asrning buyuk shoiri Nizomiy Ganjaviy (1141-1209) dan keyin shoirlik qudutarining mezoniga aylanib qolgan “Xamsa” yaratish edi. Nizomiyning “Panj ganj” nomi bilan tarixga kirgan “Xamsa”si 5 masnaviydan tashkil topgan edi: “Maxzan ul-asror” (“Sirlar xazines”), “Xusrav va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Hayf paykar”(“Yetti go`zal”), “Iskandarnoma”. Yuz yildan keyin unga Xusrav Dehlaviy (1253-1325) javob qildi. U o`z dostonlarini “Matla ul-anvor” (“Nurlar boshlanishi”), “Shirin va Xusrav”, “Majnun va Layli”, “Hasht behisht”(“Sakkiz jannat”), “Oynayi Iskandariy” (Iskandar oynasi) deb ataladi. Lekin bular hammasi forsiy tilda yozildi.

Ulardan forslar, shu tilni bilganlargina bahramand bo`ldilar. O`z xalqining shunday hazinadan bebahra qolishi Navoiyni qiynadi. Navoiy maslahatga ustoz Abdurahmon Jomiy huzuriga boradi. Jomiy Navoiyni bu ishga tezlikda kirishishga undaydi, uning o`z kuchi va imkoniyatlariga ishonchini mustahkamlaydi. Navoiy besh dostonni ikki yilda tamomlaydi. 1483-yilda o`z “Xamsa”sini yoza boshlab, 1485-yilning boshida yugatadi. Shoir ishlagan kunlar hisobga olinsa, 54 ming misralik ulkan obida 6 oyda bitkaziladi. Turkiy tilda birinchi marotaba “Xamsa” yaratiladi. Olimu fuzalo-barcha bu hodisani zo`r olqish bilan kutib oldilar.

1480-1490-yillar Navoiy uchun badiiy ijodda samarali davr bo`ldi. Shoir “Xamsa” dan keyin ko`p o`tmay, ketma-ket nasriy kitoblar yaratdi. U 1488-yilda yozgan “Tarixi mulki ajam” (“Ajam shohlari tarixi”) shularning biri edi. Bu asar “Muhokamat ul-lug`atayn”da “Zubdat ut-tavoxir”(“Tarixlar qaymog`i”) deb ham ataladi.

1480-yillarning oxiri, 1490-yillarning boshida Navoiyning yaqin do`stlari, ustozlaridan Sayyid Hasan Ardasher (1489), Abdurahmon Jomiy (1492), Pahlavon Muhammad (1493) ketma-ket vafot etdilar. Navoiy ularga bag`ishlab “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Pahlavon Muhammad” asarlarini yozadi. Bu asarlar nasriy bo`lib, shoirning bu ulug` zamondoshlari haqidagi memuar xotiralaridan tashkil topgan edi. 1491-yilda muammo janriga bag`ishlangan “Risolayi muammo” (ikkinchi nomi “Mufradot”) risolasini yozi. Navoiy zamonasida muammo janri keng tarqalgan bo`lsa - da, asosan, fors tilida yozilar edi. Navoiy o`zbek tilida muammo yozgan ilk o`zbek shoirilaridan bo`ldi. “Xazoyin ul-maoniy”ga uning 52 muamosi kiritilgan. Shoirning fors tilidagi muammolarini esa 500 chamalaydilar. Navoiyning 1490-yillardagi eng katta xiz-

matlaridan biri “Xazoin ul maoniy” (“Ma`nolar xazinası”)ni tuzish bo`ldi. 1492-1498-yillarda tartib qilingan 4 qism devondan iborat bu ulkan she`riy kulliyot shoirning turkiy til-da yozilgan deyarli barcha lirik she`rlarini qamrab olgan edi. Shoir 7-8 yoshidan 20 yoshigacha bo`lgan davrni umrining navbahori hisobladi va shu davr devonini “G`aroyib us-sig`ar” (“Yoshlik g`aroyibotlari”) deb atadi.

Erka Kiyik

Erka kiyik, maylimi bir erkalasam,
Majnun bo`lib sahrolarga yetalasam,
Bu dunyoda birday g`arib men ham, sen ham,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..

Sening ko`zing qora, mening ko`zim qora,
Sening bag`ring yara, mening bag`rim yara,
Bu dunyoda sen bechora, men bechora!..
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..

Shamol emas, izing quvib yurdi kamon,
Sayyod mening kulbamni ham qildi vayron.
Sening joning, mening jonim — omonat jon,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..
Kel, yig`laymiz birgalashib yantoqlarga,
Sahrolarda qurimagan buloqlarga,
Ikkalamiz yaralganmiz qiynoqlarga,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..

Umrimizning barcha yo`li, so`qmog`i cho`g`,
Cho`gdan qo`rqma, beyuz qo`ygan qopqondan qo`rq.
Bu dunyoda senga do`st yo`q, menga do`st yo`q,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..

Soch oqardi, dildosh kutib ko`zim toldi,
Yuragimdan to`kilmay ne so`z qoldi,
Yo`l so`ngida, hech bo`lmasa o`lim oldi,
Erka kiyik, maylimi bir erkalasam?..
M.Yusuf

Abdulhamid Cholpon

Abdulhamid Sulaymon og`li Cho`lpon 1898 yil Andijon shahrining Qatorterak mahallasida tug`ilgan. Cholpon 16 yoshidan boshlab ijod qila boshladi, ilk asari «Qurboni jaholat» 1914-yilda yozilgan. Uning ilk she`ri «Turkistonlik qardoshlarimga» (1914)dir. 30-yillarda matbuotda Cholponga qarshi maqolalar tinimsiz chiqa boshlagach, 1932-yilda Moskvaga ko`chib ketib, jon saqlaydi.

Cholpon 1924-1926-yillarda Moskvada tashkil etilgan o`zbek dramstudiyasida tarjimon, adabiy emakdosh va dramaturg sifatida faoliyat ko`rsatadi, 1935-yilning boshlarida esa Toshkentga qaytib, Hamza nomli teatrda (shu teatrning tashkilotchilaridan biri Cholpon edi) adabiy emakdosh bolib xizmat qiladi. 1937-yilda Cholpon qamoqqa olinadi, 1938-yil 4-oktabrda Toshkentda otib tashlanadi. Dahshatlisi shundaki, Cholponni o`limga hukm qilingan sud qarori 1938-yilning 5-oktabrida chiqarilgan edi.

Asarlari: «Uyg`onish» (1923), «Buloqlar» (1922), «Tong sirlari (1926), «Soz» (1923), «Jo`r» (songgi toplami, nashr etilmay qolgan) *kabi she`riy to`plamlari*, «Qurboni jaholat», «Doxtur Muhammadiyor», «Oydin kechalarda» «Qor qoynida lola», «Novvoy qiz», «Oq

podshoning in'omi», «Gavharoy» kabi hikoyalar, «Mushtumzor», «Ortoq Qarshiboev», «Hujum» (V. Yan bilan hamkorlikda), «Yorqinoy» dramalari, «Kecha va kunduz» romani va birqancha maqolalar.

Quyida Cholpon ijodidan bir she'rni taqdim etamiz.

Go'zal

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
Eng yorug' yulduzdan seni soraymen.
Ul yulduz uyalib, boshini bukib,
Aytadir: "Men uni tushda ko'ramen,
Tushimda ko'ramen – shunchalar go'zal,
Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal!"

Ko'zimni olamen oy chiqqan yoqg'a,
Boshlaymen oydan-da seni sormoqg'a.
Ul-da aytadir: "Bir qizil yanoqg'a
Uchradim tushimda, ko'milgan oqg'a.
Oqg'a ko'milganda shunchalar go'zal,
Mendan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!"

Erta tong shamoli sochlarin yoyib,
Yonimdan o'tganda sorab ko'ramen.
Aytadir: "Bir ko'rib, yolimdan ozib,
Tog' va toshlar ichra istab yuramen!
Bir ko'rdim men uni – shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!"

Ul ketkach, kun chiqar yorug'lik sochib,
Undan-da soraymen sening tog'ringda,
Ul-da uyatidan bekinib, qochib,
Aytadir: "Bir ko'rdim tushdama, ongda,
Men ongda ko'rganda shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!"

Men yoqsil ne bo'lib uni suyibmen?!
Uning-chun yonibmen, yonib kuyibmen.
Boshimni zor ishga berib qoyibmen.
Men suyib... men suyib kimni suyibmen?
"Men suygan suyukli shunchalar go'zal,
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!"

Kendimizi Sınavalım

1. Özbek Türkçesi Kiril alfabesinde bulunan “P, Ч, O, K” harflerinin Latin alfabesindeki karşılığı aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. R, C, O, Q
 - b. P, Ç, Yu, K
 - c. R, Ç, Ä, Q
 - d. Z, D, I, T
 - e. P, N, Ä, K
2. Aşağıdaki harflerden hangisi Özbek Kiril alfabesinde bulunmaz?
 - a. Ж
 - b. Ә
 - c. Ў
 - d. X
 - e. З
3. Kiril harfleriyle verilen “Мен чолларнинг атрофида айланаман” ifadesinin Özbek Latin alfabesindeki yazımı aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Men çallarning âtrâfidâ aylänämän
 - b. Men çallarning etrâfindâ eylenemen
 - c. Mäh çalırlarning âtrâfide äylänämän
 - d. Men çollernin atrafida aylanämän
 - e. Meh callarning atrofide eyläneman
4. “Кечгәчә oynаб yürибди.” cümlesinin Özbek Kiril alfabesiyle doğru yazımı aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Кечгече ойнаб йурипди.
 - b. Кечгача ўйнаб юрибди.
 - c. Қачгача ўйноп юрибди.
 - d. Качгече ойноб йурубди.
 - e. Кечгеже ойнеп юрибди.
5. Kiril harfleriyle verilen “Навоий Ўзбек тилида муаммо ёзган ilk ўзбек шоирларидан бўлди” ifadesinin Özbek Latin alfabesindeki yazımı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Nevaiy uzbek tilide muammo yozgan ilk uzbek shoir-laridan bo`ldi.
 - b. Navayi ozbek tilida muamma yazgan ilk ozbek shoir-laridan bo`ldi.
 - c. Navoiy o`zbek tilida muomma yozgan ilk o`zbek shoirlaridan boldi.
 - d. Navoiy ozbek tilinde muammo yazgan ilk ozbek shair-lerinden boldi.
 - e. Navoiy o`zbek tilida muammo yozgan ilk o`zbek shoir-laridan bo`ldi.
6. ‘Sizni körgänimdän xursändmän.’ cümlesinin Türkiye Türkçesindeki karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Sizi gördüğüme şaşırdım.
 - b. Sizi göreceğimi ummuyordum.
 - c. Sizi gördüğüme memnunum.
 - d. Sizi görünce hırslandım.
 - e. Sizi görme fırsatı buldum.
7. ‘Här kimning mehnäti öziğe şirin’ ifadesinde geçen mehnät kelimesinin anlamı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. minnet
 - b. muhannet
 - c. arzu
 - d. emek
 - e. tembel
8. ‘Bu yerdä tört million nüsxädän ärtik kitâplär saqlänädi.’ cümlesinde aşağıdaki eklerden hangisi **yoktur**?
 - a. zarf-fiil eki
 - b. bulunma hâl eki
 - c. ayrılma hâl eki
 - d. çokluk eki
 - e. fiilden isim yapma eki
9. oxşä- fiilinin karşılığı aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. sevmek
 - b. aksamak
 - c. okşamak
 - d. özlemek
 - e. benzemek
10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yapım eki almış bir ke-lime vardır?
 - a. Sizdän iltimäs qılämän.
 - b. Sizning käsbingiz nimä?
 - c. Bâla xursand bolib köçägä çıqıb ketibdi.
 - d. Sizgä minnätärçilik bildirämän.
 - e. Sähär väqtidä güllärin soldi.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c. Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. b Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. c. Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise "Alfabe ve Metin Örnekleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Metnin Latin alfabesiyle yazılışı şu şekildedir:

Bir bār ekān, bir yoq ekān, bir qaşqır bār ekān. Qārni aç qaşqır yoldā kelāyātsā, bir eçkini köribdi. Qaşqır:

- Eçki, men seni yeymān, - debdi. Eçki:

- Meni yesāng tumşuğingni çāyib ye, debdi. Qaşqır hāvuzgā bāribdi:

- E, hāvuz, bergin suv, çāyāy tumşuq, yeyāy eçki, - debdi.

Sıra Sizde 2

Metnin Türkiye Türkçesindeki karşılığı şu şekildedir:

Kongizay sormuş: "Ey çoban, beni kendine eş olarak almaz mısın? demiş. -Peki, demiş çoban,

-Benimle evlenir misin? Kongizay ise ona sormuş: -Beni alırsan ne yaparsın?

Çoban cevap vermiş: -Ben seni aldıktan sonra, eğer sözüme girmezsen, işte şu elimdeki sopa ile vururum, demiş. Çobanın böyle demesiyle Kongizayı sıkıntı basmış.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Ahmedov, B. (1997). "Özbekler" (Akt. Rifat Gürgendereli), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 127, Temmuz, s. 41-44.
- Bozkurt, F. (2005). *Türklerin Dili*, Kapı Yay., İstanbul.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Doğan, L.- Durmuş, O.- Hünerli B.- Şuataman, Ö.- Efendiyev, A. (2007), *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, Kriter Yay., İstanbul.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, KB Yay., Ankara.
- Kāmāl, F. (1957), *Hâzirgi Özbek Tili*, Taşkent.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), C. I-II, KB Yay., Ankara.
- Kocaoğlu, T. (1996). Çağdaş Özbek Şiiri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, Bahar, s. 3-53.
- Kocaoğlu, T. (1998). "Özbek Türkleri Edebiyatı", *TDEK*, C. 4, Ankara, s. 179-198.
- Li, Yong-Söng (2004). *Türk Dillerindeki Sontakılar, Kebikeç* Yay., İstanbul.
- Özkan, N. (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri.
- Özkan, N. (2003). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- Öztürk, R. (2007). "Özbek Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara, s. 291-354.
- Salman, R. (1997). *Özbek Türkçesi*, İnönü Ü. Türk Dili (Basılmamış) Doktora Tezi, Malatya.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay., Ankara.
- Tekin, T. - Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri*, Simurg Yay., İstanbul.
- Wurm, S. (1989). Özbekçe (Çev. M. Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 62, Ekim, s. 139-186.
- Yaman, E. (1994). "Özbek Türkçesi Üzerine Birkaç Söz", *Türk Dili*, Şubat, s. 149-152.
- Yaman, E.-Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi/Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, TDK Yay., Ankara.
- Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yıldırım, H. (2009). *Özbek Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası*, TİSAV Yay., Elazığ.
- Yusuf, B.-Tulum, M. M. (1994), *Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi/Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi Sözlük*, TDAV Yay., İstanbul.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Akt. Yusuf Gedikli), Cem Yay., İstanbul.